

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

В.М. Кириченко

ПРАВознавство

Курс лекцій

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ – 2007

УДК 340(075.8)
ББК 67.99(4Укр)я73
П 68

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18.2-306 від 09.02.2006 р.)*

Рецензенти:

Лукашевич В.Г. – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, перший проректор Гуманітарного університету „Запорізький інститут державного муніципального управління”;

Петков В.П. – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, ректор Кіровоградського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ;

Тимченко С.М. – доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор, ректор Запорізького національного університету.

Кириченко В.М.

П 68 Правознавство: Курс лекцій. — К.: Центр учбової літератури, 2007 — 240 с.

ISBN 966-364-418-4

У навчальному посібнику відповідно до програми навчальної дисципліни „Правознавство” системно викладено теоретичні положення теорії права та основні визначення і правові поняття головних галузей права України: конституційного, цивільного, сімейного, трудового, адміністративного, кримінального, а також система судових та правоохоронних органів.

Зміст посібника відповідає нормам Конституції та чинному законодавству України.

Для студентів та викладачів вищих навчальних закладів.

ISBN 966-364-418-4

© Кириченко В.М., 2007.

© Центр учбової літератури, 2007.

Зміст

Передмова	4
Лекція 1. Основні поняття теорії права	5
Лекція 2. Основи правосвідомості та правової культури, правової поведінки та юридичної відповідальності	24
Лекція 3. Конституційний лад України. Органи державної влади та місцевого самоврядування в Україні	34
Лекція 4. Судова влада та правоохоронні органи України	67
Лекція 5. Основи цивільного права України	104
Лекція 6. Основи сімейного права України	132
Лекція 7. Основи трудового права України	149
Лекція 8. Основи адміністративного права України	191
Лекція 9. Основи кримінального права України	212
Список використаної та рекомендованої літератури	230

Передмова

Вивчення правознавства спеціалістами різних категорій обумовлюється особливою соціальною роллю права в житті кожної окремої людини і суспільства в цілому.

Пристаючи до вивчення навчальної дисципліни, студенту необхідно, перш за все, чітко усвідомити практичну важливість для себе опанування комплексом знань з основних правових понять і категорій, теоретичних напрацювань з питань державотворення та функціонування системи права, дії механізму правового регулювання, базових законодавчих положень за такими галузями права, як конституційне, цивільне, сімейне, трудове, адміністративне, кримінальне, а також з основ судової системи та правоохоронної діяльності.

Важливе місце в системі вивчення правознавства студентами відводиться ознайомленню з законами та іншими нормативно-правовими актами, надбання навичок аналізувати і тлумачити норми права, застосовувати отримані знання у практичній діяльності, правильно користуватися чинним законодавством та спеціальною літературою з різних галузей права.

Засвоєння специфічної фахової термінології, певного правового мінімуму – неодмінна передумова майбутньої професійної діяльності фахівця в обставинах сучасного економічного життя.

Викладення курсу лекцій структуровано відповідно до програми курсу „Правоознавство”, який викладається в Запорізькому національному технічному університеті й відповідає вимогам, що пред’являються Міністерством освіти і науки України. Він передбачає послідовне розкриття змісту основних інститутів галузевого законодавства. Але зрозуміло, що такий навчальний курс обмежується лише окремими темами та загальними питаннями із певних розділів юридичних наук. Проте вивчення цього інтегрованого курсу є обов’язковим елементом підготовки спеціаліста з вищою освітою незалежно від спеціальності.

Джерельною базою видання послужила Конституція та закони України, ряд підзаконних актів Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України, а також підручники, навчальні посібники, монографії та науково-практичні коментарі до чинного законодавства.

Завершується курс лекцій списком основних нормативно-правових актів та спеціальною літературою, які використовувались при підготовці лекцій та які рекомендовано для ознайомлення студентам при вивченні навчальної дисципліни. Для зручності у тексті виділені основні визначення, правові поняття, ознаки того чи іншого правового явища, що на думку автора повинно сприяти їх кращому засвоєнню.

Лекція 1. Основні поняття теорії права

План

1. Місце і роль права в системі соціальних норм. Право і мораль.
2. Поняття, ознаки, сутність і зміст права, його функції та джерела.
3. Система права і система законодавства.
4. Правові норми: поняття, ознаки, структура та види.
5. Правові відносини. Суб'єкти, об'єкти і зміст правовідносин. Юридичні факти.

1. Місце і роль права в системі соціальних норм. Право і мораль

Кожне суспільство має регулювати відносини між людьми. Таке регулювання та охорона суспільних відносин здійснюється за допомогою соціальних норм.

Соціальні норми – це історично зумовлені загальні правила поведінки людей у суспільстві, є результатом свідомої вольової діяльності людини і забезпечується різноманітними засобами соціального впливу.

Завдяки цим ознакам соціальні норми є важливим регулятором суспільних відносин, активно впливають на поведінку людей і визначають її напрями в різних життєвих обставинах.

Усі соціальні норми мають спільну мету – регулювати поведінку людей, але розрізняються за способами їх утворення і забезпечення (охорони від порушень), за формами виразу, методами впливу на суспільні відносини.

Розрізняють такі основні види соціальних норм:

- 1) **юридичні норми (норми права)** – це загальнообов'язкові, формально визначені, встановлені чи санкціоновані державою та забезпечені її примусовою силою правила поведінки, які містяться в нормативно-правових актах. Наприклад, норма права наказує громадянам України щорічно надавати декларацію про доходи;
- 2) **моральні норми (норми моралі)** – це правило поведінки, що ґрунтуються на існуючих у суспільстві уявленнях про честь, гідність, совість, добро і зло, справедливе й несправедливе, гуманне й негуманне та забезпечується, насамперед, внутрішньою переконаністю та силою громадської думки. Норми моралі, зазвичай, незафіксовані документально, вони існують як моральні

орієнтири у свідомості людей. Наприклад, самоочевидно, що брехати – це погано;

- 3) **релігійні норми (норми релігійної моралі)** – це правила поведінки віруючих людей встановлені різними віросповіданнями, які склались на вірі в існування Бога. Ця група соціальних норм зафіксована у священних книгах християн, іудеїв, мусульман, буддистів – Біблії, Торі, Корані, Ведах, в усних переказах. Норми релігії регулюють відносини віруючих у межах церкви або іншої релігійної організації та порядок відправлення релігійних культів. Наприклад, до релігійних норм належать обов'язок мусульманина чинити п'ять разів на день молитву, обов'язок православного християнина дотримуватись поста;
- 4) **корпоративні норми (норми громадських організацій, політичних партій, інших об'єднань громадян)** – це правила поведінки, що встановлюють для своїх членів громадські організації, які держава визнає або навіть надає їм обов'язкового характеру. Ця група соціальних норм знаходить свій вираз і закріплення в правових актах (статути, положення, постанови), що видаються відповідними об'єднаннями. Наприклад, статут Запорізького національного технічного університету;
- 5) **звичаї та традиції** – це правила поведінки людей, соціальних груп, які закріплені у суспільній практиці внаслідок багаторазового повторення або передаються від покоління до покоління. Звичаї та традиції відрізняються одне від одного ступенем загальності правила поведінки. Традиції вважаються більш загальними правилами ніж звичаї. Наприклад, звичай – потискувати один одному руку під час зустрічі, традиція – зустрічати Новий рік.

Виконання більшості соціальних норм забезпечується недержавними засобами: громадським осудом, санкціями з боку об'єднань громадян і церкви. Наприклад, виключення з членів партії, відлучення від церкви. Держава забезпечує тільки норми права.

Отже, **право як особливий вид соціальних норм відрізняється від інших соціальних норм взаємозв'язком із державою, напрямками та способами впливу на суспільні відносини.**

Серед усіх соціальних норм найбільш поширеними і значущими для суспільства є норми права і норми моралі. Вони взаємодіють у процесі соціального регулювання, їх вимоги в більшості випадків збігаються: що забороняє або дозволяє право, те саме засуджує або заохочує мораль. Наприклад, як право, так і мораль негативно оцінюють дії, що посягають на життя і свободу людини, принижують її гідність.

Водночас норми права і норми моралі мають відмітні ознаки:

- 1) **за походженням** – норми права встановлюються, санкціонуються або визнаються державою, а моральні норми формуються у свідомості людей;
- 2) **за формою зовнішнього виразу** – норми права закріплюються у спеціальних державних актах, а норми моралі, як правило, не мають письмової форми і виступають у формі суспільної думки. Ось що писав про велику суспільну користь створення морального кодексу французький письменник та філософ Жан-Жак Руссо в листі до Вольтера 18 серпня 1756 року: “Я хотів би, щоб в кожній державі існував моральний кодекс, це щось на зразок сповідання громадянської віри...Цей кодекс...був би найбільш корисною книгою з будь-коли написаних і, може, єдиною, необхідною людям”;
- 3) **за сферою дії** – норми права регулюють найбільш важливі суспільні відносини, які піддаються правовому впливу, а мораль може регулювати практично всі суспільні відносини;
- 4) **за ступенем деталізації** – норми права є деталізованими правилами поведінки, а норми моралі не містять точних правил, мають більш абстрактний характер;
- 5) **за способом забезпечення** – норми права забезпечуються примусовою силою держави, а моральні норми – силою громадського впливу (осудженням чи схваленням).

Отже, мораль і право характеризуються як спільним призначенням у процесі регулювання суспільних відносин, так і різним впливом та значенням у забезпеченні системності суспільства.

2. Поняття, ознаки, сутність і зміст права, його функції та джерела

Право, як і держава, є продуктом суспільного розвитку. Юридично воно формується в державно організованому суспільстві як особливий нормативний регулятор суспільних відносин. Кожне суспільство має регулювати відносини між людьми, здійснювати охорону і захист таких відносин. Таке регулювання і охорона суспільних відносин здійснюються за допомогою соціальних норм, серед яких провідне місце посідає право.

Право – це система загальнообов’язкових, формально визначених, встановлених чи санкціонованих і гарантованих державою норм, які встановлюють права та обов’язки учасників правовідносин та виступають регулятором суспільних відносин.

В юридичній літературі право розглядають як загальносоціальне явище і як волевиявлення держави, тобто юридичне явище (право).

Як загальносоціальне явище право характеризується певною свободою й обґрунтованістю поведінки людей, тобто загальними й рівними можливостями для всіх однойменних суб'єктів. З таких позицій існують: права людини; права соціальних спільностей; права нації, народу; права людства.

Юридичне явище – це складна система, яка складається із загальнообов'язкових принципів, прав і норм поведінки, встановлених або санкціонованих державою, які виражають волю домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі і забезпечуються державою.

Право як соціальне явище становить єдність об'єктивного та суб'єктивного.

Об'єктивне право – це система загальнообов'язкових діючих норм права, втілених у різних джерелах права і незалежних від індивідуальної свідомості суб'єкта права.

Застосування права до кожного конкретного випадку супроводжується переходом від об'єктивного до суб'єктивного права. Тобто, доки норма права є загальною і поширюється на всі випадки конкретної сфери життєдіяльності, вона є об'єктивною. Основною її вимогою є відповідність соціальним, економічним, політичним та іншим факторам об'єктивної діяльності, що викликали її до життя. Коли ж ця норма торкається конкретної ситуації та реалізується в поведінці суб'єкта, то стає суб'єктивною.

Суб'єктивне право – це закріплена правовими засобами можливість здійснювати певні дії, вимагати дій від інших суб'єктів та звертатися до держави за захистом порушених прав.

Об'єктивне і суб'єктивне право тісно взаємозв'язані. На підставі об'єктивного права здобуваються суб'єктивні права та виникають правовідносини. Щоб мати більш повне і глибоке уявлення про право, необхідно розглянути ознаки (властивості, визначальні риси), що його характеризують.

Праву притаманні такі ознаки:

- 1) **загальнообов'язковість**, тобто дія норми права поширюється на всіх учасників правовідносин і повинна виконуватися ними без винятків і незалежно від ставлення до самих норм;
- 2) **нормативність**, тобто право складається з норм як загальнообов'язкових правил поведінки, що визначають права, обов'язки та відповідальність громадян, посадових осіб та державних органів;

- 3) **формальна визначеність**, тобто зміст норм права чітко визначений і формально закріплений у тексті певного правового документа;
- 4) **системність**, тобто право становить цілісну систему взаємопов'язаних, взаємопогоджених і взаємодіючих норм, яка діє на основі єдиних принципів, виконує єдині функції та має чітку внутрішню структуру, що включає інститути права та галузі права;
- 5) **державна забезпеченість**, тобто загальні правила, які визначаються державою як правові, підтримується державою та її органами. Право охороняється державним примусом;
- 6) **регулятивність**, тобто право виступає як регулятор суспільних відносин і в цьому полягає його головна соціальна цінність;
- 7) **вираз міри свободи і справедливості**, тобто право втілює основні права і свободи людини, надає людині легальну можливість реалізувати свої інтереси не порушуючи прав і свобод інших людей. Крім того, воно встановлює баланс між поведінкою людини і її соціальним станом (справедливість).

Сутністю всякого явища або предмета філософія вважає сукупність найбільш важливих та стійких якостей, відносин або властивостей, що становлять їхню основу, визначають глибинну природу та зв'язки, що впливають на всі інші характеристики.

Для розуміння сутності та природи права слід брати до уваги багатогранність способу та форм вияву права в соціальному житті, які відображають його універсальність та всі аспекти регулятивного впливу.

Сутність права слід визначати, враховуючи такі положення:

- 1) право існує в певних формах, що фіксують певні юридичні конструкції;
- 2) право може існувати і поза інституційними формами свого виявлення (як ідеї, оцінки, зв'язки або діяльність суб'єктів, яка розкриває динамізм права);
- 3) з формальної точки зору право виступає як регулятор, що обслуговує той чи інший соціальний інтерес.

У різні періоди історичного розвитку правової думки до розуміння права ставилися по-різному.

Можна визначити такі підходи до розуміння сутності права:

- 1) **класовий** – право визначається як система гарантованих державою юридичних норм, що висловлюють волю економічно пануючого класу.

Широко відоме визначення права, яке дали К.Маркс і Ф.Енгельс в “Маніфесті Комуністичної партії”. Звертаючись до класу буржуазії, вони писали: “Ваше право є лише воля, зведена в закон вашим класом, воля, зміст

якої визначається матеріальними умовами життя вашого класу.” Інакше кажучи, воля пануючого в економіці і політиці класу нав’язується як закон всьому суспільству;

- 2) **загальносоціальний** – право розглядається як загальновизначений компроміс між різними класами, групами та соціальними прошарками для забезпечення потреб та інтересів як громадянського суспільства в цілому, так і окремих його суб’єктів.

Поряд з цим можна виділити також релігійний, національний, расовий та інші підходи до розуміння сутності права, в межах яких відповідні релігійні, національні або расові інтереси будуть визначальними для організації державно-політичного життя суспільства та офіційно зафіксовані у системі законів та підзаконних нормативно-правових актів, інших формах права.

Таким чином, сутність права багатоаспектна і тому потребує використання різних форм і методів її пізнання залежно від історичних обставин, умов та цілей наукового дослідження.

З питанням про сутність права тісно пов’язано питання про його зміст. Якщо сутність права відповідає на питання про його найважливіші ознаки і властивості, то зміст права визначає, в чому конкретно ці ознаки і властивості знаходять свій об’єктивний вираз. Отже, через зміст права матеріалізується його сутність.

Під змістом права розуміється вся сукупність правових приписів, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин; це визначені у праві юридичні права, обов’язки та заборони.

Розрізняють два види змісту права:

- 1) **соціально-політичний**, в якому відображається економічна, політична, класова сутність та спрямованість права;
- 2) **спеціально-юридичний**, що характеризує право як специфічне інституційне утворення (соціальний інститут, необхідний атрибут функціонування суспільства).

Роль права у житті суспільства відображається в його функціях.

Функція права – це основні напрями впливу права на суспільні відносини, які визначають його сутність і соціальне призначення у суспільстві, а також способи організації суспільних відносин.

Функції права поділяють на загальносоціальні та спеціально-юридичні.

Загальносоціальні функції права – це напрями взаємодії права та інших соціальних явищ як єдності форми та змісту.

До загальносоціальних функцій права включають:

- 1) **гуманістичну** – право охороняє та захищає права людства, народу, людини;
- 2) **організаторсько-управлінську** – право забезпечує можливості окремих суб'єктів на вирішення певних економічних і соціальних проблем;
- 3) **виховну** – право сприяє становленню людини як правослухняного члена громадянського суспільства, виховує в неї зразки правомірної поведінки;
- 4) **інформаційну (комунікативну)** – право інформує людей про волю законодавця;
- 5) **оціночно-орієнтаційну** – поведінка людей оцінюється з точки зору законів держави, вказує на безконфліктні, соціально-допустимі шляхи й засоби задоволення потреб людини в межах правомірної поведінки;
- 6) **гносеологічну (пізнавальну)** – право само виступає як джерело знань.

Спеціально-юридичні функції права – це напрями суто правового впливу на суспільні відносини.

До спеціально-юридичних функцій права належать регулятивна та охоронна.

- 1) **Регулятивна функція** – це функція, яка спрямована на врегулювання суспільних відносин шляхом закріплення бажаної поведінки суб'єктів в тих чи інших галузях чи інститутах права. Наприклад: норми Цивільного кодексу України інформують про те, які дії треба здійснити при укладанні договору купівлі-продажу житлового будинку. В свою чергу регулятивна функція ділиться на регулятивно-статистичну та регулятивно-динамічну функції.
  - 1.1) **Регулятивно-статистична функція** права виявляється у тому, що норми права закріплюють ті відносини, що вже фактично склалися на певних етапах у соціально неоднорідному суспільстві. Наприклад, ст.2 Конституції України закріплює унітарний устрій нашої держави.
  - 1.2) **Регулятивно-динамічна функція** вказує на здатність права забезпечувати функціонування та динамічний розвиток суспільних відносин, створювати підстави для виникнення нових видів соціального зв'язку. Наприклад, норми цивільного права закріплюють право приватної власності, а це, в свою чергу, стимулює розвиток підприємництва.
- 2) **Охоронна функція** спрямована на захист відповідної системи суспільних відносин шляхом усунення соціально шкідливих і

небезпечних діянь людей та їх об'єднань, відновлення порушених прав суб'єктів. Наприклад, ст.186 Кримінального кодексу України встановлює караність грабежу. Тим самим право захищає особу і власність від злочинного зазіхання.

Регулятивна й охоронна функції тісно пов'язані між собою. Охоронна функція права покликана забезпечити нормальну дію регулятивної функції.

Правові норми, що регулюють поведінку учасників суспільних відносин, повинні бути відомими і вираженими у певних формах (джерелах).

Джерела права – це спосіб зовнішнього вираження і закріплення норм права, що виходять від держави і які мають загальнообов'язкове значення.

Розрізняють внутрішню та зовнішні форми (джерела) права. Під внутрішньою формою розуміють спосіб його структурної організації та взаємодії складових елементів у межах системи права, яка в свою чергу поділяється на галузі, підгалузі, інститути та окремі норми. Зовнішні форми іноді називають джерелами права, в яких воно забезпечує своє офіційне існування.

У правознавстві розділяють такі форми (джерела) права:

- 1) **правовий звичай** – це історично обумовлене неписане стихійно сформоване стійке правило поведінки людей, що ввійшло у звичку, завдяки багаторазовому застосуванню протягом тривалого часу, якому держава надала загальнообов'язкового значення і яке санкціонується й забезпечується державою. У провідних країнах світу в сучасних умовах ця форма права зустрічається рідко;
- 2) **правовий (судовий, адміністративний) прецедент** – це рішення судового або адміністративного органу з конкретної справи, яке стає обов'язковим для вирішення подібних справ у майбутньому. Судовий прецедент як джерело права властивий англосаксонській правовій системі (Англія, США, Індія). У правовій системі України така форма права не застосовується;
- 3) **нормативний договір** – це письмовий документ, у якому загальні правила поведінки встановлюються за домовленістю кількох суб'єктів і забезпечується державою. Найбільш поширеним прикладом нормативного договору є колективний договір у трудовому праві;
- 4) **нормативно-правовий акт** – це офіційний письмовий документ компетентних органів держави, у якому закріплене правило поведінки загального характеру, що забезпечується державою. Нормативно-правові акти є головною і найбільш завершеною формою сучасного права. У системі права України і більшості інших країн нормативно-правовий акт є основним джерелом права.

За юридичною чинністю всі нормативно-правові акти поділяються на дві великі групи: закони і підзаконні акти.

Закон – це нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади або всенародним референдумом, який регулює найважливіші сфери суспільних відносин, має вищу юридичну силу і особливий порядок прийняття.

За своєю юридичною силою закони поділяються на види:

- 1) **конституція** – це основний, головний закон держави, який має найвищу юридичну силу і приймається в особливому порядку, і в якому регламентуються найважливіші з її точки зору суспільні відносини у сфері організації і функціонування органів держави, державного устрою та правового статусу людини і громадянина;
- 2) **конституційні закони** – це закони, що вносять певні доповнення, зміни, уточнення до тексту Конституції;
- 3) **органічні закони** – це закони, на необхідність існування яких прямо вказує Конституція. Наприклад, ч.3 ст.88 Конституції України згадує закон про регламент Верховної Ради України, який і буде органічним законом;
- 4) **кодекси** – закони, в яких об'єднуються і систематизуються правові норми, що регламентують певну сферу суспільних відносин. Кодекси, як правило, виступають основою певної галузі законодавства. Наприклад, Цивільний кодекс є основою цивільного законодавства, Кримінальний кодекс – кримінального законодавства тощо.
- 5) **звичайні (поточні) закони** – це всі інші закони, що приймаються на основі та на виконання конституційних законів парламентом у межах його компетенції.

Органічні закони, кодекси та звичайні (поточні) закони мають однакову між собою юридичну силу.

Підзаконні акти – це нормативно-правові акти, прийняті уповноваженими на те державними органами на підставі та у виконання законів.

Усі без винятку підзаконні акти мають меншу юридичну силу, ніж будь-який закон, і не можуть протирічити йому. В іншому разі підзаконні акти визнаються недейсними і з моменту його прийняття підлягають скасуванню. Підзаконні акти не можуть змінювати або скасовувати норми законів.

Залежно від юридичної сили підзаконні акти поділяються на:

- 1) **загальні** – поширюються на всю територію та населення держави. До них, залежно від суб'єктів, що їх видали, відносяться:
  - постанови Верховної Ради України;
  - укази Президента України;
  - постанови, розпорядження Кабінету Міністрів України;
  - акти Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Генерального прокурора України, вищих судів України;
- 2) **відомчі** – поширюються на певну сферу суспільних відносин. До них відносяться:
  - інструкції, вказівки, нормативні накази міністерств, державних комітетів, інших органів центральної виконавчої влади зі спеціальним статусом;
- 3) **місцеві** – мають чинність на території певної адміністративно-територіальної одиниці. До них відносяться:
  - рішення і нормативні ухвали місцевих рад;
  - рішення виконавчих комітетів місцевих рад;
  - нормативні накази управлінь і відділів обласних державних адміністрацій;
- 4) **локальні** – регламентують діяльність конкретних підприємств, установ, організацій і поширюється на їх працівників. До них відносяться:
  - нормативні накази і інструкції адміністрації державних підприємств, установ і організацій.

Закони і підзаконні акти є головними елементами системи законодавства.

3. Система права і система законодавства

Правознавство розрізняє поняття “правова система” та “система права”.

Система права, на відміну від правової системи, відображує не сукупність усіх правових явищ у їх взаємодії, а тільки внутрішню будову (форму), структуру права як системи правових норм.

Системна побудова права має велике значення, тому що дозволяє більш повно і точно тлумачити окремо взятую норму права і правильно застосувати її на практиці.

Система права – це внутрішня форма права, яка характеризується єдністю і узгодженістю всіх її норм та розподілом (диференціації) їх за галузями, підгалузями, інститутами та нормами права.

В основі розподілу права на групи лежать два критерії – предмет та метод правового регулювання.

Предмет правового регулювання – це сукупність якісно однорідних суспільних відносин, врегульованих правовими нормами. Наприклад, галузь цивільного права України регулює майнові й особисті немайнові відносини фізичних і юридичних осіб.

Метод правового регулювання – це сукупність засобів і методів впливу права на суспільні відносини. Метод відповідає на питання, як, яким чином право здійснює свій регулятивний вплив. Для кожної галузі права характерний свій набір методів правового регулювання.

Основним структурним елементом системи права є галузь права.

Галузь права – це сукупність правових норм, що регулюють якісну однорідну сферу суспільних відносин своїм особливим методом. За місцем, яке посідають у правовій системі галузі права, вони бувають основні та комплексні. **До основних галузей права відносять такі:** конституційне, адміністративне, цивільне, трудове, сімейне, фінансове, кримінальне право, процесуальні галузі права та інші.

Галузі права поділяються на:

- 1) **профілюючі галузі** – які утворюють юридичну основу, обов'язкову частину системи права (конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне право);
- 2) **процесуальні галузі** – які закріплюють порядок застосування матеріального права (цивільний, кримінальний, адміністративний та інші процеси);
- 3) **спеціальні галузі** – які на базі профілюючих розвивають основні галузі права і забезпечують спеціальний правовий режим для того чи іншого виду суспільних відносин (трудова, екологічна, земельна, сімейна, фінансова право та інші).

Чим більш розвинута система права, тим більше галузей містить вона в собі.

Галузь права, у свою чергу, складається з інститутів права.

Інститут права – це відокремлена група взаємозв'язаних правових норм певної галузі права, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини. Наприклад, галузь цивільного права включає такі інститути, як інститут права власності, інститут авторського права, інститут зобов'язального права та інші.

Інститути права поділяються на:

- 1) **галузеві** – всі норми права належать до однієї галузі (інститут дарування);
- 2) **міжгалузеві** – містять норми права, що належать до різних галузей (інститут договору).

Деякі однорідні інститути права, що регулюють більш вузьку групу суспільних відносин, ніж галузь права, утворюють підгалузь права.

Підгалузь права – це складова частина галузі права, яка об'єднує норми права, що регулюють суспільні відносини певного виду. Наприклад, підгалуззю цивільного права є авторське право, фінансового права – банківське право.

Якщо система права – це внутрішня організація та побудова права, то система законодавства – це зовнішня форма виразу та закріплення нормативного матеріалу, сукупність правових джерел. Система права і система законодавства співвідносяться, як зміст і форма, тобто законодавство є основною формою вираження права. Право і законодавство взаємопов'язані, але не тотожні явища. Між ними існують деякі відмінності.

По-перше, первісним елементом побудови системи права виступає норма права, а первісним елементом побудови системи законодавства – нормативно-правовий акт.

По-друге, за обсягом система законодавства ширше, ніж система права, тому що змістовно включає в себе деякі ненормативні положення (програмні цілі, мотиви та причини прийняття документа, констатуючі положення).

По-третє, предмет системи права відрізняється більшим ступенем однорідності, ніж предмет системи законодавства.

По-четверте, галузі системи законодавства формуються лише за ознакою предмета правового регулювання і не мають єдиного методу.

По-п'яте, у системі права не враховується юридична сила правового матеріалу.

Система законодавства – це сукупність упорядкованих певним чином нормативно-правових актів, що є зовнішньою формою і засобом існування правових норм.

Розрізняють горизонтальну та вертикальну структуру системи законодавства.

Горизонтальна (галузева) структура законодавства – передбачає поділ нормативно-правових актів за галузевою ознакою. **Галузі законодавства** – це великі об'єднання нормативно-правових актів, які характеризуються єдністю змісту та форми.

Вертикальна (субординаційна, ієрархічна) структура законодавства передбачає розташування нормативно-правових актів в

залежності від юридичної чинності (значимості) і місця суб'єкта законодавства в системі нормотворчих органів.

Законодавство складається з великої кількості нормативних актів, прийнятих державними органами в різні історичні періоди, у зв'язку з чим виникають неузгодженості між новим і старим законодавством. Тому час від часу виникає необхідність приведення його в чітку систему, ліквідації протиріч шляхом внесення змін і доповнень, тобто здійснювати систематизацію законодавства.

Систематизація законодавства – це діяльність державних органів щодо впорядкування та вдосконалення нормативно-правових актів, приведення їх до певної внутрішньої узгодженості шляхом створення єдиних нормативних актів або їх збірників.

Традиційно в юридичній літературі розрізняють три основні форми систематизації: інкорпорацію, кодифікацію та консолідацію.

Інкорпорація – це об'єднання нормативно-правових актів без зміни їх змісту в збірники у хронологічному, алфавітному, предметному чи іншому порядку.

Інкорпорація може бути офіційною, тобто здійснюватися від імені компетентних державних органів, або неофіційною, яка проводиться видавництвами, науковими установами, навчальними закладами, окремими спеціалістами. В першому випадку збірники нормативних актів є офіційною формою їх оприлюднення і тому на них можна посилалися при вирішенні юридичних справ (наприклад, Офіційний вісник України), в другому – вони мають тільки довідково-інформаційний характер.

Кодифікація – це змістовна переробка (усунення розбіжностей і протиріч, скасування застарілих норм) нормативно-правових актів, що мають спільний предмет регулювання і створення зведеного нормативного акту.

Цей вид систематизації може здійснюватися тільки державою. У результаті кодифікації створюється єдиний законодавчий акт, який завжди має офіційний характер. **Види кодифікаційних актів:** кодекси, статuti, регламенти і положення.

Консолідація – це створення, на основі кількох нормативно-правових актів, нового об'єданого акта, в якому нормативні приписи розміщуються в логічному порядку після редакційної обробки, але без зміни змісту.

Метою консолідації є усунення множинності нормативних актів, їх уніфікації, створення у структурі законодавства великих блоків нормативного матеріалу як вихідною бази для проведення кодифікаційної роботи.

4. Правові норми: поняття, ознаки, структура та види

Як було вже зазначено особливим видом соціальних норм є норми права, які є первинним елементом системи права. Відмінність правових норм від усіх інших соціальних норм характеризують такі **ознаки**:

- 1) **державно-владна природа**, тобто норми права або встановлюються державою (наприклад, шляхом прийняття закону), або санкціонуються (визнаються) нею (наприклад, шляхом ратифікації міжнародного договору). Крім того, виконання норм права забезпечується силою державного примусу;
- 2) **загальнообов'язковий характер**, тобто норми права поширюються на всіх учасників суспільних відносин незалежно від їх волі і бажань;
- 3) **формальна визначеність**, тобто у правовій нормі однозначно закріплюються права і обов'язки учасників суспільних відносин, а також санкції, що застосовуються у випадках порушень настанов норми;
- 4) **системність**, тобто кожна правова норма має особливу структуру. Крім того, кожна норма нерозривно пов'язана з іншими, утворюючи цілісну систему національного чи міжнародного права.

Норми права – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою і спрямоване на регулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав і покладання на них юридичних обов'язків.

Норми права мають певну структуру. Структура правової норми – це її внутрішня побудова, що характеризується наявністю в ній нерозривно пов'язаних одна з одною складових частин.

У юридичній науці переважає концепція тричленної структури правової норми, згідно з якої елементами норми є гіпотеза, диспозиція та санкція.

Гіпотеза – це частина норми права, яка містить умови, обставини, з настанням яких суб'єкти права мають здійснювати свої права та обов'язки, вказані в диспозиції цієї норми.

Диспозиція – це частина норми права, що визначає саме правило поведінки суб'єкта при наявності вказаних у гіпотезі обставин.

Санкція – це частина норми права, яка передбачає юридичні наслідки виконання чи невиконання правила поведінки, вказаного у диспозиції.

Таким чином, всі елементи норми права логічно впливають один з одного, утворюючи цільну упорядковану систему. Її можна викласти у

вигляді словосполучення “**якщо – то – інакше**”. **Якщо** (гіпотеза) існують певні обставини, **то** (диспозиція) варто прийняти запропоновану лінію поведінки, **інакше** (санкція) настануть зазначені несприятливі наслідки. Наприклад, ст.335 Кримінального кодексу України говорить: “Ухилення від призову на строкову військову службу – карається обмеженням волі на термін до трьох років.” Призов на строкову військову службу – гіпотеза; обов’язок призовника з’явитися для проходження строкової військової служби – диспозиція; обмеження волі на термін до трьох років – санкція за невиконання обов’язку.

У кожній державі існує і постійно створюється значна кількість правових норм. Ця обставина вимагає поділу їх на певні види, тобто класифікацію норм права на групи відповідно до тієї чи іншої ознаки.

Виділяють такі види норм права:

1) за функціональною спрямованістю норми права діляться на:

- **регулятивні (правоустановчі)**, що встановлюють права та обов’язки суб’єктів;
- **правоохоронні**, що встановлюють вид і міру відповідальності за порушення прав і за невиконання обов’язків;

2) за предметом правового регулювання (за галузями права) діляться на норми конституційного, адміністративного, цивільного та інших галузей права.

У свою чергу, галузеві норми права діляться на дві групи:

- **матеріальні**, що встановлюють бажане правило поведінки, права та обов’язки суб’єктів;
- **процесуальні**, що регламентують порядок, форми і методи реалізації прав та обов’язків, встановлених в нормах права;

3) за функціональним призначенням норми права поділяються на відправні та норми – правила поведінки.

3.1. Відправні норми діляться на:

- **норми-начала**, які закріплюють основні положення, на яких базуються державний та суспільний устрій;
- **норми-принципи**, які закріплюють вихідні, основні принципи права;
- **установчі норми**, які містять положення, що визначають цілі, завдання окремих галузей права, правових інститутів, предмет, форми і засоби правового регулювання;
- **норми-дефініції**, що містять повні чи неповні визначення правових категорій та понять.

3.2. **Норми-правила поведінки** безпосередньо регулюють поведінку людей та суспільні відносини і **поділяються на такі групи:**

3.2.1. **з точки зору правових приписів:**

- **зобов'язуючі**, що закріплюють обов'язки суб'єктів;
- **забороняючі**, що містять заборону на здійснення тих чи інших дій;
- **уповноважуючі**, що наділяють суб'єктів певними правами;

3.2.2. **за формою закріплення бажаної поведінки суб'єктів:**

- **імперативні (категоричні)**, що однозначно закріплюють перелік прав і обов'язків суб'єктів і не допускають жодних відхилень;
- **диспозитивні**, що встановлюють права і обов'язки суб'єктів, але за їх згодою допускають їх доповнення.

Існують й інші способи класифікації норм права. Наприклад: за сферою і обсягом регулювання – загальні, спеціальні, виняткові; за терміном дії в часі – постійні, тимчасові тощо.

5. Правові відносини. Суб'єкти, об'єкти і зміст правовідносин. Юридичні факти

Суспільні відносини регулюються різними нормами: релігійними, моральними, економічними та іншими відносинами. Значна частина суспільних відносин будується на підставі норм права і тому їх називають правовими відносинами, або правовідносинами. У межах правовідносин життєдіяльність суспільства набуває цивілізованого, стабільного і передбаченого характеру.

Правові відносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки, що забезпечується державою.

Структуру правовідносин становлять такі елементи: суб'єкти; об'єкти; зміст правовідносин.

Суб'єкти правовідносин – це учасники правових відносин, які є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Суб'єктів правовідносин повинно бути як мінімум два. Один з них є уповноваженою особою (носієм права), інший – зобов'язаною особою (носієм обов'язку).

До суб'єктів правовідносин належать:

- 1) **фізичні особи** (громадяни, іноземні громадяни, особи без громадянства);
- 2) **юридичні особи** (підприємства, організації та установи різних форм власності);
- 3) **державні та громадські організації**;
- 4) **соціальні спільності** (народ, нація, населення відповідного регіону, територіальні громади та інші).

Суб'єкти правовідносин повинні володіти правосуб'єктністю, тобто здатністю бути носіями прав і обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої дії.

Правосуб'єктність – це складна юридична властивість, яка містить два елементи: правоздатність і дієздатність.

Правоздатність – це здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати і самостійно здійснювати суб'єктивні права і виконувати юридичні обов'язки.

Однією з форм прояву дієздатності є **деліктоздатність, тобто здатність особи нести юридичну відповідальність за скоєне правопорушення.**

Правоздатність і дієздатність, як правило, поєднуються в одній особі. Правоздатність та дієздатність є абстрактними можливостями, оскільки особа може і не скористатись своїми правами, не набути обов'язків. Наприклад, право вступити в договірні відносини ще не означає, що особа обов'язково укладе договір.

Виникнення та обсяг правоздатності і дієздатності дещо різні у фізичних і юридичних осіб.

Правоздатність фізичної особи виникає з моменту народження і припиняється її смертю. Правоздатність фізичної особи може бути обмежена за рішенням суду (позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, позбавлення батьківських прав).

Дієздатність фізичної особи залежить від її віку та стану психічного здоров'я. За загальним правилом повна дієздатність настає з досягненням повноліття (18 років). Особа, що страждає психічною хворобою або недоумством, за рішенням суду може бути визнана недієздатною. Недієздатні особи можуть бути носіями прав і обов'язків, але їх реалізацію здійснюють інші особи.

Правоздатність і дієздатність юридичної особи виникають одночасно, з моменту державної реєстрації і припиняються з її ліквідацією. Обсяг правоздатності і дієздатності юридичної особи носить спеціальний характер.

Вона вправі здійснювати тільки ті дії, що зафіксовані в його установчих документах.

Об'єкти правовідносин – це матеріальні, духовні та інші соціальні блага, з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються правовідносини.

Інакше кажучи, об'єкти правовідносин – це те, на що спрямовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки суб'єктів правових відносин.

Розрізняють такі види об'єктів правовідносин:

- 1) **матеріальні блага** (речі, кошти, цінності, земля, надра, територія та інші матеріальні цінності);
- 2) **духовні блага** (творча діяльність людини та її результати);
- 3) **дії суб'єктів правовідносин** (будь-які юридично значимі вчинки людей);
- 4) **результат діяльності суб'єктів правовідносин** (конкретні акти юридично значимої поведінки).

Суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правовідносин складають зміст правовідносин. Зміст правовідносин має двоякий характер. Розрізняють юридичний і фактичний зміст.

Юридичний зміст правовідносин – це зафіксовані у нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників.

Фактичний зміст правовідносин – це сама поведінка суб'єктів, їхня діяльність, в якій реалізується суб'єктивні права і юридичні обов'язки сторін.

Юридичний і фактичний зміст нетотожні. Перший – значно ширший другого і містить невизначену кількість можливостей, які складають зміст суб'єктивного права.

Зміст суб'єктивного права включає в собі такі можливості:

- 1) здійснювати певні дії;
- 2) вимагати певних дій від зобов'язаного суб'єкта;
- 3) вимагати відновлення порушеного права.

Юридичні обов'язки – це передбачена нормою права міра необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта, яку він повинен здійснювати в інтересах уповноваженого суб'єкта, і забезпечена можливістю державного примусу.

Зміст юридичних обов'язків включає:

- 1) здійснювати певні дії на користь уповноваженого суб'єкта;
- 2) утриматися від певних дій;
- 3) переносити санкції держави.

Таким чином, юридичний зміст правовідносин визначає те, як правовідносини повинні відбуватися, а фактичний зміст правовідносин показує те, як вони відбулися у реальній дійсності.

Підставами для виникнення, зміни чи припинення правовідносин є юридичні факти.

Юридичні факти – це передбачені гіпотезою правової норми конкретні життєві обставини, які зумовлюють виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Існують різні способи класифікації юридичних фактів. Залежно від підстав розрізняють такі **види юридичних фактів**:

1) **за вольовим критерієм** юридичні факти поділяються на **юридичні події** та **юридичні дії**.

Юридичні події - це обставини або явища, виникнення, дія і припинення яких не залежить від волі суб'єктів правовідносин, але з настанням яких настають певні правові наслідки (хвороба, смерть, епідемія, землетрус тощо).

Юридичні дії – це обставини, настання яких залежить від волі суб'єктів правовідносин. Вони поділяються на правомірні і неправомірні.

Правомірні дії – це дії, що здійснюються на основі і згідно з приписами правових норм. До правомірних дій належать:

— **юридичні акти** – це правомірна дія суб'єкта, спрямована на досягнення певних юридичних наслідків (подача заяви про прийом на роботу);

— **юридичні вчинки** – це правомірна дія суб'єкта, що привела до юридичних наслідків незалежно від її волі (знахідка скарбу, наукове відкриття).

Неправомірні дії – це дії, що чиняться всупереч приписам правових норм. Залежно від ступеню їх суспільної небезпечності вони поділяються на проступки та злочини.

2) **за правовими наслідками** юридичні факти поділяються на **правостворюючі** (укладення договору оренди), **правозмінюючі** (зміна умов договору оренди) та **правоприпиняючі** (розірвання шлюбу).

Лекція 2. Основи правосвідомості та правової культури, правової поведінки та юридичної відповідальності

План

1. Поняття і види правосвідомості та правової культури.
2. Правомірна поведінка: поняття, ознаки та види.
3. Правопорушення: поняття, ознаки та види.
4. Юридична відповідальність: поняття, ознаки та види.

1. Поняття і види правосвідомості та правової культури

Право як соціальне явище викликає те чи інше ставлення до нього людей, яке може бути позитивним (людина розуміє необхідність права) або негативним (людина вважає право непотрібним і безкорисним). Люди в тій чи іншій формі висловлюють своє ставлення до всього, що охоплюється правовим регулюванням, що пов'язано з уявленнями про право. Це ставлення може бути раціональним, розумним і емоційним, на рівні почуттів, настрою. Те чи інше ставлення до права і правових явищ в суспільстві може бути в однієї людини і у групі людей, людської спільності.

Якщо визнати право об'єктивною реальністю, то слід визнати і наявність суб'єктивної реакції людей на право, що іменується правосвідомістю. Правосвідомість – неминучий супутник права. Це зумовлено тим, що право – регулятор відносин між людьми, які наділені волею і свідомістю.

Правосвідомість – це вид (форма) суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права, форм і методів правового регулювання.

Правосвідомість звичайно не існує в „чистому” вигляді, вона взаємопов'язана з іншими видами і формами усвідомлення реальності й дійсності. У правосвідомості, як і в інших формах суспільної свідомості, знаходять своє відображення різні види суспільних відносин – економічні, політичні, духовні тощо. Тому правосвідомість активно взаємодіє з ними, взаємозбагачуючись.

На відміну від інших форм суспільної свідомості, правосвідомість має свій особливий предмет відображення і об'єкт впливу – право як систему правових норм, правовідносин, законодавство, правову поведінку, і насамкінець, правову систему в цілому.

Від рівня, якості, характеру, змісту правосвідомості здебільшого залежить те, якою буде поведінка людини в суспільстві – правомірною, соціально корисною чи неправомірною, соціально шкідливою і небезпечною.

Структура правосвідомості складається з двох основних елементів:

- 1) правової ідеології;
- 2) правової психології.

Правова ідеологія – це сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, які формуються в результаті наукового узагальнення правового розвитку суспільства.

Правова ідеологія формується цілеспрямовано, в результаті наукового й теоретичного відображення правової дійсності, на основі узагальнення і розвитку найбільш відомих і значущих державно-правових теорій минулого і сучасності, вивчення основних закономірностей становлення, розвитку та функціонування держави і права. Тому правова ідеологія відображує глибинні, суттєві моменти характеристики державно-правових явищ. Особливістю правової ідеології є те, що вона розробляється і впроваджується в суспільну свідомість певними структурами – державною, політичними партіями або іншими об'єднаннями громадян.

Сучасна правова ідеологія включає в себе концепцію поділу влад, визначення пріоритету загальнолюдських цінностей над інтересами окремих верст суспільства і, відповідно, домінування загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами національного права, теорії правової держави і громадянського суспільства, принципи демократизму, гуманізму, невідчуження природних прав людини тощо.

На відміну від правової ідеології, яка характеризує ставлення до правових явищ з боку суспільства у цілому або окремих його соціальних груп, правова психологія характеризує ставлення до правових явищ з боку окремих індивідів.

Правова психологія формується, як правило, стихійно, тому відображає право поверхнево, проте через нього реалізуються традиції, звичаї, вміння особи критично оцінювати свої дії з точки зору правомірності. І тому не слід думати, що правова психологія як відбиття буденного рівня життя відіграє другорядну роль в структурі правосвідомості. Правова психологія – найбільш „розповсюджена” форма усвідомлення права, притаманна переважно усім суспільним відносинам.

Таким чином, **правова психологія – це сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, настрою, які домінують у суспільстві, виявляються у громадській думці.**

Для розуміння того, що таке правосвідомість, доцільно буде розглянути її різновиди.

Правова свідомість за рівнем поділяється на:

- 1) буденну;
- 2) професійну;
- 3) наукову.

Буденна свідомість – це сукупність знань, ідей, теорій, концепцій, почуттів, емоцій та інших ідеологічних і психологічних якостей основної маси громадянського суспільства відносно чинного та бажаного права і правової системи.

Професійна свідомість – це сукупність професійних правових знань, почуттів, емоцій, оцінок, настанов, мотивів, які характерні для представників відповідної групи та формуються завдяки професійній діяльності і навчанню.

Наукова свідомість – це сукупність наукових знань, теорій, доктрин, оцінок, емоцій і почуттів юристів-науковців відносно існуючої та бажаної правової системи громадянського суспільства.

За ступенем узагальнення правову свідомість можна поділити на:

- 1) масову;
- 2) групову;
- 3) індивідуальну.

Масова свідомість – це правосвідомість, що характеризує основну масу населення певної країни.

Групова свідомість – це правова ідеологія та правова психологія, що характерні для певної групи населення країни.

Індивідуальна свідомість – це сукупність правових знань, емоцій і настанов конкретного суб'єкта відносно чинного чи бажаного права.

Правова культура – це сукупність правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу й відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності.

Основними показниками рівня правової культури вважають:

- 1) відповідність права вимогам справедливості та свободи;
- 2) рівень правосвідомості громадян та посадових осіб, їх переконаність діяти відповідно до вимог правових приписів;
- 3) рівень правової та правореалізуючої культури;
- 4) рівень якості роботи правоохоронних і правозастосовних органів та посадових осіб;
- 5) якість системи законодавства, певний рівень законності і правопорядку.

Отже, **правова культура** – це глибоке знання і правильне розуміння приписів норм права та свідоме виконання його вимог.

Структура правової культури має складний характер. Залежно від носія (суб'єкта) правової культури її поділяють на:

- 1) правову культуру суспільства;
- 2) правову культуру соціальної групи;
- 3) правову культуру особи.

Кожному з цих суб'єктів притаманні свої цінності, характерні риси, функції і т. ін.

Отже, правова свідомість і правова культура – це не тільки знання, розуміння і психологічне сприйняття чинного права, а й поведінка особи в межах чинної правової моделі.

Тільки при значному підвищенні рівня правової свідомості та правової культури всього населення країни можлива побудова правової держави і відповідного громадянського суспільства.

2. Правомірна поведінка: поняття, ознаки та види

Поведінка людей, як вже зазначалось, регулюється соціальними, в тому числі правовими нормами. Та нормативна поведінка людей, що регулюється нормами права, **називається правовою поведінкою**. Правову поведінку можна визначити, як соціально значимі вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюються їх свідомістю і волею, передбачені нормами права і тягнуть за собою юридичні наслідки.

Правова поведінка складається з двох протилежних за своєю спрямованістю видів:

- 1) поведінка правомірна;
- 2) поведінка протиправна (правопорушення).

Правомірна поведінка – це суспільно корисна, необхідна, бажана і допустима поведінка осіб, яка не суперечить приписам правових норм або основним принципам права певної держави, нею гарантується та охороняється.

Ознаки правомірної поведінки:

- 1) виражає об'єктивну можливість і необхідність;
- 2) виражає бажаність і допустимість;
- 3) відповідає інтересам громадянського суспільства;
- 4) гарантується і охороняється державою;
- 5) відповідає вимогам норм права.

Здійснюючи правомірну поведінку, суб'єкт вступає у сферу дії права і виявляє свій вибір між різними варіантами вчинків (правових і неправових). Правомірна поведінка повинна бути в сфері правового регулювання і відповідати приписам правових норм. Соціальна цінність правомірної

поведінки полягає в тому, що вона становить органічну частку цивілізованої поведінки, що включає толерантність, чесність, вимогливість до себе.

Правомірна поведінка буває таких видів:

- 1) **за сферою суспільних відносин** – економічна, політична, соціальна тощо;
- 2) **за суб'єктами** – діяльність державних органів, громадських об'єднань, соціальних спільнот, громадян;
- 3) **за суб'єктивною стороною (тобто ставлення особи до своїх діянь):**
  - принципова (тобто особа внутрішньо переконана у необхідності виконувати приписи законодавства);
  - звичайна (тобто особиста звичка здійснювати правові норми без роздумів і сумнівів);
  - конформіська (тобто пасивне виконання приписів, щоб не відрізнятись від інших суб'єктів);
  - маргінальна (тобто здійснювана через страх перед загрозою відповідальності у разі вчинення правопорушення);
- 4) **за об'єктивною стороною** (тобто за формою зовнішнього прояву) – дія (активна – вчинення дії) або бездіяльна (пасивна – утримання від неї);
- 5) **за формою зовнішнього прояву** – фізична (діяльнісна), вербальна (усна), письмова (документована);
- 6) **залежно від ставлення держави до правомірної поведінки** – схвальна, заохочувана, допустима;
- 7) **за фіксацією в законодавчих актах** – врегульована законодавством або неврегульована законодавством.

3. Правопорушення: поняття, ознаки та види

Противоправною поведінкою вважають поведінку, що характеризується порушенням норм права. Одним із видів такої поведінки і є правопорушення. Правопорушення є антиподом правомірної поведінки.

Правопорушення – це суспільно небезпечне, винне, протиправне діяння деліктоздатного суб'єкта, за яке чинне законодавство передбачає юридичну відповідальність.

Кожне правопорушення конкретне, оскільки його чинить конкретний індивідуальний або колективний суб'єкт у певний час, у певному місці. Щоб визнати ту чи іншу дію правопорушенням, необхідно встановити, чи має вона ознаки правопорушення.

До основних ознак правопорушення належать:

- 1) **суспільна небезпечність (шкідливість)**, тобто заподіяння шкоди суспільним відносинам, які охороняються законом (шкода може бути моральною, матеріальною чи фізичною);
- 2) **правопорушенням може бути тільки діяння** – дія чи бездіяльність. Думки, переконання, бажання, настрої, світогляд, соціальні або особисті властивості не є правопорушеннями і відповідно не можуть виступати як підстави юридичної відповідальності;
- 3) **протиправність діяння**, тобто це діяння повинно безпосередньо порушувати конкретну норму права. Діяння, не врегульовані законодавством не вважається правопорушенням;
- 4) **винність діяння**, тобто умисного чи необережного ставлення особи до вчиненого діяння і його наслідків. Про винність говорять тоді, коли особа повинна була обрати варіант поведінки, але вчинила всупереч праву;
- 5) **деліктоздатність суб'єкта**, який вчинив правопорушення, тобто він за віком і станом психічного здоров'я усвідомлює характер своїх дій, керує ними та передбачає їх наслідки;
- 6) **юридичне карне діяння**, тобто за його вчинення передбачається певні вид і міра юридичної відповідальності;
- 7) **причинний зв'язок між діянням і соціально небезпечними наслідками**, що наступили, тобто такі наслідки зумовлені саме цим діянням, а не іншими причинами.

Відсутність хоча б однієї з названих вище ознак не дозволяє розглядати діяння, як правопорушення. Ознаки правопорушення повинні аналізуватись у сукупності, системно.

Залежно від ступеня суспільної шкідливості чи небезпеки правопорушення поділяють на злочини і проступки. Ч.1. ст.11 Кримінального кодексу України дає поняття злочину.

Злочин – це передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Зі злочинами пов'язана найбільша небезпека для суспільства і особи, вони посягають на суспільний лад, власність, економічні, політичні, культурні й особисті права людини. Злочинами є тільки кримінальні правопорушення.

Проступок має зовнішню схожість зі злочином, але він має меншу ступінь суспільної небезпеки.

Проступок – це суспільно шкідливе протиправне винне діяння (дія або бездіяльність), що порушує приписи інших, крім Кримінального кодексу, норм права.

Проступки діляться на такі види:

- 1) **адміністративні** – це правопорушення, які посягають на державний чи громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління;
- 2) **дисциплінарні** – це правопорушення, які посягають на трудову, державну, військову, навчальну та інші види дисципліни;
- 3) **цивільні** – це правопорушення, що здійснюються у сфері майнових і особистих немайнових відносин.

Для того щоб те чи інше конкретне діяння було визнано правопорушенням, необхідно, щоб воно відповідало певним у законі ознакам. Вони дозволяють відмежовувати правопорушення від порушень інших соціальних норм і утворюють поняття “склад правопорушення”.

Склад правопорушення – це сукупність закріплених в законі ознак об’єктивного і суб’єктивного характеру, за наявності яких суспільно небезпечне діяння визнається конкретним правопорушенням.

Склад правопорушення включає чотири елементи:

- 1) об’єкт;
- 2) об’єктивну сторону;
- 3) суб’єкт;
- 4) суб’єктивну сторону.

Об’єкт правопорушення – це ті суспільні відносини, які охороняються нормами права і на які посягає дане правопорушення.

Об’єктивна сторона правопорушення – це зовнішнє вираження протиправного діяння, яке посягає на об’єкт, що охороняється нормами права, завдає йому шкоди чи створює загрозу заподіяння шкоди. Вона містить: дію чи бездіяльність, суспільно небезпечні та шкідливі наслідки, причинний зв’язок між ними, місце, час, спосіб, засоби, обставини та ситуацію скоєння правопорушення. Тобто об’єктивна сторона описує як здійснене правопорушення.

Суб’єкт правопорушення – це деліктоздатна фізична чи юридична особа. Рівень деліктоздатності фізичної особи залежить від її віку, стану фізичного та психічного здоров’я, посади та інших обставин. Фізичних осіб поділяють на громадян, осіб без громадянства та іноземних громадян. Існують також поняття „приватна особа”, „посадова особа”, „службова особа”, „спеціальний суб’єкт”.

Слід зазначити, що суб’єктами ряду видів правопорушень можуть бути не тільки фізичні особи, а й державні та громадські органи, організації, але вони не можуть бути суб’єктами злочинів.

Суб'єктивна сторона правопорушення – це внутрішнє психологічне ставлення суб'єкта до вчиненого протиправного діяння та його наслідків. Тобто суб'єктивна сторона описує, чому вчинене правопорушення.

Ознаками суб'єктивної сторони є вина правопорушника, **мотив** та **мета** вчинення правопорушення.

Під виною слід розуміти психічне ставлення особи до скоєного нею суспільно небезпечного діяння і суспільно небезпечних наслідків у формі умислу або необережності.

Умисел поділяється на прямий і непрямий.

Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання.

Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Необережність при скоєні правопорушення має місце тоді, коли особа передбачала настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх запобігання, або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити.

Залежно від вольового критерію розрізняють **такі види необережності, як самовпевненість і недбалість.**

Мотив – це внутрішні процеси, що відображаються у свідомості особи і спонукають її до вчинення правопорушення.

Мета – це уявлення особи, котра скоює правопорушення, про бажаний результат, до якого вона прагне.

Мотив і мета близькі за значенням. Якщо мотив показує чим керується особа, яка вчиняє правопорушення, то мета показує те, до чого прагне суб'єкт правопорушення.

4. Юридична відповідальність: поняття, ознаки та види

Одним із основних засобів забезпечення правомірної поведінки та боротьби з правопорушеннями є юридична відповідальність. Юридична відповідальність установлюється компетентними органами держави і пов'язана із здійсненням державного примусу. Юридична відповідальність є наслідком правопорушення.

Юридична відповідальність – це передбачене законодавством і застосоване до винної особи примусових заходів за вчинене правопорушення.

Юридична відповідальність поділяється на:

- 1) перспективну (позитивну);
- 2) ретроспективну (негативну).

Позитивна юридична відповідальність – це сумлінне виконання своїх обов'язків громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою.

Ретроспективна юридична відповідальність – це специфічні правовідносини між державою і правопорушником внаслідок державно-правового примусу, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладення на останнього обов'язку витерпіти позбавлення і несприятливі наслідки особистого, майнового, організаційного характеру за скоєне правопорушення.

Юридична відповідальність характеризується певними ознаками:

- 1) виникає тільки при наявності правопорушення;
- 2) основною підставою юридичної відповідальності є склад правопорушення;
- 3) передбачає примусове позбавлення правопорушника певних соціальних благ (особистих, майнових або духовних);
- 4) притягнення до юридичної відповідальності здійснюється спеціально уповноваженими на це особами і тільки у відповідності із процесуальними нормами;
- 5) визначена нормами права як один із видів державного примусу, у формах каральних і правовідновлюючих заходів;
- 6) завжди пов'язана з оформленням визначених правових приписів, які пов'язані з юридичною відповідальністю;
- 7) суворою регламентацією заходів державного примусу у нормах права.

Залежно від того, до якої галузі законодавства належить правова норма, що порушена, який вид правопорушення вчинено (злочин, поступок) розрізняють і **види юридичної відповідальності:**

- 1) **кримінальна відповідальність** полягає у застосуванні заходів кримінального покарання до фізичних осіб, винних у скоєнні злочину. Вона передбачається Кримінальним кодексом і застосовується тільки в судовому порядку;
- 2) **адміністративна відповідальність** полягає на накладенні на винних фізичних та юридичних осіб адміністративних стягнень за адміністративні правопорушення (тобто проступки). Застосовується судами та органами державного управління до осіб, які не підпорядковані їм по службі;
- 3) **цивільна відповідальність** полягає у накладенні цивільно-правових стягнень на фізичну чи юридичну особу за порушення

договірних зобов'язань, заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також порушення особистих майнових прав;

- 4) **дисциплінарна відповідальність** полягає у накладенні адміністрацією підприємств, установ, організацій дисциплінарних стягнень на працівника за вчинення дисциплінарних проступків, як правило, за порушення правил внутрішнього розпорядку.

Якщо внаслідок дисциплінарного проступку завдано майнову шкоду, то застосовується також **матеріальна відповідальність**, що полягає в обов'язку повністю або частково відшкодувати завдану шкоду.

Крім галузевого, існує ще один поділ юридичної відповідальності на види. Критерієм цього поділу є органи, які уповноважені накладати відповідальність.

Зокрема розрізняють:

- 1) відповідальність, яку накладають органи державної влади;
- 2) відповідальність, яку покладають на правопорушника судові й інші органи юрисдикції;
- 3) відповідальність, до якої правопорушник притягується адміністративними органами (органами державного управління).

Таким чином, всі види юридичної відповідальності вирішують одні й ті ж завдання, виконують одні й ті ж функції, мають єдину кінцеву мету, а саме: ліквідація правопорушень у суспільстві.

Лекція 3. Конституційний лад України. Органи державної влади та місцевого самоврядування в Україні

План

1. Загальні засади конституційного ладу України.
2. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні.
3. Конституційно-правові основи організації і здійснення державної влади в Україні (Верховна Рада України, Президент України, виконавча влада в Україні).
4. Конституційні основи місцевого самоврядування в Україні.

1. Загальні засади конституційного ладу України

У системі національного права провідною галуззю є конституційне право, оскільки його норми розгалужують найбільш важливі суспільні відносини, а саме:

- 1) основи конституційного ладу;
- 2) правовий статус людини і громадянина;
- 3) державний устрій;
- 4) порядок організації і функціонування органів державної влади;
- 5) основні положення і принципи організації місцевого самоврядування в Україні.

Найповніше специфічні ознаки конституційного права виявляється в предметі та методі правового регулювання.

Предметом правового регулювання конституційного права є особливе коло суспільних відносин, що виникають в процесі організації та функціонування системи політичної влади.

Метод конституційно-правового регулювання – це сукупність способів і засобів, з допомогою яких упорядковуються суспільні відносини, що становлять предмет конституційного права.

Джерелами сучасного конституційного права України під якими розуміють чинні нормативно-правові акти, що містять конституційно-правові принципи і норми, слід визнати:

- 1) Конституцію України;
- 2) конституційні закони;
- 3) звичайні закони;
- 4) постанови Верховної Ради України;
- 5) укази Президента України;
- 6) постанови, розпорядження Кабінету Міністрів України;

- 7) акти органів місцевого самоврядування, якщо вони регулюють відносини в сфері конституційного права;
- 8) рішення Конституційного Суду України тощо.

Особливе місце в системі джерел конституційного права України посідає Конституція України, яка була прийнята Верховною Радою України на її п'ятій сесії 28 червня 1996 року.

Конституція – це Основний Закон держави, який приймається вищим представницьким органом держави або самим народом, визначає суспільний та державний лад, порядок формування та діяльності органів державної влади і управління, адміністративно–територіальний устрій, основні права та обов'язки громадян, має найвищу юридичну силу, особливу структуру та особливу процедуру прийняття.

Отже, Конституція України є водночас основним законом і держави, і всього суспільства. Звідси й поняття „конституційний лад” передбачає об'єднання суспільного та державного начал в єдине ціле.

Загальну характеристику конституційного ладу України дає розділ I Конституції України, який має назву „Загальні засади” і складається з 20 статей.

Необхідно відмітити, що вибраний термін не зовсім вдалий для відображення змісту цього розділу, оскільки у кожного виникає закономірне питання – загальні засади чого? Даний термін застосовують лише конституції України та Казахстану. Інші держави колишнього СРСР назву згаданого розділу визначають відповідно до його змісту.

У конституціях Білорусії, Вірменії, Російської Федерації він має назву „Засади конституційного ладу”, Азербайджані – „Засади держави”, Киргизстані, Латвії, Литви, Молдови, Узбекистані та ін. – „Загальні принципи” або „Загальні постанови”.

Але аналіз змісту розділу „Загальні засади” Конституції України доводить, що мова в ньому йде саме про конституційний лад, незважаючи на те, що цей термін застосовується лише один раз у п.3 ст.5.

Термін „конституційний лад”, закладений у текст Конституції України не містить у собі офіційного поняття цього інституту, що мабуть і пояснює різні підходи вчених щодо змісту цього поняття.

Найбільш правильним з'являється таке визначення поняття „конституційний лад”.

Конституційний лад – це система принципів, які дають можливість реально забезпечити додержання прав і свобод людини, а діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного розподілу влади відповідно до її конституції.

Оскільки конституційний лад України включає цілісну систему основних політико – правових, економічних та суспільних відносин які

виникають у суспільстві, в його закріпленні беруть участь усі галузі національного права України, проте провідне місце серед них належить нормам Конституції, оскільки вона є нормативним актом вищої юридичної сили і базою галузевого законодавства.

Тому серед конституційних норм головну роль відіграють норми, що закріплюють загальні засади конституційного ладу, в яких закладено основні принципи української конституційної держави, що відображають її сутність.

Основні принципи конституційного ладу України:

- 1) принцип, згідно з яким, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ч.1 ст.3 Конституції);
- 2) принцип народного суверенітету, згідно з яким народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні (ч.2 ст.5 Конституції);
- 3) визначення форми Української держави як унітарної, суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави з республіканською формою правління (ст.ст.1, 2, 5 Конституції);
- 4) організація і діяльність державної влади будується на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст.6 Конституції);
- 5) визнання і гарантування місцевого самоврядування (ст.7 Конституції);
- 6) принцип верховенства права, згідно з яким закріплюється загальна підпорядкованість праву, пряма дія і безпосереднє застосування норм Конституції (ст.ст.8, 19 Конституції);
- 7) визнання і гарантування основ громадянського суспільства, його розвитку, свободи його інститутів (ст.ст.11, 13, 14 Конституції);
- 8) принцип, згідно з яким суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, заборони цензури, свободи політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (ст.15 Конституції);
- 9) принцип визнання української мови державною (ст.10 Конституції);
- 10) визнання плюралізму форм власності і гарантування захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальної спрямованості економіки (ст.13 Конституції);
- 11) принцип, згідно з яким норми міжнародного права, за умови згоди на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, становлять частину національного законодавства (ст.9 Конституції);
- 12) визначення основних функцій держави: забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України;

захист суверенітету і територіальної цілісності України, оборона України, забезпечення її екологічної та інформаційної безпеки; здійснення зовнішньополітичної діяльності (ст.ст.16, 17, 18 Конституції);

- 13) принцип, згідно з яким правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. У свою чергу органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст.13 Конституції);
- 14) закріплення у якості державних символів України Державного Прапора України, Державного Герба України і Державного Гімну України (ст.20 Конституції).

Таким чином, можна зробити висновки, що розділ I Конституції України „Загальні засади” оптимізує найважливіші основи громадського життя – політичну систему суспільства і, перш за все, основи держави перехідного періоду, визначає форми правління, форми адміністративно-територіального устрою, принципи функціонування влади, економічну основу держави та основні її атрибути.

Українська держава захищає конституційний лад і забезпечує його стабільність. Цей інститут конституційного права має особливий рівень захисту: внесення змін у розділ I Конституції України можливе тільки в разі схвалення їх на всеукраїнському референдумі.

Слід зазначити, що Україна перебуває тільки на початку шляху до затвердження конституційного ладу. Адже конституційний лад не зводиться до існування демократичної конституції, а стає реальністю тільки тоді, коли конституція дотримується як громадянами, так і самою державою.

На жаль сьогодні конституційні норми повною мірою не реалізуються, а іноді порушуються. Зокрема, народ як носій суверенітету і єдине джерело влади насправді усувається від реальної влади, внаслідок того, що сучасні вибори не відображають повною мірою волю народу. Не реалізується повною мірою і принцип розподілу влади, оскільки пануючого і безконтрольного є лише виконавча влада і президентська влада, яка панує над іншими гілками влади. По суті, не повною мірою діють і конституційні норми, які стосуються місцевого самоврядування.

Отже, становлення справді демократичної Української держави справа майбутнього, вирішення якої в першу чергу залежить від народу.

2. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні

Перш ніж говорити про права людини і громадянина, необхідно встановити зміст понять „людина”, „особа”, „громадянин”.

Поняття „людина” означає насамперед біологічну характеристику суб’єкта.

Людина – це біологічно жива істота, яка наділена здатністю мислити, створювати й використовувати знаряддя праці, володіти членороздільною мовою і нормально розвиватися у спілкуванні із собі подібними.

Сучасне право, як міжнародне, так і національне право України, виходить з принципу рівноправності всіх людей, що живуть на Землі.

Поняття „особа” вживається в сенсі соціальної характеристики суб’єкта.

Особа – це індивідуально визначена сукупність соціально значущих властивостей людини, які сформовані у процесі суспільного життя.

Поняття „громадянин” вживається стосовно людини, що має правовий зв’язок з якою-небудь державою. У монархічних державах цьому поняттю відповідає термін „підданий”.

Громадянин – це особа, яка перебуває у сталих юридично визначених зв’язках із конкретною державою, що знаходить своє визначення в наявності відповідного громадянства.

Люди, що перебувають на території України, за своїм правовим статусом належать до однієї з трьох категорій:

- 1) громадяни України;
- 2) іноземні громадяни чи піддані;
- 3) особи без громадянства (апатриди).

Найчастіше конституційні статті про права та свободи починаються словами „кожний”, „кожен”, „усі”, „кожна людина”, „ніхто”, „жодна людина”. Це означає, що у змісті статті враховуються також права і свободи громадян інших держав і осіб без громадянства, які перебувають на території України.

Центральним розділом Конституції України є розділ II „Права, свободи та обов’язки людини і громадянина”, що свідчить про пріоритет цих норм серед інших конституційних приписів. Цей розділ найбільший за обсягом. Так, із 161 статті Конституції України 48 міститься саме в цьому розділі, що становить понад третину її змісту. Крім того деякі положення щодо прав і свобод людини закріплено і в інших статтях Конституції України.

Розробники Основного Закону нашої держави виходили з того, що особа не може існувати як повноправний член суспільства без належних їй прав і свобод. Людину не можна позбавити її природних прав – це принижує її природу.

У ст.3 Конституції України сказано, що людина є „найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави”.

Конституційні права, свободи і обов’язки називаються основними, тому що вони визначають місце людини в суспільстві. Їх зміст має універсальний характер, розвивається і конкретизується в інших галузях права – адміністративному, цивільному, трудовому, сімейному, земельному, фінансовому та інших. Якщо в Конституції йдеться про людину і громадянина взагалі як про абстрактну особу, то в галузях права виступають конкретні суб’єкти правовідносин – власники, працівники, службовці, посадові особи, військовослужбовці, покупці тощо.

Важливо підкреслити, що згідно ст.22 Конституції закріплені в ній права і свободи людини і громадянина не є вичерпними. Норми, які закріплюють права і свободи повинні динамічно розвиватися та вдосконалюватися. Але в силу верховенства конституційних норм усі правові акти та нормативно-правові приписи, які закріплюють права, свободи і обов’язки людини і громадянина, повинні відповідати Конституції України і не суперечити її положенням.

У визначенні правового статусу людини і громадянина важливе значення має не лише загальний обсяг прав і свобод особи, а й ті основні ідеї, які перетворюють сукупність прав і свобод особи на систему.

Основними принципами конституційно-правового інституту прав і свобод людини є:

- 1) **закріплення в національному праві прав і свобод, встановлених нормами міжнародного права.** Україна як повноправний член світової співдружності, визнає і гарантує права і свободи особи, притаманні цивілізованому суспільству. Тому в Конституції України з’явилися нові правові норми, які більш повно відповідають міжнародним документам і перш за все Загальній декларації прав людини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, Міжнародному пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародному пакту про економічні, соціальні і культурні права людини (1966 р.), Європейській конвенції про захист прав та основних свобод людини (1950 р.), ратифікована 17 липня 1997 року Верховною

Радою України. Права і свободи людини і громадянина, проголошені у згаданих та інших документах і закріплені в Конституції України, перебувають, таким чином, під міжнародно-правовим захистом;

- 2) **принципи невідчужуваності та непорушності** основних природних прав і свобод людини та належність їх їй від народження (ст.21 Конституції). Цей принцип означає, що усі люди визнаються вільними, що вони володіють правами і свободами від народження;
- 3) **принципи рівноправності прав і свобод осіб** (ст.ст.3, 24, 68 Конституції). Цей принцип означає, що усі громадяни є рівними перед законом, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи інших людей. Права і свободи визнаються за всіма однаково, незалежно від раси, статі, походження, місця проживання, майнового стану, мови, ставлення до релігії тощо. Рівність прав і свобод людини проголошується чинною Конституцією, ці права і свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність;
- 4) **принципи єдності прав і обов'язків людини і громадянина** (ст.23 Конституції). Цей принцип полягає у тому, що не повинно бути прав без обов'язків, як не повинно бути обов'язків без прав. Лише у процесі реалізації обов'язків здійснюються і права, які їм відповідають. У свою чергу здійснення прав породжує ті чи інші обов'язки. Так, згідно ст.50 Конституції кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, а згідно ст.66 кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, відшкодовувати завдані ним збитки;
- 5) **принципи гарантування прав і свобод людини і громадянина** (ст.22 Конституції). Цей принцип полягає у тому, що конституційні права і свободи гарантуються державою і не можуть бути скасовані при прийнятті нових законів або при внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Поділ прав і обов'язків на права і обов'язки людини та права і обов'язки громадянина пов'язані з тим, що для сучасного суспільного ладу характерний дуалізм громадянського і політичного суспільства. Як частина громадянського суспільства людина рівноправна з усіма іншими, а як частина політичного суспільства вона рівноправна лише з тими, хто так само, як і вона, належить до даної держави.

Отже, під конституційно-правовим статусом особи розуміють загальні, основоположні засади, за допомогою яких у Конституції визначаються основні права, свободи і обов'язки людини і громадянина, а також гарантії їх здійснення, тобто можливість мати, володіти, користуватися і розпоряджатися економічними, політичними, культурними та іншими соціальними цінностями, благами; користуватися свободою дій і поведінки в межах конституції та інших законів.

До конституційного статусу громадянина входять лише загальні для всіх суб'єктивні права і обов'язки, які у суб'єктів постійно виникають і змінюються залежно від виконання ними тих чи інших професійних функцій, громадського становища, характеру правовідносин, у які вони вступають, інших обставин.

Конституційний статус громадянина – єдиний, неподільний і однаковий для всіх.

До поняття правового статусу входять такі основні елементи, які становлять його зміст і структуру, а саме:

- 1) громадянство;
- 2) загальна правоздатність;
- 3) принципи правового статусу;
- 4) конституційні права, свободи та обов'язки громадян;
- 5) гарантії прав і свобод;
- 6) відповідні правові норми.

Зазначені елементи об'єднує те, що утворюючи їх норми регулюють зв'язки та відносини між державою в цілому та її громадянами. Проте кожний елемент виконує власну роль в юридичному оформленні статусу громадян в суспільстві та державі. Головним елементом правового статусу є основні права та обов'язки людини, які безпосередньо визначають її становище в суспільстві, міру юридичної свободи і відповідальності. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина є основоположною частиною чинної Конституції України. В Основному Законі права і свободи людини розглядаються не як даровані державою своїм громадянам, а як такі, що належать людині від народження, існують незалежно від діяльності держави та є невідчужуваними й непорушними.

Конституційні права, свободи та обов'язки мають певні юридичні особливості:

- 1) вони виникають не на основі загальних правовідносин, а безпосередньо з Конституції. Саме Конституція визначає як їх зміст, так і обсяг;
- 2) вони виражають насамперед і безпосередньо відносини та зв'язки громадянина і держави; інші ж норми права регулюють відносини

- та зв'язки або громадян і органів держави, або громадян і державних та громадських організацій, або громадян між собою;
- 3) конституційні права, свободи, та обов'язки не припиняються і не виникають раз по раз. Вони діють постійно. Громадянин не може відмовитися не лише від своїх конституційних обов'язків, а й від своїх конституційних прав і свобод;
  - 4) зміст і обсяг конституційних прав, свобод та обов'язків для всіх громадян однакові, в той час як суб'єктивні права і юридичні обов'язки різних громадян у конкретних правовідносинах неоднакові і за своїм змістом і за своїм обсягом;
  - 5) реальність конституційних прав, свобод та обов'язків забезпечується не стільки індивідуальними зусиллями (не забороненими законом засобами) окремого громадянина, скільки державним і суспільним ладом. Конституційні права, свободи та обов'язки охороняються відповідними нормами всіх галузей права.

Правовою підставою наділення конституційними правами, свободами і обов'язками людини і громадянина є наявність у особи громадянства.

Питання, пов'язані з громадянством в Україні, регулюють Конституція, Закони України „Про громадянство України” від 18 січня 2001 р., „Про правовий статус іноземців” від 4 лютого 1994 р. та інші нормативно-правові акти.

Закон України „Про громадянство України” визначає громадянство України як „правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках”.

Право на громадянство є невід'ємним правом людини. Ст.4 Конституції України встановила, що в Україні існує єдине громадянство, тобто Україна, як і більшість держав, виходить з визначення виключності громадянства і не визнає подвійного громадянства (біпартизму).

Громадянство є основною передумовою встановлення правового статусу громадянина в державі. **Правовий статус громадянина – це система його суб'єктивних юридичних прав та обов'язків.**

Законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах:

- 1) **єдиного громадянства** – громадянства держави України, що виключає можливість громадянства адміністративно-територіальних одиниць України або подвійного громадянства. Якщо громадянин України набув іноземного громадянства, або навпаки, іноземець – українського громадянства, то у своїх стосунках з Україною вони визнаються тільки громадянами України;

- 2) **запобіганню виникнення випадків безгромадянства.** Відповідно до норм міжнародного права Україна докладає зусиль, щоб жодна людина не залишилася за межами громадянства чи підданства будь-якої держави;
- 3) **неможливості позбавлення громадянина України громадянства України.** В Україні немає покарань, що існували в колишньому СРСР – позбавлення громадянства, висилення громадян за межі держави. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства в жодному, навіть екстремальному випадку;
- 4) **визнання права громадянина України на зміну громадянства,** тобто кожен громадянин України самостійно визначає, мати йому громадянство України або змінити громадянство;
- 5) **неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства** внаслідок укладення шлюбу з громадянином України, або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та **автоматичного припинення громадянства України** одним з подружжя внаслідок припинення громадянства України другим подружжям. Інакше кажучи, укладання чи розірвання шлюбу не впливає на правовий стан особи;
- 6) **рівності перед законом громадян України** незалежно від підстав, порядку і часу набуття ними громадянства України;
- 7) **збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.** Громадянин України має право проживати в будь-якій країні, зберігаючи при цьому правовий зв'язок з українською державою.

Згідно зі ст. 3 Закону України „Про громадянство України” від 18 січня 2001 року **громадянами України визнаються:**

- 1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України;
- 2) особи незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Закону України „Про громадянство України” (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;
- 3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України

внесено напис „громадянин України”, а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;

- 4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Вирішення питань, пов'язаних з громадянством, належить до компетенції Президента України, при якому діє Комісія з питань громадянства. Виконання рішень з питань громадянства покладається на органи внутрішніх справ та органи реєстрації актів цивільного стану щодо осіб, які постійно проживають в Україні, та на Міністерство закордонних справ, дипломатичні представництва та консульські установи України щодо осіб, які проживають за кордоном.

Документами, які підтверджують громадянство України є:

- 1) паспорт громадянина України;
- 2) свідоцтво про належність до громадянства України;
- 3) паспорт громадянина України для виїзду за кордон;
- 4) тимчасове посвідчення громадянина України;
- 5) проїзний документ дитини;
- 6) дипломатичний паспорт;
- 7) службовий паспорт;
- 8) посвідчення особи моряка;
- 9) посвідчення члена екіпажу;
- 10) посвідчення особи на повернення в Україну.

Громадянство України набувається:

- 1) **за народженням.** Під дію цієї норми Закону України „Про громадянство України” підпадає кілька категорій осіб. Громадянство України здобуває особа:
  - батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України;
  - яка народилася на території України від осіб без громадянства (апатридів), які на законних підставах проживають на території України;
  - яка народилась на території України від іноземців, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків;
  - яка народилась на території України, одному з батьків якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків, або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні;

- яка народилась на території України від іноземця та апатрида, які постійно на законних підставах проживають на території України і не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем;
  - новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда);
- 2) **за територіальним походженням.** Згідно зі ст.8 Закону особа, яка сама або хоч би один з її батьків, дід чи баба, повнорідні брат або сестра народилися або постійно проживали до 16 липня 1990 року на території України відповідно до ст.5 Закону України „Про правонаступництво України”, а також на інших територіях, що входили до складу Української Народної Республіки (УНР), Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), Української держави, Української Соціалістичної Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної республіки (УРСР), і є особою без громадянства або іноземцем, що взяв зобов'язання припинити іноземне громадянство, та подала заяву про набуття громадянства України, а також її діти реєструються громадянами України;
- 3) **внаслідок прийняття до громадянства.** Іноземець або апатрид можуть бути за їх клопотаннями прийняті до громадянства України за наявності певних умов:
- визнання і дотримання Конституції та законів України;
  - зобов'язання припинити іноземне громадянство або перебування в іноземному громадянстві;
  - безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років. Ця умова не поширюється на осіб, які перебувають у шлюбі з громадянином України строком понад два роки. Для осіб, яким надано статус біженця або притулок в Україні, цей термін складає три роки;
  - отримання дозволу на постійне проживання в Україні. Ця умова не поширюється на осіб, які мають у паспорті громадянство колишнього СРСР зразка 1974 року, відмітку про постійну або тимчасову прописку на території України, а також на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні;
  - володіння державною мовою або її розуміння в обсязі достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб які мають певні фізичні недоліки (сліпі, глухі, німі);

- наявність законних умов існування (заробітна плата, пенсія, стипендія, доходи від акцій і тому інше). Ця умова не поширюється на осіб, якими надано статус біженця або притулок в Україні.

Спрощений порядок прийняття до громадянства України застосовується до осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, і на осіб, прийняття яких до громадянства України становлять державний інтерес для України.

До громадянства України не приймаються особи, які:

- скоїли злочин проти людства чи вчинили геноцид;
- засуджені в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості);
- вчинили на території іншої держави діяння, яке визначено законодавством України тяжким злочином.

Датою набуття громадянства України є дата видання відповідного Указу Президента України;

- 4) **внаслідок поновлення у громадянстві України.** Особа, яка після припинення громадянства України не набула іноземного громадянства і подала заяву про поновлення у громадянстві України, реєструється громадянином України незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном. Особа, яка після припинення громадянства України набула іноземного громадянства, повернувшись в Україну на постійне проживання і подала заяву про поновлення у громадянстві України, реєструється громадянином України.

Датою набуття громадянства України є дата реєстрації набуття особою громадянства України;

- 5) **внаслідок усиновлення.** Дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства і яку усиновляють громадяни України (або подружжя, один з якого є громадянином України, а другий іноземець) стає громадянином України з моменту набрання чинності рішення про усиновлення, незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном;
- 6) **внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування.** Дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства, і над якою встановлено опіку чи піклування громадян України чи яка виховується в державній дитячій установі України або дитячому будинку сімейного типу, де хоч би один з батьків-вихователів є громадянином України, стає громадянином України з моменту встановлення опіки, піклування або влаштування до такої установи;

- 7) **внаслідок встановлення опіки над особою, визаною судом недієздатною.** Іноземець або особа без громадянства, яка проживає в Україні на законних підставах, визнана судом недієздатною, над якою встановлено опіку громадянина України, набуває громадянства України з моменту набрання чинності судового рішення про встановлення опіки;
- 8) **у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини.** Можливі випадки, коли з якихось причин дитина та її батьки опинились в різних правових станах. В таких випадках дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства набуває громадянства України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України;
- 9) **внаслідок встановлення батьківства.** Якщо матір'ю дитини є іноземка або особа без громадянства, а батьком у судовому порядку визнаний громадянин України, то дитина незалежно від місця її народження та місця постійного проживання визнається громадянином України.

Набуття громадянства дітьми віком від 15 до 18 років може відбуватися тільки за їхньою згодою;

- 10) **з інших підстав, передбачених міжнародними договорами України.**

Громадянство України припиняється:

- 1) **внаслідок виходу з громадянства України.** Громадянин України, який виїхав на постійне проживання за кордон, може вийти з громадянства України за його клопотанням. Вихід із громадянства України також допускається, якщо особа набула іноземне громадянство або одержала гарантії про прийняття в іноземне громадянство. Не допускається вихід з громадянства України особи, яку в Україні притягнуто як обвинувачену у кримінальній справі або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності і підлягає виконанню.

Датою припинення громадянства України є дата видання відповідного Указу Президента України;

- 2) **внаслідок втрати громадянства України.** Громадянство України втрачається, якщо:
  - громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянства іншої держави;
  - іноземець набув громадянства України і не надав до державних органів України документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього;

- іноземець набув громадянства України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство;
  - особа набула громадянства України внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів;
  - громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, на роботу в службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади чи органи місцевого самоврядування іншої держави;
- 3) з інших підстав, передбачених міжнародними договорами України.

Як вже зазначалось вище, права і свободи людини і громадянина є ядром правового статусу особистості в Україні. З урахуванням характеру діяльності, здійснюваної в основних сферах життєдіяльності індивіда можна виділити **п'ять головних груп прав і свобод**:

- 1) **громадянські (особисті) права та свободи** є невідчужуваними і належать кожній людині від природи, в силу того, що вона народилася людською істотою. До цих прав згідно Конституції належать:
  - право на життя (ст.27);
  - право на повагу до його гідності (ст.28);
  - право на свободу та особисту недоторканність (ст.29);
  - право на недоторканність житла (ст.30);
  - право на таємницю листування, телефонних розмов та іншої кореспонденції (ст.31);
  - право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст.32);
  - право на свободу пересування та вільний вибір місця проживання (ст.33);
  - право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст.34);
  - право на свободу світогляду і віросповідання (ст.35).

Ці права належать всім людям, що на законних підставах знаходяться на території України, незалежно від того, є вони громадянами України, іноземцями чи особами без громадянства;

- 2) **політичні права і свободи** відображають міру можливої поведінки суб'єкта у сфері управління державою, політики і залежать від правового статусу особи. В основному, політичними правами користуються лише громадяни України. До політичних прав і свобод Конституція відносить:

- право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст.36);
  - право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст.38);
  - право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст.39);
  - право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст.40);
- 3) **економічні права** характеризують їх суб'єктів як учасників економічних, насамперед майнових відносин. До них згідно Конституції належать:
- право приватної власності (ст.41);
  - право громадян на користування об'єктами виключної власності народу України, державної та комунальної власності (ст.ст.13, 41);
  - право на підприємницьку діяльність (ст.42);
  - право на працю (ст.43);
  - право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст.44);
  - право на відпочинок (ст.45);
- 4) **соціальні права і свободи** пов'язані з концепцією соціальної держави. Це означає, що людина має право на гідний рівень життя і соціальний захист з боку суспільства і держави. Соціальні права, закріплені Конституцією, включають:
- право на соціальний захист (ст.46);
  - право на житло (ст.47);
  - право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст.48);
  - право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст.49);
  - право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст.50);
- 5) **культурні права і свободи** є мірою духовності і передбачають певні можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу та всього людства. Згідно Конституції до них належать:
- право на освіту (ст.53);
  - право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст.54);
  - право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст.54).

Основні права громадян нерозривно пов'язані з їхніми обов'язками. Цей взаємозв'язок обов'язків з правами і свободами, а також з державою і суспільством дістав своє конституційно–правове закріплення у ст.23 Конституції України, в якій зазначається, що кожна людина має обов'язки перед суспільством.

Конституційні обов'язки людини і громадянина – це встановлені Конституцією держави вид і міра їх необхідної обов'язкової поведінки.

В Конституції України обов'язки людини і громадян формулюються в обмеженому обсязі, їм відведено лише 6 статей (ст.ст.51, 53, 65-68).

До них належать:

- 1) неухильно додержуватися Конституції та законів України (ст.68);
- 2) не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст.68);
- 3) не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині (ст.66);
- 4) сплачувати податки і збори, подавати декларацію про свій майновий стан та доходи (ст.67);
- 5) захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст.65);
- 6) шанування державних символів (ст.65);
- 7) одержання повної загальної середньої освіти (ст.53);
- 8) взаємні обов'язки подружжя, батьків і дітей (ст.51).

Конституція України встановила також гарантії прав і свобод людини і громадянина, які становлять собою систему норм, принципів, умов і вимог, що забезпечують їх реалізацію й охорону.

Розрізняють економічні, політичні, ідеологічні та юридичні гарантії.

Економічні гарантії – це спосіб виробництва, економічний лад суспільства, який на основі визнання й захисту різних форм власності має забезпечувати матеріальні потреби певної людини і суспільства в цілому.

Політичні гарантії – це політичний плюралізм і свобода політичної діяльності, що не заборонена законодавством, визнання народу єдиним джерелом влади, підконтрольність державних органів громадянам та їх об'єднанням.

Ідеологічні гарантії – це ідеологічна багатоманітність суспільного життя, відсутність обов'язкової ідеології та цензури, забезпечення вільного розвитку мов, сприяння консолідації та розвитку української нації, всіх корінних народів і національних меншин України.

Юридичні гарантії – це державно-правові засоби, що забезпечують здійснення та охорону прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

До них належать:

- 1) право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст.55);
- 2) право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконним рішенням, діями чи бездіяльністю зазначених органів і осіб (ст.56);
- 3) право знати свої права і обов'язки (ст.57);
- 4) право на правову допомогу (ст.59);
- 5) право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст.60);
- 6) принцип презумпції невинуватості людини (ст.62);
- 7) право не свідчити проти себе і своїх близьких (ст.63);
- 8) гарантія неприпустимості обмеження конституційних прав і свобод (ст.64).

Таким чином, гарантії є тією ланкою, яка дає змогу здійснити необхідний в правовому статусі громадян перехід від передбаченої у Конституції та в законах України можливості до реальної дійсності.

3. Конституційно-правові основи організації і здійснення державної влади в Україні (Верховна Рада України, Президент України, виконавча влада в Україні)

Державна влада в Україні буде своєю організацію і діяльність на підставі двох основоположних принципів, закріплених у Конституції.

Перший з них стосується організації державної влади, яка згідно ст.6 Конституції здійснюється на засадах поділу її на законодавчу, виконавчу та судову. Відповідно до цього поділу визначається система державних органів, які здійснюють державну владу: єдиний законодавчий орган, органи виконавчої та судової влади. Саме ці державні органи є суб'єктами конституційно-правових відносин з приводу організації і здійснення державної влади в Україні.

Другий принцип стосується переважно діяльності даних органів. Згідно зі ст.8 Конституції, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Це означає, по-перше, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. І, по-друге, оскільки Конституція України має

найвищу юридичну силу, то всі закони та інші нормативно-правові акти повинні прийматися на основі Конституції і відповідати їй.

Здійснення державної влади вирішальною мірою залежить від того, як законодавчо розподіляється єдина державна влада між державними органами, що її здійснюють – фактично єдиновладно або за демократичним принципом поділу влади.

Як вже зазначалося єдина державна влада за принципом поділу влади здійснюється законодавчими, виконавчими та судовими органами державної влади, що передбачає децентралізацію влади, чітке визначення меж їх повноважень, дає змогу запобігти концентрації влади в одних руках, утвердженню політичної сваволі, авторитаризму, тиранії.

У відповідності до принципу розподілу влади кожна гілка державної влади має бути відносно самостійною, незалежною. Для узгодження їх дій Конституцією передбачена система стримувань і противаг, таких як різні строки повноважень Верховної Ради і Президента, різні строки їх виборів, право Верховної Ради на імпічмент і право Президента „на вето”, на дострокове припинення повноважень Верховної Ради, участь Президента і Верховної Ради у формуванні органів виконавчої, судової влади та інше.

Конституція також обумовлює межі повноважень кожного органу влади. Так, єдиним законодавчим органом є Верховна Рада України, вищим органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів України, главою держави є Президент України, який до речі не входить безпосередньо до жодної з гілок влади. Конституцією визначено також повноваження органів, які здійснюють правосуддя в Україні.

Розподіл влади вкрай необхідний, бо влада без внутрішніх противаг не може зберегти демократичну форму правління і неминуче еволюціонує до авторитаризму.

Державна влада в Україні реалізується на засадах централізації та децентралізації. Тому розподіл державної влади здійснюється не лише по горизонталі між вищими органами влади, але і по вертикалі між місцевими і центральними органами державної влади. Так, центральні органи влади передають частину владних функцій органам влади на місцях, а ті, в свою чергу, частину своїх повноважень передають центральним органам, яким вони підзвітні і підконтрольні.

Кожна гілка влади має свою владну вертикаль. Так, крім Верховної Ради, як вищого представницького органу влади, існують місцеві Ради, представницькі органи влади на місцях. Виконавча влада реалізує частину своїх повноважень через місцеві районні та обласні адміністрації. Судова влада розподіляє свої повноваження між центральними органами судової влади і місцевими судами.

Такий горизонтальний і вертикальний розподіл державної влади традиційно властивий демократичній моделі держави і забезпечує її оптимальне функціонування.

На підставі викладеного, можна запропонувати таке загальне поняття державної влади в Україні як конституційно-правового інституту.

Сутність конституційно-правового інституту державної влади в Україні полягає в її легітимності, яка знаходить своє законодавче закріплення у Конституції завдяки волі народу, як єдиного джерела влади, і здійснюється згідно з основоположними принципами суверенітету, розподілу влади та верховенства права законодавчими, виконавчими і судовими органами на основі загальнодержавних програм, спрямованих на забезпечення прав і свобод людини як найвищої соціальної цінності, з метою досягнення гідних умов її життя.

Верховна Рада України

Законодавча влада в Україні представлена єдиним органом – Верховною Радою України. Статус Верховної Ради України та порядок її діяльності визначено ст.75 Конституції України, Законами України „Про постійні комісії Верховної Ради України” від 4 квітня 1995 року, „Про статус народного депутата України” від 22 березня 2002 року та іншими законодавчими актами.

Конституцією України визначається сутність Верховної Ради як єдиного загальнонаціонального, представницького, колегіального органу державної законодавчої влади в Україні. Виключно до її компетенції входить прийняття законів на території України. Ніякого іншого органу законодавчої влади в Україні сьогодні немає.

За Конституцією України – Верховна Рада України – парламент однопалатний. Це обумовлено унітарним характером нашої держави, яка на відміну від федерації не має системи автономних утворень.

Щодо змісту компетенції Верховної Ради України, то він є парламентом з відносно обмеженою компетенцією порівняно з правовим статусом органів виконавчої влади і, зокрема, Кабінету Міністрів України, законодавче визначення компетенції якого і досі не здійснено, що дає змогу цьому органу виходити за межі його конституційних повноважень.

Верховна Рада України формується шляхом виборів. Конституційний склад Верховної Ради – 450 депутатів, які обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням строком на 5 років. Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш ніж двох третин від її конституційного складу, тобто 300 депутатів.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі. Вони не можуть бути на державній службі або мати інший представницький мандат.

Верховна Рада України здійснює ряд функцій, які в сукупності виражають основні напрямки її діяльності.

Основними функціями Верховної Ради є:

- 1) **законодавча функція** (внесення змін до Конституції України, прийняття законів, внесення до них змін, скасування або призупинення їх чинності);
- 2) **установча функція** (формування органів виконавчої та судової влади, формування власних парламентських структур, призначення або обрання на посади, звільнення з посад інших органів державної влади, вирішення питань, що стосуються територіального устрою, Збройних Сил України, забезпечення формування органів місцевого самоврядування);
- 3) **функція парламентського контролю** (контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та їх захист, бюджетно-фінансовий контроль, парламентський контроль за діяльністю органів прокуратури тощо).

Кожна функція має свій особливий порядок, спеціальну процедуру здійснення (процес).

Конституція України, зокрема ст.ст.85, 87, 88, 89, закріплює за Верховною Радою широке коло повноважень у різних сферах управління.

Найважливішими повноваженнями Верховної Ради України є:

- 1) **у законодавчій сфері** – внесення змін до Конституції України, прийняття законів, затвердження Державного бюджету України;
- 2) **у зовнішньополітичній сфері** – оголошення за поданням Президента України стану війни та укладання миру, ратифікація і денонсація міжнародних договорів;
- 3) **участь у формуванні органів виконавчої влади.** Верховна Рада дає згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України й інших вищих посадових осіб;
- 4) **участь у формуванні органів судової влади.** Верховна Рада призначає третину складу Конституційного Суду України, обирає суддів судів загальної юрисдикції;
- 5) **здійснення парламентського контролю** за діяльністю Кабінету Міністрів України, прийняття резолюції недовіри Кабінету Міністрів. Формою парламентського контролю є також діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

- б) **усунення Президента України** з посади в порядку особливої процедури (імпичменту).

Верховна Рада України здійснює і інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її видання.

Порядок роботи Верховної Ради встановлюється Конституцією та Законом України „Про регламент Верховної Ради України” від 27 липня 1994 року. Основною організаційною формою роботи Верховної Ради є сесія, яка складається з пленарних засідань, засідань комітетів, тимчасових слідчих і спеціальних комісій Верховної Ради. Засідання проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради.

Як вже зазначалось вище, однією з найважливіших функцій парламенту є законодавча функція, тобто прийняття, зміна та скасування законів.

Процес створення, зміни і скасування законів називають законодавчим процесом.

В Україні він складається з таких стадій:

- 1) **законодавча ініціатива**, тобто внесення офіційної пропозиції про прийняття, зміну чи скасування закону до Верховної Ради України. Таке право, відповідно до ст.93 Конституції та Закону України „Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 року належить:
  - Президенту України;
  - народним депутатам України;
  - Кабінету Міністрів України;
- 2) **розробка законопроекту**. Вона може бути доручена парламентським комітетам, тимчасовій спеціальній комісії, міністерствам, колективам вчених – фахівців. Найчастіше перша і друга стадії законодавчого процесу збігаються, і тоді на розгляд Верховної Ради України вносять готовий законопроект;
- 3) **попереднє обговорення законопроекту**. Прийнятий до розгляду законопроект обговорюється в комітетах Верховної Ради. При цьому для підготовки висновків визначається головний комітет, якому інші подають свої результати обговорення законопроекту;
- 4) **обговорення законопроекту на пленарних засіданнях Верховної Ради** (читання законопроекту).
  - **При першому читанні** законопроекту Верховна Рада заслуховує доповідь його ініціатора, співдоповідь ініціаторів внесення кожного альтернативного законопроекту (якщо такі є), співдоповідь головного комітету, обговорює основні положення

законопроекту і його структур (частини, розділи, статті, повноту і послідовність їх викладання);

- **Під час другого читання** (який є основним у розгляді законопроекту) Верховна Рада проводить постатейне обговорення законопроекту та здійснює постатейне голосування. У разі необхідності можуть обговорюватися і ставитися на голосування частини статті, її підпункти або речення;
- **Третє читання** законопроекту (яке є необов'язковим) проводиться лише тоді, коли необхідні редакційні виправлення і узгодження розглянутого законопроекту з іншими законами;
- 5) **прийняття закону** (у результаті другого чи третього читання) здійснюється голосуванням. За загальним правилом, закон має одержати схвалення простої більшості членів парламенту (тобто 50 відсотків + 1 голос). Деякі закони мають бути схвалені двома третинами голосів парламентарів (кваліфікована більшість). Прийнятий закон підписується Головою Верховної Ради України;
- 6) **підписання закону Президентом України**, який протягом 15 днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання та офіційного оприлюднення або повертає закон зі своїми зауваженнями і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради для повторного розгляду. Таке право Президента називається правом відкладального вета.

У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається ним схваленим і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон знов прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів;

- 7) **оприлюднення закону**. Підписані Президентом України закони та інші акти, прийняті Верховною Радою, публікуються в офіційних друкованих виданнях, якими є „Офіційний вісник України”, „Відомості Верховної Ради України”, а також газети – „Голос України” і „Урядовий кур'єр”. Значення цієї стадії полягає в тому, що неоприлюднені та, таким чином, не доведені до відома людей закони не застосовуються;
- 8) **набрання законом чинності**. Відповідно до ст.94 Конституції України закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачене самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Президент України

Конституційно-правовий статус Президента України виник і дістав своє нормативно-правове закріплення після проголошення незалежності України.

Законом України „Про Президента України” від 5 липня 1991 року в Україні було запроваджено посаду Президента України, який визнавався найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади. Згаданий правовий статус Президента було уточнено ст.19 Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України „Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України” від 18 червня 1995 року, за якою Президент України визнавався главою держави і главою державної виконавчої влади в Україні.

Нарешті ст.102 Конституції України 1996 року визначила, що Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Як глава держави Президент виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Президент України не належить до жодної із закріплених Конституцією гілок влади, що цілком узгоджується з принципами розподілу влади. Президент України виконує інтегруючу функцію, тобто забезпечує баланс і взаємодію між органами державної влади.

Відповідно до ст.103 Конституції та Закону України „Про вибори президента України” від 5 березня 1999 року Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Президентом України може бути виключно громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Повноваження Президента України починаються не пізніше ніж через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складання присяги народом на урочистому засіданні Верховної Ради України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Конституція передбачає засоби захисту правового статусу Президента України, він користується правом недоторканності на весь час виконання своїх повноважень.

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо Президент України не був усунутий з поста в порядку імпічменту.

Повноваження Президента України припиняється достроково у разі:

- 1) відставки;
- 2) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпічменту;
- 4) смерті.

Діяльність Президента України, не пов'язана з виконанням ним своїх повноважень, обмежується. Він не має права мати інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади чи в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю.

На сьогодні **найважливіші повноваження Президента** закріплені в Конституції України (зокрема в ст.106), а решта визначені Законами України „Про Президента України”, „Про міжнародні договори України”, „Про оборону України”, „Про громадянство України” та ін. і до яких належать:

- 1) **у сфері забезпечення державного суверенітету України.** Президент є Верховним Головнокомандуючим Збройних Сил України, очолює Раду національної безпеки й оборони України, вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни і приймає рішення про використання Збройних Сил в разі збройної агресії проти України;
- 2) **у сфері зовнішньої політики.** Президент України представляє державу в міжнародних відносинах. Конкретний прояв цієї функції – керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, ведення переговорів, укладання міжнародних договорів, вирішення питання про визнання іноземних держав, призначення і звільнення глав дипломатичних представництв України в інших державах і міжнародних організаціях, прийняття вірчих і відкличчих грамот дипломатичних представників іноземних держав;
- 3) **у сфері внутрішньої політики.** Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо змін у Конституції, утворює, реорганізує і ліквідує міністерства й інші центральні органи виконавчої влади; підписує закони, прийняті Верховною Радою України; має право вето щодо прийняття Верховною Радою законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховною Радою України;
- 4) **щодо формування складу органів державної влади.** Президент України призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра та припиняє його повноваження і приймає відставку; призначає за поданням Прем'єр-міністра членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади,

голів місцевих державних адміністрацій та припиняє її повноваження; призначає за згодою Верховної Ради Генерального прокурора України; призначає третину складу Конституційного Суду, половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; здійснює перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років;

- 5) у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина. Президент України приймає рішення про прийняття до громадянства України і припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; здійснює помилування;
- 6) крім того, Президент України має низку повноважень, що традиційно належать до **прерогатив глави держави**, а саме: присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги й інші вищі спеціальні звання і класні чини; нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки і нагороджує ними.

Президент України здійснює й інші повноваження, але при цьому він не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Здійснюючи свої повноваження, Президент видає укази та розпорядження, які є обов'язковими до виконання на всій території України. Окремі акти Президента скріплюються підписом Прем'єр-міністра та міністра, що відповідає за підготовку акта та його виконання.

У разі дострокового припинення повноважень Президента виконання його обов'язків на період до обрання і вступу на пост Президента покладається на Прем'єр-міністра. Ці обов'язки Прем'єр-міністр може виконувати до 90 днів. Але при цьому він не може виконувати повноваження Президента України передбачені пунктами: 2, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 22, 26, 27 ст.106 Конституції України.

Таким чином, можна зазначити, що посада Президента України є новацією у суспільно-політичному житті України, вона регламентована Конституцією України, реалізація повноважень Президента передбачає координацію і співдію з іншими гілками державної влади.

Виконавча влада в Україні

Однією з найбільш гострих для України проблем політико-організаційного характеру є проблема виконавчої влади. До цього часу не розроблений і не розглянутий закон про виконавчу владу. Але незважаючи на це, виконавча влада в Україні досить розвинута. Це пояснюється тим, що організація і діяльність цієї влади базується на єдиних для будь-якої країни принципах соціального управління.

Що стосується місця виконавчої влади в системі єдиної державної влади, то воно визначається перш за все метою діяльності виконавчої влади – забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина.

Мета у свою чергу вимагає чіткого визначення суті виконавчих та розпорядчих функцій, які притаманні лише виконавчій владі і не збігається з функціями інших гілок влади.

Виконавча функція характеризується тим, що ці органи безпосередньо виконують нормативні приписи та інші акти законодавчої влади.

Розпорядча функція характеризується тим, що для виконання актів законодавчої влади органи виконавчої влади від свого імені видають управлінські акти, дають відповідні розпорядження.

Суб'єктами виконавчої влади в Україні, які здійснюють ці функції, є:

- 1) органи загальної компетенції – вищі органи у системі органів виконавчої влади;
- 2) органи спеціальної компетенції – центральні органи державної виконавчої влади;
- 3) місцеві органи державної виконавчої влади.

У своїй сукупності суб'єкти виконавчої влади утворюють єдину систему органів. Виконавчій владі та системі її органів присвячено розділ VI Конституції України „Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади.” У межах цієї системи визначається порядок формування окремих її елементів.

Очолює систему **Кабінет Міністрів України** – вищий колегіальний орган виконавчої влади, який відповідальний перед Президентом України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. У своїй діяльності Кабінет Міністрів керується Конституцією, законами та актами Президента України. Організація, повноваження, функції і порядок діяльності Кабінету Міністрів України визначаються Конституцією та законами України.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови та розпорядження, які підписує Прем'єр-міністр і які є обов'язковими до виконання.

Друге після Кабінету Міністрів місце у виконавчій вертикалі влади посідають **центральні органи виконавчої влади**. Їх система передбачена Указом Президента України „Про систему центральних органів виконавчої влади” від 15 грудня 1999 року і до якої входять:

- 1) міністерства;
- 2) державні комітети (державні служби);

- 3) центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет, фонд держмайна, Управління державної охорони, СБУ тощо).

Керівників центральних органів виконавчої влади у встановленому порядку призначає на посади Президент України за поданням Прем'єр-міністра.

Структуру центрального органу виконавчої влади затверджує керівник відповідного органу, а їх функції визначаються Указом Президента України „Про загальне положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади” від 12 березня 1996 року.

Завдання та функції конкретних міністерств та інших органів державної виконавчої влади встановлюється положенням про згадані органи, які затверджуються Президентом України. У цих положеннях передбачається відповідальність керівників центральних органів державної виконавчої влади перед Президентом за результати своєї діяльності.

Компетенція міністерств, комітетів і служб реалізується через видання ними наказів, інструкцій та інших нормативно - правових актів, які підлягають державній реєстрації у Міністерстві юстиції України.

Центральні органи виконавчої влади можуть мати свої територіальні органи, що утворюються, реорганізуються і ліквідовуються в порядку, встановленому законодавством, а також утворювати дорадчі та консультативні органи, склад яких і положення про них затверджує Кабінет Міністрів України.

Важливу роль у системі органів виконавчої влади відіграють **місцеві державні адміністрації**, які здійснюють виконавчу владу в областях і районах, районах Автономної Республіки Крим, у містах Києві і Севастополі.

Місцеві державні адміністрації – це державні органи виконавчої влади в регіонах, які наділені правом представляти інтереси держави і приймати від її імені розпорядження, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Правовий статус місцевих державних адміністрацій встановлюється Конституцією України, Законом України „Про місцеві державні адміністрації” від 9 квітня 1999 року та іншими законами. У своїй діяльності вони керуються також актами Президента України, Кабінету Міністрів, органів виконавчої влади вищого рівня.

Саме місцеві державні адміністрації реалізують принцип поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, покладений в основу побудови адміністративно-територіального устрою України (ст.132 Конституції).

Місцеві державні адміністрації очолюють голови відповідних адміністрацій, які призначаються на посаду і звільняються з посади

Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України на строк повноважень Президента. Вони відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації підзвітні та підконтрольні також радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Голови формують склад місцевих державних адміністрацій та визначають їх структуру.

Повноваження голови місцевої державної адміністрації припиняються Президентом України у разі:

- 1) порушення Конституції і законів України;
- 2) втрати громадянства, виявлення факту подвійного громадянства;
- 3) визнання судом недієздатним;
- 4) виїзду на проживання до іншої країни;
- 5) набрання законної сили обвинувального вироку суду;
- 6) за власною ініціативою Президента України з підстав, передбачених Законом України „Про місцеві державні адміністрації” та законодавством про державну службу;
- 7) висловлення недовіри більшістю (дві третини) голосів відповідної ради;
- 8) подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням;
- 9) у разі смерті.

Отже, підсумовуючи викладене можна визначити, що **виконавча влада є відносно самостійною формою єдиної державної влади України, вона має притаманні лише їй функції, які здійснюються системою органів виконавчої влади на підставі визначеного правового механізму реалізації законів та інших нормативно-правових актів за допомогою державного управління з метою реалізації прав і свобод людини і громадянина.**

4. Конституційні основи місцевого самоврядування в Україні

Одним із найважливіших елементів демократичної, соціальної, правової держави є децентралізація державної влади на рівні територіальних громад та органів, які вони обирають.

Місцеве самоврядування – це одна із форм народовладдя в Україні, сутність якої виявляється в самостійному вирішенні населенням питань

місцевого значення. **Місцеве самоврядування – це різновид політичної, а не державної влади.**

Розділом XI Конституції, Законом України „Про місцеве самоврядування” від 21 травня 1997 року, а також Європейською хартією про місцеве самоврядування, прийнятий Радою Європи 15 жовтня 1985 року і ратифікований Верховною Радою України 17 липня 1997 року, що ввійшла, таким чином, до складу національного законодавства, визначено засади функціонування місцевого самоврядування.

Аналіз означених правових актів свідчить про те, що питання про сутність місцевого самоврядування в Україні ще не вирішено до кінця. Так, ст.5 Конституції України стверджує, що влада в Україні здійснюється через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, тобто вони визнаються рівноправними. Але у ст.6 Конституції йдеться про дійсне здійснення державної влади органами законодавчої, виконавчої та судової влади, а ст.7 Основного Закону лише визнає і гарантує існування місцевого самоврядування, що ставить владу і самоврядування у явно нерівне становище.

Отже, можна зробити висновок про те, що Україна поки що остаточно не визначилася щодо вибору моделі місцевого самоврядування і на сьогодні в Україні запроваджено державну концепцію місцевого самоврядування із залишками „радянської” моделі, що на практиці означає безпосереднє втручання в діяльність органів і посадових осіб місцевого самоврядування виконавчої влади в особі місцевих державних адміністрацій.

Місцеве самоврядування в Україні здійснюється на принципах:

- 1) **народовладдя.** Місцеве самоврядування є формою участі населення в управлінні справами місцевого значення;
- 2) **законності.** Територіальні громади та їх органи зобов’язані діяти у строгій відповідності з законодавством України й у межах своїх повноважень;
- 3) **гласності.** Діяльність органів місцевого самоврядування має висвітлюватися засобами масової інформації, бути відкритою для критики і пропозицій;
- 4) **колегіальності.** Органи місцевого самоврядування є колегіальними. Прийняті ними рішення мають колективний характер;
- 5) **посідання місцевих і державних інтересів.** Територіальні громади та їхні органи існують і діють у межах Української держави. Через це неприпустиме протиставлення інтересів громади і всього українського народу. Місцеве самоврядування має діяти з врахуванням загальнодержавних програм соціально-економічного і культурного розвитку;

- 6) **виборності**. Всі органи місцевого самоврядування обираються громадянами відповідно до демократичних засад виборчого права України;
- 7) **правової, організаційної і матеріально-фінансової самостійності**. Місцеве самоврядування відділене від держави. Органи місцевого самоврядування мають право приймати статути територіальної громади, видавати загальнообов'язкові правові акти. Вони мають статус юридичної особи і діють на основі самофінансування;
- 8) **підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб**. Представницькі органи місцевого самоврядування та їх посадові особи зобов'язані періодично звітувати перед населенням про свою роботу;
- 9) **державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування**. Держава підтримує місцеве самоврядування шляхом передачі йому майна, фінансування програм соціально – економічного і культурного розвитку, здійснюваних у межах територіальної громади;
- 10) **судового захисту прав місцевого самоврядування**. Порушення прав територіальної громади, її органів є підставою для судового розгляду.

Система місцевого самоврядування в Україні будується, перш за все, відповідно до адміністративно-територіального поділу, яке належить до компетенції центральної влади.

До системи місцевого самоврядування входять:

- 1) територіальна громада;
- 2) сільська, селищна, міська рада;
- 3) сільський, селищний, міський голова;
- 4) виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;
- 5) райони й обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- 6) органи самоорганізації населення.

У містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради можуть утворюватись районні в місті ради.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста.

Під територіальною громадою розуміють жителів, які об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійним адміністративно-територіальними одиницями або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Саме на місцевому рівні найповніше реалізуються права громадян на участь в управлінні громадськими справами. **Основними формами безпосереднього волевиявлення територіальних громад є:**

- 1) місцевий референдум, рішення якого є обов'язковими до виконання на відповідній території;
- 2) загальні збори громадян за місцем проживання, рішення яких можуть враховуватися органами місцевого самоврядування в їх діяльності;
- 3) право місцевої ініціативи, тобто право ініціювати розгляд у раді будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування.
- 4) громадські слухання, тобто заслуховування територіальними громадами депутатів відповідних рад та посадових осіб місцевого самоврядування. Громадські слухання проводяться не рідше одного разу на рік і пропозиції, які вносяться за результатами цих слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування.

Важливою ланкою системи місцевого самоврядування є **сільські, селищні, міські ради**. До їх складу входять депутати, які обираються населенням відповідної території на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років. Правовий статус депутатів визначено Законом України „Про статус депутатів місцевих рад” від 11 липня 2002 року.

Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Елементом системи місцевого самоврядування є **виконавчі органи сільських, селищних і міських рад**, тобто виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. Обласні та районні ради не створюють виконавчих органів.

Складовою місцевого самоврядування є **сільський, селищний, міський голова**, який є головною посадовою особою цих територіальних одиниць. Він обирається виборцями, здійснює свої повноваження на постійній основі, а також головує на засіданнях рад і очолює виконавчий комітет цих рад.

Голови обласних та районних рад обираються на сесіях відповідних рад.

Нарешті, до системи місцевого самоврядування належать **органи самоорганізації населення**. Їхній статус визначається Конституцією і Законом України „Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 року.

З ініціативи жителів можуть створюватися такі органи самоорганізації населення:

- 1) сільські та селищні комітети;
- 2) вуличні та квартальні комітети;
- 3) комітети мікрорайонів;
- 4) будинкові комітети;
- 5) комітети районів у містах.

Організаційно-правовою основою місцевого самоврядування є те, що його органи є юридичними особами і вони наділені власними повноваженнями, в межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність відповідно до закону.

Крім того, органам місцевого самоврядування законом можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади, у разі здійснення яких вони підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Органи та посадові особи місцевого самоврядування у межах своїх повноважень приймають нормативні та інші акти. Ради та виконавчі комітети на своїх засіданнях приймають рішення, а сільські, селищні, міські голови видають розпорядження.

Лекція 4. Судова влада та правоохоронні органи України

План

1. Правосуддя в Україні: поняття, основні ознаки та принципи.
2. Судова система України. Суди загальної юрисдикції.
3. Конституційний Суд України.
4. Поняття, система і завдання правоохоронних органів України.
5. Правозахисні органи України.

1. Правосуддя в Україні: поняття, основні ознаки та принципи

Конституцією України проголошено про те, що Україна є соціальна, правова держава. Тому одне з центральних місць серед функцій держави займає охорона прав, свобод та законних інтересів громадян, фізичних та юридичних осіб від протиправних посягань, забезпечення неухильного дотримання законності та громадського порядку, боротьба зі злочинами та іншими правопорушеннями. Таку діяльність прийнято називати **правоохоронною діяльністю**. За своїм змістом вона багатогранна і складається з кількох основних напрямків (функцій), таких як:

- 1) конституційний контроль;
- 2) правосуддя;
- 3) забезпечення виконання судових рішень;
- 4) прокурорський нагляд;
- 5) виявлення, розкриття та розслідування злочинів;
- 6) надання юридичної допомоги та захисту в кримінальних і цивільних справах;
- 7) охорона громадського порядку і безпеки громадян;
- 8) боротьба зі злочинністю тощо.

Провідне місце серед названих напрямків діяльності займає правосуддя.

Правосуддя – це особливий вид державної діяльності, яку проводить суд шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях адміністративних, кримінальних, цивільних та господарських справ.

Правосуддя, на відміну від діяльності органів виконавчої влади, здійснюється у строго визначеній законом процесуальній формі.

Правосуддя здійснюється на підставі Конституції України і регламентується законодавством про судоустрій, цивільне, господарське, конституційне та кримінальне судочинство. **Правосуддя – це виключно судова діяльність.** Суди, згідно зі ст.6 Конституції України, є самостійною

гілкою влади і діють незалежно від законодавчої та виконавчої влади. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Судова діяльність поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Правосуддя характеризується рядом ознак, що відрізняють діяльність суду від правоохоронної діяльності.

По-перше, воно здійснюється шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях цивільних справ стосовно спорів захисту прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб, держави; розгляду у судових засіданнях кримінальних справ і вжиття встановлених законом заходів покарання до осіб, які винні у вчиненні злочину, або виправдовування невинних; вирішення господарських спорів, що виникають між учасниками господарських правовідносин.

По-друге, розгляд і вирішення у судових засіданнях цивільних, кримінальних та інших справ ґрунтується на конституційних засадах.

По-третє, правосуддя здійснюється відповідно до законодавства України, на основі кодифікованих актів (ЦПК, КПК, ГПК), які докладно регламентують порядок, процесуальну форму судового розгляду і рішень, які виносить суд.

По-четверте, судові рішення ухвалюються судами іменем України. Вони обов'язкові до виконання на всій території України. Ці рішення є ніби законом у кожній конкретній справі.

Таким чином, суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує захист гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Для більш глибокого розуміння суті судової діяльності важливо відокремити поняття „судова влада”, „правосуддя” і „судочинство”. **Під правосуддям розуміється діяльність судів по розгляду і вирішенню судових справ. Судова влада – це право судових органів і суддів здійснювати широкі юрисдикційні повноваження.** Поняття „судової влади” значно ширше поняття „правосуддя”, тому що судова влада виявляється в багатьох інших діях суду. Так, наприклад, усі суди зобов'язані узагальнювати судову практику й аналізувати судову статистику. На основі таких узагальнень Пленум Верховного Суду України приймає керівні роз'яснення з питань застосування законодавства, які є обов'язковими для виконання усіма судами загальної юрисдикції.

Поняття „судочинство” включає в себе діяльність судів щодо розгляду і вирішення справ, віднесених до їхньої компетенції, а також дій інших суб'єктів, які реалізують свої права і обов'язки, вступають у процесуальні

відносини із судом. Так, наприклад, потерпілий, підсудний, свідок можуть брати участь у проведенні слідчих дій.

У правовій державі судочинство має бути побудовано на демократичних принципах, у яких відображено політико-правові ідеї, погляди носія влади і суверенітету народу на право як соціальну цінність.

Система принципів правосуддя у нормативному порядку не передбачена і в науці визначається по різному.

До принципів правосуддя необхідно віднести:

1) **здійснення правосуддя виключно судами.** Цей принцип закріплений у ст.124 Конституції України, ст.5 Закону України „Про судоустрій України” і відтворений у ст.6 ЦПК України і ст.16 КПК України, і передбачає, що правосуддя в Україні здійснюється винятково судами і делегування функцій судів, привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Не допускається також створення надзвичайних та особливих судів. (ч.5 ст.125 Конституції України);

2) **незалежність судів і підкорення їх лише закону.** Цей принцип закріплений у ст.ст.126, 129 Конституції України, ст.3 Закону України „Про статус суддів”, ст.14 Закону України „Про судоустрій України” і передбачає, що судді при здійсненні правосуддя незалежні і вирішують справи тільки на основі закону, виходячи з власного його розуміння та переконання, які ґрунтуються на всебічному, повному й об’єктивному дослідженні всіх обставин справи.

Суддя має бути незалежним як від правової позиції прокурорів, захисників, інших учасників судового процесу, так і від представників влади та юридичних чи фізичних осіб.

Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів будь-яким чином, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово чи іншим способом з метою завдати шкоди їх авторитету чи вплинути на неупередженість суду забороняється і передбачає визначену законом відповідальність.

Принцип незалежності суддів має кілька значень:

по-перше, незалежність їх від впливу і думки різних органів державної влади і управління, службових осіб, громадських організацій, засобів масової інформації, окремих громадян. Тобто незалежність від впливу так званого правосуддя на замовлення;

по-друге, незалежність від висновків органів попереднього розслідування і прокуратури, а також від висновків і думки учасників судового засідання;

по-третє, незалежність їх від судів вищого рівня і незалежність у складі самого суду, зокрема членів суду від голови суду.

Основними гарантіями незалежності суддів від стороннього впливу при здійсненні ними своєї діяльності є:

- особливий порядок їх призначення, обрання, притягнення до відповідальності і звільнення;
- їх незмінюваність і недоторканність;
- суворо юридична процедура здійснення правосуддя;
- таємниця нарадчої кімнати при винесенні рішень;
- відповідальність за неповагу до суду чи судді або втручання у вирішення конкретних справ;
- створення необхідних умов для діяльності суддів;
- належне матеріальне і соціальне забезпеченні суддів;
- функціонування органів суддівського самоврядування;
- визначені законом засоби забезпечення особистої безпеки суддів, їх сімей, майна, а також інші засоби їх правового захисту;

3) **державна мова судочинства.** Згідно зі ст.10 Конституції державною мовою в Україні є українська мова. Ст.10 Закону України „Про судоустрій України” передбачає, що застосування інших мов у судочинстві здійснюється у випадках і в порядку, визначених законом. Зокрема, відповідно до ст.9 ЦПК України та ст.19 КПК України судочинство проводиться українською мовою або мовою більшості населення певної місцевості.

Пленум Верховного Суду у постанові від 1 листопада 1996 року №9 „Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя” вніс роз’яснення, що судочинство має проводитися українською мовою. Лише за клопотанням осіб, які беруть участь у розгляді справи, суд зобов’язаний застосувати при проведенні судочинства й іншу мову в порядку, визначеному законом.

У випадках, коли громадяни іншої національності, які становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць чи населених пунктів, не володіють у належному обсязі державною мовою або коли в їх межах компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення даної місцевості, вони мають право користуватися рідною мовою та послугами перекладача у судовому процесі. Обмеження права особи на користування рідною мовою, необґрунтована відмова в запрошенні перекладача є істотним порушенням процесуального закону, що веде до скасування судового рішення в цивільній справі чи вироку в кримінальній справі.

Виходячи зі змісту ст.6 Закону України „Про мови”, всі судді, секретарі судових засідань і адвокати повинні володіти українською і російською мовами, а в разі потреби – іншою національною мовою в обсязі, необхідною для виконання їх професійних обов’язків;

4) **принцип законності.** Принцип законності віднесений ст.129 Конституції України до одного з основних принципів здійснення правосуддя в Україні.

Під законністю прийнято розуміти точне і неухильне дотримання і виконання положень Конституції, законів України й інших нормативно-правових актів усіма державними і недержавними установами, підприємствами й організаціями, посадовими особами й громадянами.

Принцип законності прямо витікає з конституційних положень (ст.ст.6, 129), Закону України „Про судоустрій України” (ст.14), а також закріплено й у галузевому процесуальному законодавстві.

Суть принципу законності полягає у тому, що, по-перше, суд у своїй діяльності при вирішенні справ повинен правильно застосовувати норми матеріального права до конкретних правовідносин; по-друге, вся діяльність суду підпорядкована чинному законодавству і здійснюється у визначеній законом процесуальній формі.

Принцип законності поширює свою дію на всіх суб’єктів судового процесу: суддю, прокурора, підсудного, захисника, потерпілого, цивільного позивача і відповідача, їхніх представників і інших осіб, що беруть участь у судовому засіданні.

Реалізація принципу законності забезпечується такими гарантіями:

- можливістю перегляду судових постанов (у касаційному, апеляційному порядках і за нововиявленими обставинами);
- встановленням відповідальності за неповагу до суду;

5) **рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом.** Правосуддя в Україні здійснюється на принципах рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від статі, раси, кольору шкіри, віросповідання, політичних, релігійних і інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Цей принцип передбачений ст.129 Конституції, а також відображений у ст.7 Закону України „Про судоустрій України”, ст.6 ЦПК України та ст.16 КПК України.

Рівність перед законом – це однакове застосування положень, закріплених у законодавстві, до всіх громадян, усім суб’єктам правовідносин гарантується доступність судового захисту їх прав, свобод і законних інтересів незалежним і неупередженим судом.

Поняття рівності перед судом не відрізняється істотно від поняття рівності перед законом. Воно означає наділення всіх громадян, які постають перед судом у тій чи іншій якості, рівними процесуальними правами й обов’язками. Закони, застосовувані судом, дають рівні права і покладають на громадян рівні обов’язки з урахуванням їх процесуального становища. Ніхто не може бути звільнений від обов’язку дотримуватись закону;

б) забезпечення доведеності вини. Цей принцип закріплений у ст.ст.62, 129 Конституції України, а також відображений у ст.15 КПК України.

Юридичний зміст цього принципу становлять такі положення:

- ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину (ч.2 ст.62 Конституції);
- обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом (ч.3 ст.62 Конституції);
- всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ч.3 ст.62 Конституції);
- висновок про винність особи у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на припущеннях (ч.3 ст.62 Конституції);
- з обвинуваченим не можна поводитися як з винним до остаточного вирішення кримінальної справи й офіційного визначення його винним у вчиненні злочину, а також публічно твердити в засобах масової інформації та в будь-яких офіційних документах, що дана особа є злочинцем (ч.2 ст.15, ст.22, ч.1 ст.237, частини 2 і 4 ст.327 КПК України).

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням (ч.4 ст.62 Конституції);

7) змагальність сторін та свобода у наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Цей принцип полягає у тому, що в судовому засіданні ведуть між собою процесуальний спір дві сторони: в кримінальному судочинстві – сторона обвинувачення і сторона захисту, в цивільному судочинстві – позивач і відповідач. При цьому кожна із сторін відстоює свою правову позицію за допомогою тих засобів, які передбачені процесуальним законом.

Змагальність забезпечує рівні процесуальні можливості учасників процесу щодо надання доказів, їх дослідження і заявлення клопотань, а також виступає гарантією всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи і винесення законного, обґрунтованого і справедливого рішення;

8) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором. Цей принцип закріплений п.5 ч.3 ст.129 Конституції України. Прокурор бере участь у дослідженні доказів, подає суду свої міркування з приводу застосування кримінального закону і міри покарання щодо підсудного. Підтримуючи обвинувачення, прокурор зобов'язаний керуватися вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на розгляді всіх обставин справи (частини 1 і 2 ст.264 КПК України);

9) забезпечення обвинуваченому права на захист. Суть цього принципу полягає в тому, що кожна особа може особисто захищатися від обвинувачення у вчиненні злочину. Разом з тим Конституцією гарантовано,

що кожен має право на правову допомогу, тобто можливість фізичних осіб одержати юридичні (правові) послуги. У випадках, передбачених законом, така допомога надається безкоштовно.

Закон зобов'язує особу, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора і суддю до першого допиту обвинуваченого і підсудного роз'яснити їм право мати захисника (ст.21 КПК України). Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах діє адвокатура (ст.59 Конституції). У випадках, передбачених законом, правову допомогу можуть надавати і інші особи, які мають вищу юридичну освіту. Держава визначає коло суб'єктів, які можуть надавати правову допомогу та їх повноваження;

10) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Цей принцип проголошений у ст.129 Конституції України і передбачає відкритість судової процедури, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці, або щоб запобігти розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які звернулися до суду, а також таємниці усиновлення.

Рішення і вирок суду у всіх випадках проголошуються публічно, крім рішень про усиновлення. Їх зміст може бути доведено до відома населення засобами масової інформації. Необгрунтоване обмеження гласності судочинства може служити підставою до скасування вироку вищестоящим судом, оскільки це являє собою істотне порушення процесуального закону.

Закон України „Про судоустрій України” визначає, що при розгляді справ хід судового процесу фіксується технічними засобами, але у зв'язку з тим, що це вимагає значних фінансових витрат, дана процедура у повному обсязі ще не здійснюється в Україні;

11) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду. Цей принцип закріплений п.8 ч.3 ст.129 Конституції України і має важливе значення для виконання завдань суду із захисту прав і законних інтересів громадян і організацій, зміцнення законності і правопорядку, утвердження принципу справедливості та забезпечення розвитку демократії в державі.

Апеляція – це форма перегляду постанов суду першої інстанції, що не набрали законної сили, судами вищої інстанції. Апеляційний суд наділено повноваженнями проводити своє судове слідство або обмежитись тими матеріалами, які є у справі, тобто суть апеляції полягає в новому розгляді і перевіренні справи судом апеляційної інстанції.

Касація – це форма перегляду судових постанов, що набрали чинності, судами касаційної інстанції. Суд касаційної інстанції не може проводити судове слідство;

12) обов'язковість рішень суду. Судове рішення – це найважливіший акт здійснення правосуддя, яке ухвалюється судами іменем України. Ст.124

Конституції України, ст.403 КПК України та ст.14 ЦПК України встановлюють, що вирок, рішення, ухвала і постанова суду, що набрали законної сили, є обов'язковими для виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, об'єднаннями громадян і їх організацій, громадянами і юридичними особами на всій території України.

Держава забезпечує силою примусу виконання вимог суду і його рішень. Для виконання таких функцій у механізмі держави є спеціальні органи і посадові особи, до обов'язків яких входить виконання судових рішень. Крім того, за невиконання судових рішень передбачена законом відповідальність.

2. Судова система України. Суди загальної юрисдикції

Судова система України являє собою сукупність усіх судів держави, основою яких є єдині засади організації і діяльності та наділених повноваженнями здійснювати судову владу.

Відповідно до Конституції та Закону України „Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 р. судову систему України складають Конституційний Суд України, який є єдиним органом конституційної юрисдикції в державі, та суди загальної юрисдикції.

Термін „юрисдикція” в перекладі з латинської означає – проголошувати право, повноваження давати правову оцінку суспільним явищам, роз'яснювати правові питання. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Відповідно до ч.1 ст.125 Конституції система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації.

Систему судів загальної юрисдикції становлять:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди, Апеляційний суд України;
- 3) вищі спеціалізовані суди;
- 4) Верховний Суд України.

Законом України „Про судоустрій України” було передбачено функціонування Касаційного суду України, але рішенням Конституційного Суду України від 11 грудня 2003 р. це положення закону було визнане таким, що не відповідає Конституції України.

Суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідуються Президентом України за поданням Міністра юстиції України, погодженому з Головою Верховного Суду України або головою відповідного вищого спеціалізованого суду.

Місцеві суди

Місцеві суди є основною ланкою у системі судів загальної юрисдикції. Це впливає перш за все з того, що суди саме цього рівня розглядають усі кримінальні, цивільні, господарські та адміністративні справи, за винятком тих, які віднесені законодавством до компетенції інших судів.

Місцевими загальними судами в Україні, які розглядають цивільні та кримінальні справи є:

- 1) районні;
- 2) районні в містах;
- 3) міські й міськрайонні;
- 4) військові суди гарнізонів.

Місцевими господарськими судами є:

- 1) господарські суди Автономної Республіки Крим;
- 2) господарські суди областей;
- 3) господарські суди міст Києва і Севастополя.

Місцевими адміністративними судами є **окружні суди**, що утворюються в округах відповідно до Указу Президента України. Система адміністративних судів нині знаходиться в стадії формування, а тому їх функції поки що виконують суди загальної юрисдикції.

За своїм повноваженням місцевий суд є судом першої інстанції і розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності. Місцевий суд складається з суддів місцевого суду, голови та заступника голови суду. У місцевому суді, в якому кількість суддів перевищує п'ятнадцять, може бути призначено більше одного заступника голови суду. Голова та заступник голови суду призначаються на посаду строком на п'ять років з числа суддів та звільняються з посади Президентом України за поданням Голови Верховного Суду України (а щодо спеціалізованих судів – голови відповідного вищого спеціалізованого суду) на підставі рекомендації Ради суддів України (щодо спеціалізованих судів – рекомендації відповідної ради суддів).

Апеляційні суди. Апеляційний суд України

Апеляційні суди – це суди другої ланки судової системи судів загальної юрисдикції. Вони є судами вищого рівня для місцевих судів і низовими стосовно Верховного Суду України. У системі судів загальної юрисдикції в Україні діють загальні та спеціалізовані апеляційні суди.

Апеляційними загальними судами є:

- 1) апеляційні суди областей (у разі необхідності замість апеляційного суду області можуть утворюватися апеляційні загальні суди, територіальна юрисдикція яких поширюється на декілька районів області);
- 2) апеляційні суди міст Києва та Севастополя;
- 3) Апеляційний суд Автономної Республіки Крим;
- 4) Військові апеляційні суди регіонів та апеляційний суд Військово-Морських Сил України;
- 5) Апеляційний суд України.

Апеляційними спеціалізованими судами є:

- 1) апеляційні господарські суди;
- 2) апеляційні адміністративні суди.

Апеляційні спеціалізовані суди утворюються в апеляційних округах відповідно до Указу Президента України. На сьогодні в державі функціонує 8 апеляційних судів, а апеляційні адміністративні суди ще не створені. В апеляційних судах утворюються судові палати. У складі загального апеляційного суду утворюється судова палата у цивільних справах та судова палата у кримінальних справах. У складі спеціалізованого апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ за встановленою спеціалізацією в межах відповідної спеціальної судової юрисдикції. Суди другої ланки мають однакову компетенцію та рівні права щодо розгляду кримінальних, цивільних, господарських та адміністративних справ.

Апеляційні суди здійснюють такі повноваження:

- 1) розглядають справи в апеляційному порядку відповідно до процесуального закону;
- 2) розглядають по першій інстанції справи, визначені законом (крім апеляційних господарських судів);
- 3) ведуть та аналізують судову статистику, вивчають і узагальнюють судову практику;
- 4) надають методичну допомогу у застосуванні законодавства місцевим судам;
- 5) здійснюють інші повноваження, передбачені законом.

До складу апеляційного суду входять, як правило, обрані Верховною Радою України на посаду судді безстроково, голова суду та його заступники. Відповідно до ст.25 Закону України „Про судоустрій України” Апеляційний суд України діє у складі:

- 1) судової палати у цивільних справах;
- 2) судової палати у кримінальних справах;
- 3) військової судової палати.

Апеляційний суд України розглядає справи, віднесені до його підсудності, в апеляційному порядку відповідно до вимог процесуального закону. Переважно це справи, які розглядалися обласними та військовими апеляційними судами як судами першої інстанції.

Голова Апеляційного Суду України та його заступники призначаються на посаду строком на п’ять років зі складу суддів відповідного апеляційного суду та звільняються з посади Президентом України.

Для вирішення організаційних питань в апеляційних судах діє президія апеляційного суду. У загальних апеляційних судах (крім Апеляційного суду України) для розгляду справ, визначених процесуальним законом, передбачена можливість створення суду присяжних, але ця новація системи судочинства поки що не запроваджена.

Вищі спеціалізовані суди України

У системі судів загальної юрисдикції діють вищі спеціалізовані суди. Згідно з Законом України „Про судоустрій України” **вищими судовими органами спеціалізованих судів є:**

- 1) Вищий господарський суд України;
- 2) Вищий адміністративний суд України;
- 3) інші вищі спеціалізовані суди, що утворюються Президентом України в порядку, встановленому цим Законом.

У вищому спеціалізованому суді можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ за певною спеціалізацією в межах відповідної спеціальної судової юрисдикції.

Вищий спеціалізований суд здійснює такі повноваження:

- 1) розглядає в касаційному порядку справи відповідної судової юрисдикції, а також інші справи у випадках, визначених процесуальним законом;
- 2) веде та аналізує судову статистику, вивчає й узагальнює судову практику;
- 3) надає методичну допомогу у застосуванні законодавства судами нижчого рівня;
- 4) здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Розгляд справ у вищому спеціалізованому суді здійснюється колегіально. Голова вищого спеціалізованого суду та його заступники призначаються на посаду з числа суддів даного суду строком на п'ять років і звільняються з посади Президентом України. Можуть бути призначені на ці посади повторно. У вищому спеціалізованому суді для вирішення організаційних питань діє президія, а для вирішення загальних питань у діяльності відповідних спеціалізованих судів – Пленум вищого спеціалізованого суду, який скликається не рідше двох разів на рік. Вищий спеціалізований суд має офіційний друкований орган „Вісник господарського судочинства”, у якому публікуються матеріали судової практики, діяльність вищого спеціалізованого суду і відповідних спеціалізованих судів та інші матеріали.

Верховний Суд України

Ст.125 Конституції України визначено, що найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Він здійснює правосуддя і забезпечує однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції.

У складі Верховного Суду України діють:

- 1) судова палата у цивільних справах;
- 2) судова палата у кримінальних справах;
- 3) судова палата у господарських справах;
- 4) судова палата в адміністративних справах;
- 5) військова судова колегія.

Відповідно до ст.47 Закону України „Про судоустрій України”

Верховний Суд України здійснює такі повноваження:

- 1) розглядає у касаційному порядку рішення загальних судів у справах, віднесених до його підсудності процесуальним законом;
- 2) переглядає в порядку повторної касації усі інші справи, розглянуті судами загальної юрисдикції в касаційному порядку;
- 3) у випадках, передбачених Законом, розглядає інші справи, пов'язані з виключними обставинами;
- 4) дає судам роз'яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики;
- 5) дає висновок щодо наявності чи відсутності в діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину;

- 6) надає за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;
- 7) звертається до Конституційного Суду України у випадках виникнення у судів загальної юрисдикції при здійсненні ними правосуддя сумнівів щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України;
- 8) веде та аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, знайомиться у судах з практикою застосування законодавства;
- 9) у межах своїх повноважень вирішує питання, що впливають з міжнародних договорів України;
- 10) представляє суди загальної юрисдикції у зносинах з судами інших держав;
- 11) здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Розгляд та перегляд справ, віднесених законом до підсудності Верховного Суду України, відбувається у судових палатах. Верховний Суд України очолює Голова Верховного Суду України, який обирається Пленумом Верховного Суду України строком на п'ять років шляхом таємного голосування. Він не може бути обраний на цю посаду більш ніж на два строки підряд. До складу Верховного Суду України входять судді Верховного Суду України, обрані на посаду безстроково, кількість яких встановлюється Указом Президента України. Для розв'язання внутрішніх організаційних питань діяльності Верховного Суду України діє Президія Верховного Суду України, а для вирішення питань, визначених Конституцією та Законом України „Про судоустрій України” діє Пленум Верховного Суду України, який є колегіальним органом і скликається в міру потреби, але не менш як один раз на три місяці.

Верховний Суд України знаходиться в місті Києві, має свій офіційний друкований орган – „Бюлетень Верховного Суду України”, в якому публікується вся інформація про здійснення правосуддя в Україні та організації і діяльності судової системи.

Правовий статус суддів

Судді та залучені для здійснення правосуддя представники народу (народні засідателі і присяжні) є носіями судової влади в Україні, які реально здійснюють правосуддя.

Судді є посадовими особами судової влади, які наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов'язки на

професійній основі в Конституційному Суді та судах загальної юрисдикції.

Правовий статус суддів визначається Конституцією України, Законами України „Про статус суддів”, „Про Конституційний Суд України”, „Про судоустрій України”, „Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”.

Статус суддів – це сукупність прав та обов’язків, закріплених чинним законодавством стосовно порядку обрання суддів, їх повноважень, гарантій їх діяльності та відповідальності.

Такий статус є єдиний для всіх суддів України, незалежно від того, у якому суді вони працюють. Єдність статусу суддів забезпечується і єдиними в цілому вимогами до кандидатів на посаду судді. Згідно ст.127 Конституції України на посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший 25 років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як 10 років та володіє державною мовою.

Додаткові вимоги до окремих категорій суддів щодо стажу, віку та професійного рівня встановлюються законом. Так, відповідно до Закону України „Про статус суддів” вік кандидата судді місцевого суду повинен бути не менше 25 років, апеляційного і вищого спеціалізованого суду – 30 років, Верховного Суду України – 35 років, Конституційного Суду України – 40 років.

Стаж роботи кандидата за юридичною спеціальністю для суддів місцевих судів повинен бути 3 роки, апеляційних судів – 5 років, у тому числі не менше 3 років на посаді судді; вищого спеціалізованого суду – відповідно 7 і 5 років; Верховного Суду України – 10 і 5 років; Конституційного Суду України – 10 років практичної, наукової чи викладацької роботи зі спеціальності.

Суддя повинен бути неупереджений і незалежний один від одного, від суддів вищого рівня та від будь-якого зовнішнього впливу. У своїй діяльності він зобов’язаний керуватися тільки законом. Через це, з одного боку, до суддів застосовують деякі обмеження. Згідно ст.127 Конституції України **суддя не має права:**

- 1) належати до політичної партії або профспілок;
- 2) брати участь у будь-якій політичній діяльності (передвиборча агітація, мітинги тощо);
- 3) мати представницький мандат (наприклад, бути депутатом місцевої ради);
- 4) займати будь-які інші оплачувані посади;
- 5) виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької і творчої.

З іншого боку, незалежність суддів забезпечується за допомогою **правових гарантій** їхньої діяльності, до числа яких згідно ст.126 Конституції України належать:

- 1) **недоторканність суддів.** Без згоди Верховної Ради України суддя не може бути затриманий чи заарештований до ухвалення судом обвинувачуваного вироку;
- 2) **відповідальність за неповагу до суду чи судді;**
- 3) **забезпечення особистої безпеки суддів і членів їх сімей.** Погроза або насильство щодо суддів, посягання на його життя карається як злочин;
- 4) **незмінюваність суддів.** Судді обіймають посаду безстроково за винятком суддів Конституційного Суду і суддів, вперше призначених на посаду.

Добір кандидатів на посаду судді здійснюється за результатами складання кваліфікаційного іспиту. Подання про призначення судді на посаду вносить Вища рада юстиції. Перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років здійснює Президент України. Усі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково. Судді звільняються з посади органом, що його обрав або призначив на підставі вимог ст.126 Конституції України.

3. Конституційний Суд України

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, який вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України.

Статус Конституційного Суду України, тобто порядок формування, функціонування і компетенції визначається ст.ст.147-153 Конституції та Законом України „Про Конституційний Суд України” від 16 жовтня 1996 р.

Головним завданням Конституційного Суду є гарантування забезпечення верховенства Конституції, як Основного Закону держави на всій території України.

Діяльність Конституційного Суду України базується на принципах:

- 1) верховенства права;
- 2) незалежності;
- 3) колегіальності;

- 4) рівноправності суддів;
- 5) гласності;
- 6) повного і всебічного розгляду справ;
- 7) обґрунтованості винесених ним рішень.

Конституційний Суд України не входить до системи судів загальної юрисдикції і правосуддя в класичному розумінні він не здійснює, тобто не розглядає конкретних кримінальних або цивільних прав, не є апеляційною, касаційною чи наглядовою інстанцією для судів загальної юрисдикції.

Конституційний Суд приймає рішення та дає висновки з таких питань:

- 1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- 2) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів чи тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на обов'язковість;
- 3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з посади у порядку імпичменту, визначених ст.ст.111 і 151 Конституції України;
- 4) офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Слід звернути увагу, що Конституційний Суд має повноваження не лише визнавати неконституційними закони і правові акти, але й анулювати їх, припиняти своїм рішенням їх дію. Рішення приймаються, висновки даються Конституційним Судом поіменним голосуванням шляхом опитування суддів, при цьому судді не мають права утримуватися від голосування.

Рішення та висновки Конституційного Суду України стосовно зазначених питань є обов'язковими до виконання на території України, остаточними та такими, що не можуть бути оскаржені.

До повноважень Конституційного Суду не належать питання законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.

У Законі України „Про Конституційний Суд України” визначені форми звернення до Конституційного Суду. Такими зверненнями є конституційне подання та конституційне звернення.

Конституційне подання – це письмове клопотання до Конституційного Суду про визнання правового акта (його окремих положень) неконституційним, про визначення конституційності міжнародного договору, про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Конституційним поданням є також звернення Верховної Ради України про надання висновку щодо додержання конституційності процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста у порядку імпічменту.

Суб'єктами права на конституційне подання з питань:

- 1) прийняття рішень Конституційним Судом про конституційність законів та інших правових актів є:
  - Президент України;
  - не менш ніж 45 народних депутатів України;
  - Верховний Суд України;
  - Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
  - Верховна Рада Автономної Республіки Крим;
- 2) дачі висновків Конституційним Судом щодо відповідності Конституції України діючих міжнародних договорів України чи тих міжнародних договорів, що вносяться у Верховну Раду для дачі згоди на їх обов'язковість є:
  - Президент України;
  - Кабінет Міністрів України;
- 3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента з посади у порядку імпічменту є:
  - Верховна Рада України;
- 4) офіційного тлумачення Конституції та законів України є:
  - Президент України;
  - не менше ніж 45 народних депутатів України;
  - Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
  - Верховний Суд України;
  - Кабінет Міністрів України;
  - Органи державної влади;
  - Верховна Рада Автономної Республіки Крим;
  - Органи місцевого самоврядування

Конституційне звернення – це письмове клопотання до Конституційного Суду про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи.

Суб'єктами права на конституційне звернення є:

- 1) громадяни України;
- 2) іноземні громадяни чи піддані;
- 3) особи без громадянства;
- 4) юридичні особи.

Строк провадження у справах за конституційним поданням та конституційним зверненням не повинен перевищувати відповідно трьох та шести місяців. Судді не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання, за винятком відповідальності за образу чи наклеп при розгляді справ, прийнятті рішень та дачі висновків Конституційним Судом. Конституційний Суд за результатами розгляду справ приймає рішення і висновки, які публікуються у „Віснику Конституційного Суду України” та інших офіційних виданнях України, і які рівною мірою є обов’язковими до виконання. Матеріали справи, щодо яких Конституційний Суд прийняв рішення або дав висновки, зберігаються в архіві 100 років.

Формування складу Конституційного Суду відрізняється від формування інших судових органів. Конституція України визначає склад Конституційного Суду та порядок його формування. Згідно з ч.1 ст.148 Конституції Конституційний Суд складається з 18 суддів, яких призначають по шість Президент України, Верховна Рада України та з’їзд суддів України.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг 40-річного віку, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як 10 років, проживає в Україні протягом останніх 20 років та володіє державною мовою. При цьому судді Конституційного Суду України призначаються на 9 років без права бути призначеними на повторний строк.

Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України таємним голосуванням лише на один трирічний строк. На цей же термін обираються два його заступника.

Суддя Конституційного Суду України при вступі на посаду складає присягу, яка складається на засіданні Верховної Ради, за участю Президента України, Прем’єр-Міністра, Голови Верховного Суду, не пізніше як через місяць після призначення суддею Конституційного Суду. Суддя Конституційного Суду при виконанні своїх обов’язків на засіданні суду повинен бути одягнений у мантию та мати нагрудний знак.

У випадках припинення повноважень судді, призначеного Президентом України або Верховною Радою України, Президент або Верховна Рада у місячний термін призначають іншу особу на цю посаду, а обраного з’їздом суддів України – у тримісячний термін.

Необхідно зазначити, що основні положення норм розділу VIII Конституції України „Правосуддя” на суддів Конституційного Суду не поширюється, за деяким винятком. Так, згідно ст.149 Конституції України на суддів Конституційного Суду поширюються гарантії незалежності та недоторканості, підстави щодо звільнення з посади, передбачені ст.126 та вимоги щодо несумісності, визначені в ч.2 ст.127 Конституції.

Процедура виборів Голови, заступників Голови Конституційного Суду, призначення секретарів колегії суддів, керівника секретаріату та їх повноваження визначено регламентом Конституційного Суду України, який був прийнятий 5 березня 1997 року на підставі Закону України „Про Конституційний Суд України”. У регламенті детально визначено процедуру проведення пленарних засідань Суду; порядок прийняття конституційних подань і конституційних звернень та відкриття конституційних впроваджень; порядок розгляду справ Конституційним Судом; інші питання організації діяльності Конституційного Суду.

4. Поняття, система і завдання правоохоронних органів України

Однією із основних внутрішніх функцій держави є правоохоронна функція, яка полягає у забезпеченні конституційного порядку, національної безпеки, правового порядку та спрямована на охорону конституційних прав людини і громадянина, а також відновлення порушених прав.

Правоохоронні функції вказують на участь того чи іншого компетентного органу в правоохоронній діяльності держави.

Правоохоронні органи – це державні органи, головним завданням і функцією яких є охорона правопорядку, попередження правопорушень, захист законних прав і інтересів громадян, юридичних осіб, суспільства і держави в цілому.

Характерними рисами правоохоронних органів є:

- 1) здійснення ними зазначених вище функцій, які в сукупності називають правоохоронною діяльністю;
- 2) наявність у них для виконання зазначених функцій відповідних державно-владних повноважень, зокрема можливості видавати правові акти (в основному індивідуального характеру), обов’язкові для виконання;
- 3) можливість безпосередньо застосувати різні заходи примусу (затримання особи, арешт, позбавлення волі тощо);
- 4) перебування їхньої діяльності під особливим державним контролем та наглядом, здійснення лише на основі закону й у встановленому ним порядку.

Правоохоронні органи зобов’язані виконувати дії, що мають упорядкувальне, контрольне та охоронне призначення.

Згідно ст.2 Закону України „Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів” від 23 грудня 1993 року до **системи правоохоронних органів належать:**

- 1) органи прокуратури;
- 2) органи внутрішніх справ;
- 3) органи служби безпеки;
- 4) митні органи;
- 5) органи охорони державного кордону;
- 6) органи й установи виконання покарань;
- 7) органи державної податкової служби;
- 8) органи державної контрольно-ревізійної служби;
- 9) органи рибної охорони;
- 10) органи державної лісової охорони;
- 11) інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Деякі правоохоронні органи мають спеціальний предмет діяльності. Так, у структурі служби безпеки, органів внутрішніх справ, органів з виконання покарань, податкової міліції є спеціалізовані підрозділи, яким надано право здійснювати оперативно-розшукову діяльність.

Органи прокуратури

Прокуратура України – це самостійний централізований орган державної влади, що діє в системі правоохоронних органів держави та забезпечує всемірне утвердження верховенства закону, захист від неправомірних посягань на суспільний та державний лад, права і свободи людини.

Прокуратура займає особливе місце в системі державних органів України, вона не підпорядковується виконавчій або судовій владі, оскільки її діяльність є елементом системи стримувань і противаг між гілками влади. Правовою основою організації і діяльності органів прокуратури є розділ VII Конституції, Закон України „Про прокуратуру” від 5 листопада 1991 року, зі змінами станом на 17 січня 2002 року, а також кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне, господарсько-процесуальне законодавство та інші закони України.

Прокуратура України становить єдину централізовану систему органів, яка побудована відповідно до державного устрою і адміністративно-територіального поділу країни з підпорядкуванням нижчестоящих прокурорів вищестоящим і Генеральному прокурору України.

Поняття „прокурор” стосується: Генерального прокурора України та його заступників, старших помічників та помічників прокурора, прокурорів областей, районів, начальників управлінь та відділів.

Систему органів прокуратури складають:

- 1) Генеральна прокуратура України;
- 2) прокуратури Автономної Республіки Крим;
- 3) прокуратури областей та прирівняні до них прокуратури міст Києва і Севастополя;
- 4) військова прокуратура Військово-Морських Сил України і військові прокуратури регіонів;
- 5) міські, районні, міжрайонні і військові прокуратури гарнізонів;
- 6) спеціальні прокуратури (природоохоронні, транспортні, прокуратури з питань нагляду за додержанням кримінально-виконавчого законодавства та деякі інші).

У структурі всіх ланок прокуратури передбачені слідчі, які безпосередньо займаються розслідуванням злочинів.

На посади прокурорів і слідчих прокуратури можуть призначатися громадяни України, які мають вищу юридичну освіту. Прокурором району може бути особа віком не молодша 25 років і зі стажем роботи в прокуратурі чи суді не менше 3 роки, прокурором області – відповідно не молодша 30 років і не менш 7 років.

Працівникам прокуратури залежно від посади та стажу роботи присвоюються класні чини, тобто спеціальне персональне звання прокурорського працівника як державного службовця.

Для працівників прокуратури встановлено 10 класних чинів:

- 1) державний радник юстиції України;
- 2) державний радник юстиції: 1-го класу, 2-го класу, 3-го класу;
- 3) старший радник юстиції;
- 4) радник юстиції;
- 5) молодший радник юстиції;
- 6) юрист 1-го класу, 2-го класу, 3-го класу.

Класні чини державного радника юстиції України, державного радника юстиції 1, 2 і 3-го класів присвоюються Президентом України, інші класні чини – Генеральним прокурором України.

Роботу прокуратур на території країни координує Генеральна прокуратура, яку очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду Президентом України за згодою Верховної Ради України та звільняється з посади Президентом України. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокурору України, що тягне за собою звільнення його з посади. Строк повноважень Генерального прокурора України – 5 років, але він може призначатися на повторний строк.

Відповідно до ст.121 Конституції і ст.5 Закону України „Про прокуратуру”, **на прокуратуру покладено такі функції:**

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;
- 5) нагляд за додержанням і застосуванням законів.

Здійснюючи нагляд за додержанням і застосуванням чинного законодавства органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, політичними партіями, громадськими організаціями, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, підпорядкованості та належності прокурори при встановленні факту порушення закону наділені правом видавати наступні **акти прокурорського реагування:**

- 1) **протест прокурора** на правовий акт, який суперечить закону, заявляється до органу, який його видав або до вищестоящого органу. У такому порядку приноситься протест на незаконні рішення чи дії посадової особи;
- 2) **припис прокурора** про усунення порушень закону вноситься у письмовій формі органу чи посадовій особі, які допустили порушення, або вищестоящому органу чи посадовій особі, які правомочні усунути порушення;
- 3) **подання прокурора** з вимогами усунення порушень закону, причин цих порушень і умов, що їм сприяють, вносяться у державний орган, громадську організацію або посадовій особі, які наділені повноваженнями усунути порушення закону, і підлягає невідкладному розгляду;
- 4) **постанова прокурора** про дисциплінарне провадження, провадження про адміністративне правопорушення або про порушення кримінальної справи вноситься щодо посадової особи або громадянина у разі порушення ними закону.

Акти прокурорського реагування повинні бути законними, обґрунтованими, вмотивованими, юридично грамотними, а також містити правову аргументацію та роз'яснення порядку оскарження. У цих актах обов'язково зазначається, ким і яке положення закону порушено, в чому

полягає порушення та що і в який строк посадова особа або орган мають вжити для його усунення.

Отже, реагування органів прокуратури на порушення закону має відбуватися лише у передбачених законом формах.

Органи внутрішніх справ

Органи внутрішніх справ (далі ОВС) – це правоохоронні органи державної виконавчої влади, які мають широкі повноваження для виконання завдань правоохоронної діяльності.

Видами правоохоронної діяльності є:

- 1) адміністративна;
- 2) оперативно-розшукова;
- 3) кримінально-процесуальна;
- 4) виконавча;
- 5) охоронна (на договірних засадах);
- 6) організаційно-правова.

Система органів внутрішніх справ складається з трьох ланок:

- 1) Міністерство внутрішніх справ України (далі МВС);
- 2) управління (головні управління) внутрішніх справ в Криму, областях, на транспорті, містах Києві і Севастополі;
- 3) міські (районні) відділи (управління) і лінійні відділи внутрішніх справ.

Органи внутрішніх справ підпорядковані Міністерству внутрішніх справ України, керівництво яким здійснює Міністр внутрішніх справ і якого на посаду призначає Президент України за поданням Прем'єр-міністра.

Діяльність МВС – багатофункціональна, у ході якої вирішується широке коло питань. Залежно від напрямів діяльності в системі органів внутрішніх справ діють окремі служби, які взаємодіють між собою при вирішенні покладених на них завдань.

До основних служб ОВС належать:

- 1) міліція;
- 2) підрозділи досудового слідства (слідчі підрозділи, дізнання);
- 3) підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю;
- 4) внутрішні війська;
- 5) забезпечуючі служби;
- 6) навчальні заклади.

Важливою і найбільшою структурною одиницею органів внутрішніх справ є міліція.

Міліція в Україні – це державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Правовою основою діяльності міліції є Конституція, Закони України „Про міліцію” від 20 грудня 1990 року, „Про оперативно-розшукову діяльність” від 18 лютого 1992 року, „Про дорожній рух” від 30 червня 1993 року, „Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” від 24 січня 1995 року, „Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” від 1 грудня 1994 року, Указ Президента України „Положення про Міністерство внутрішніх справ України” від 17 жовтня 2000 року та інші нормативно-правові акти.

Основними завданнями міліції є:

- 1) підтримання правового режиму в державі;
- 2) забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав, свобод і законних інтересів;
- 3) попередження і припинення правопорушень;
- 4) охорона і забезпечення громадського порядку;
- 5) виявлення, розслідування і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх учинили;
- 6) забезпечення безпеки дорожнього руху;
- 7) захист власності від злочинних посягань;
- 8) охорона особливих режимних об'єктів;
- 9) боротьба з корупцією та організованою злочинністю;
- 10) виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;
- 11) надання правової допомоги громадянам, підприємствам, організаціям, установам.

Для виконання вищезазначених завдань у структурі міліції створені наступні **структурні підрозділи:**

- 1) **кримінальна міліція.** Головне її завдання – боротьба зі злочинністю. До її складу входять підрозділи карного розшуку, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, служби боротьби з незаконним обігом наркотиків, служби боротьби з економічними злочинами тощо;
- 2) **міліція громадської безпеки.** Головне її завдання – охорона і забезпечення громадського порядку та громадської безпеки, запобігання та припинення правопорушень. До її складу входять: адміністративна служба міліції (підрозділи охорони громадського порядку, паспортної, реєстраційної та міграційної роботи, дільничних інспекторів міліції тощо), Державна служба охорони, патрульно-постова служба міліції;

- 3) **транспортна міліція.** Головне її завдання – боротьба зі злочинністю та забезпечення громадського порядку на залізничному, повітряному, морському і річковому транспорті. До її складу входять майже усі основні галузеві служби;
- 4) **міліція охорони.** Головне її завдання – забезпечення недоторканості власності, збереження цінностей, особистої безпеки фізичних осіб. Державна служба охорони є єдиним підрозділом міліції, який діє на засадах самофінансування за рахунок коштів, одержаних за виконання договорів про забезпечення особистої і майнової безпеки громадян та юридичних осіб;
- 5) **спеціальні підрозділи міліції.** Головне її завдання – забезпечення громадського порядку на об'єктах і територіях, які мають особливе народногосподарське значення або постраждалим від стихійного лиха, екологічного забруднення, катастрофи. Спеціальні підрозділи міліції створюються МВС України з дозволу Кабінету Міністрів України. До їх складу також належать підрозділи внутрішніх справ на закритих об'єктах.

Крім того, в усіх обласних центрах країни для боротьби з організованою злочинністю, забезпечення правопорядку під час проведення масових заходів та проведення спеціальних операцій створені підрозділи швидкого реагування „Беркут”.

У структурі державної служби охорони при МВС України для охорони та супроводження грошових коштів, цінних вантажів та паперів, охорони власності юридичних осіб та особистої безпеки фізичних осіб створено спеціальні підрозділи міліції „Титан”.

У структурі управлінь по боротьбі з організованою злочинністю в усіх областях для проведення антитерористичних операцій, ліквідації бандформувань, організованих злочинних угруповань, затримання озброєних злочинців, силової підтримки оперативного-розшукових заходів та слідчих дій створено підрозділ швидкого реагування „Сокіл”.

Права і обов'язки міліції визначено Законом України „Про міліцію”, а також **принципи, на яких будується діяльність міліції:**

- 1) законності;
- 2) гуманізму і поваги до особистості;
- 3) соціальної справедливості;
- 4) взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями і населенням;
- 5) гласності;
- 6) невтручання в діяльність міліції з боку політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань.

Чинне законодавство надає право працівникам міліції в певних випадках застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю. Їх законні вимоги є обов'язковими для виконання громадянами та посадовими особами. Працівник міліції при виконанні покладених на нього обов'язків керується тільки законом і в його межах. Втручання у діяльність міліції тягне за собою відповідальність згідно з законодавством.

На службу в міліцію приймаються громадяни України, які за своїми особистими, діловими і моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров'я здатні виконувати обов'язки, покладені законом на працівника міліції. Особам, прийнятим на службу, присвоюється спеціальні звання міліції. Не можуть бути прийняті на службу до міліції особи, що раніше засуджувалися за вчинення злочину чи знаходяться під слідством.

Нагляд за додержанням законності в діяльності міліції здійснюють органи прокуратури.

Служба безпеки України

Служба безпеки України (далі СБУ) – це державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України.

Діяльність СБУ здійснюється відповідно до Законів України „Про Службу безпеки України” від 25 березня 1992 року, „Про розвідувальні органи України” від 22 березня 2001 року, „Про контррозвідувальну діяльність” від 26 грудня 2002 року, Указу Президента України „Про контроль за діяльністю Служби безпеки України” від 22 жовтня 1998 року і **ґрунтується на таких принципах:**

- 1) законності;
- 2) поваги до прав і гідності особи;
- 3) позапартійності;
- 4) відповідальності перед народом України;
- 5) поєднання єдиноначалія та колегіальності;
- 6) поєднання гласності та конспірації.

Основним завданням СБУ є:

- 1) захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, державних інтересів і прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб;

- 2) попередження, виявлення, припинення й розкриття злочинів проти миру та безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління та економіки, інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам держави.

Згідно зі своїми завданнями СБУ здійснює розвідувальну, контррозвідувальну та інформаційно-аналітичну роботу. Бере участь у виконанні та розробленні заходів щодо захисту державних таємниць України та інше.

Систему СБУ складають:

- 1) Центральне управління СБУ;
- 2) Управління Служби безпеки Автономної Республіки Крим;
- 3) регіональні управління;
- 4) органи військової контррозвідки;
- 5) військові формування;
- 6) навчальні, науково-дослідні та інші установи Служби безпеки.

Розташування і територіальна компетенція органів СБУ може не збігатися з адміністративно-територіальним розподілом України.

СБУ очолює Голова Служби безпеки України, який призначається Президентом України.

До органів СБУ приймаються на конкурсній, добровільній і договірній основі громадяни України, які за своїми діловими та моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров'я здатні ефективно виконувати службові обов'язки.

До кадрів СБУ відносяться: співробітники-військовослужбовці, працівники, які працюють за трудовими договорами, а також військовослужбовці строкової служби.

Постійний контроль за діяльністю СБУ, дотриманням нею законодавства здійснюється Комітетом Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки та Президентом України, через спеціально призначену посадову особу – Уповноваженого Президента України з питань контролю за діяльністю СБУ й уповноваженими ним державними органами.

Вищий нагляд за дотриманням і застосуванням законів Службою безпеки здійснює Генеральний прокурор України і підпорядковані йому прокурори Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя.

Органи державної податкової служби

Наприкінці ХХ сторіччя у зв'язку з започаткуванням податкової системи в Україні була створена Державна податкова служба (далі – ДПС),

яка зараз посідає основне місце в системі органів управління бюджетно-податковими відносинами.

ДПС України у своїй діяльності керуються Конституцією, Податковим кодексом та іншими законами України та нормативно-правовими актами органів державної влади та місцевого самоврядування з питань оподаткування.

Правовий статус ДПС визначено Законом України „Про державну податкову службу в Україні” від 4 грудня 1990 року.

До системи органів ДПС належать:

- 1) Державна податкова адміністрація України;
- 2) державні податкові адміністрації в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі;
- 3) державні податкові інспекції у районах, містах, районах у містах.

ДПС України очолює Голова державної податкової адміністрації України (далі – ДПА), якого призначає та звільняє з посади Президент України за поданням Прем’єр-міністра України.

Свою діяльність органи ДПА спрямовують на:

- 1) облік платників податків;
- 2) перевірку додержання податкового законодавства платниками податків;
- 3) застосування податкової санкції за порушення податкового законодавства;
- 4) запобігання злочинам та іншим правопорушенням, віднесеним законом до компетенції податкової міліції, їх розкриття, припинення, розслідування та впровадження у справах про адміністративні правопорушення.

Одним з головних напрямів компетенції органів ДПС України є правоохоронна функція, яку здійснюють органи податкової міліції і які організаційно входять до відповідних структурних підрозділів податкової служби та ведуть боротьбу з податковими правопорушеннями і здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, виконують оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну та охоронну функції.

Відповідно до чинного законодавства **податкова міліція здійснює правоохоронну діяльність за такими напрямками:**

- 1) адміністративна діяльність;
- 2) оперативно-розшукова діяльність;
- 3) досудове слідство;
- 4) боротьба з корупцією в органах ДПС;
- 5) забезпечення безпеки працівників органів ДПС та захист їх від протиправних посягань, пов’язаних з виконанням ними посадових обов’язків;
- 6) охорона особистої та громадянської безпеки.

5. Правозахисні органи України

Потреба в існуванні інститутів з правозахисної діяльності пояснюється цілою низкою взаємопов'язаних чинників.

По-перше, не зважаючи на те, що гарантування охорони прав громадян України стало одним із принципів правової системи та державного життя, державні органи часто-густо порушують конституційні права та інтереси фізичних і юридичних осіб, і тому потрібен захист громадян.

По-друге, у зв'язку з тим, що забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави і тому дотримання міжнародних стандартів з прав людини стало одним з пріоритетів внутрішньої політики Української держави.

По-третє, правозахисні інститути є незалежними від державних органів і тому вони є доступними для всіх, хто потребує захисту своїх прав і свобод.

Предметом правоохоронної діяльності є надання правової допомоги фізичним та юридичним особам, а також захист фізичних осіб від обвинувачення.

Правозахисна функція, яку виконують державні (Міністерство юстиції України та його органи на місцях) й недержавні (адвокатура) органи, має багато складових, зокрема:

- 1) роз'яснення громадянам їхніх прав та обов'язків;
- 2) надання юридичної допомоги;
- 3) представництво в суді та правоохоронних органах тощо.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

Інститут Уповноваженого з прав людини, якого у розвинутих європейських країнах називають „омбудсменом”, формується у демократичних державах тоді, коли існуючі інститути захисту прав людини недостатньо ефективні, внаслідок чого і виникає потреба в додаткових механізмах їх захисту.

Цей інститут, поєднуючи в собі риси інституту держави й інституту громадського суспільства, погоджує інтереси між ними та пом'якшує суперечності. Діяльність Уповноваженого демократизує суспільство, розвиває правову свідомість громадян і безпосередньо спрямована на охорону прав і свобод людини, розширення обізнаності громадян про порушення органами влади, посадовими особами їх прав і свобод. Це діяльність водночас є і правозахисною, і правоохоронною.

Інститут Уповноваженого Верховної Ради України виступає додатковим (субсидіарним) засобом захисту прав і свобод людини і в деякій мірі компенсує недоліки традиційних засобів захисту прав людини. Він виступає незаангажованим, деполітизованим інститутом, який безпосередньо приймає скарги від громадян.

Статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини регулюється ст.ст.55, 85, 101, 105 Конституції та Законами України „Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” від 23 грудня 1997 року, „Про державну службу” від 16 лютого 1993 року.

Термін повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – 5 років. Він призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів.

Уповноваженим може бути призначений громадянин України, який останні 5 років проживає в Україні, на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та не має судимості за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена та не знята в установленому законом порядку.

Він не може мати представницького мандата, обіймати посаду та виконувати оплачувану чи неоплачувану роботу в органах державної влади або місцевого самоврядування, об'єднань громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, крім викладацької, наукової або іншої творчої діяльності. Він також не може бути членом будь-якої політичної партії.

Першою особою, обраною на цю посаду в травні 1998 року була Карпачова Н.І.

Уповноважений користується правом недоторканості на весь час повноважень. Він не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, затриманий, заарештований, підданий обшуку, а також особистому огляду. Кримінальну справу проти нього може порушити тільки Генеральний прокурор України.

Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб. Для реалізації своїх функцій він наділений відповідною компетенцією.

Уповноважений має право:

- 1) невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором

- України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, їх посадовими та службовими особами;
- 2) бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії Генеральної прокуратури України та інших колегіальних органів;
  - 3) звертатися до Конституційного Суду України з поданням про відповідність Конституції законів України та інших нормативно-правих актів, які стосуються прав і свобод людини і громадянина, а також тлумачення Конституції України та законів України;
  - 4) безпосередньо відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях;
  - 5) на ознайомлення з документами, в тому числі і таємними, та отримання їх копій в органах державної влади та місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включаючи, які знаходяться в судах;
  - 6) вимагати від посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків;
  - 7) вимагати від посадових та службових осіб усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються у справі;
  - 8) відвідувати у будь-який час місця тримання затриманих попереднього ув'язнення, установи відбування засудженими покарань та установи примусового лікування і перевиховання, психіатричні лікарні, опитувати осіб, які там перебувають, та отримувати інформацію щодо умов їх тримання;
  - 9) звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод людини і громадянина, які за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть цього зробити самостійно, а також особисто або через свого представника брати участь у судовому процесі у випадках та порядку, встановлених законом;
  - 10) направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів;

- 11) перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, в тому числі тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність тощо.

Уповноважений здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які отримує за письмовими зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства, народних депутатів та за власною ініціативою.

Формою реагування Уповноваженого на факти порушення прав і свобод людини і громадянина є **акти реагування**:

- 1) конституційне подання Уповноваженого;
- 2) подання до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб.

Щорічно протягом першого кварталу Уповноважений представляє Верховній Раді України доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні суб'єктами, які своїми діями або бездіяльністю порушували права і свободи людини і громадянина, та про виявлені недоліки в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина. У разі потреби він може представити і спеціальну доповідь з окремих питань додержання в Україні прав і свобод людини і громадянина.

Таким чином, інститут Уповноваженого є ефективним правозахисним органом, який відіграє істотну роль в забезпеченні прав людини у державі.

Органи юстиції України

Незважаючи на те, що діяльність органів юстиції України межує з виконанням правоохоронних дій (охорона прав; відновлення порушеного права або виконання покарань, захист конституційного порядку і національної безпеки; підтримання правопорядку; забезпечення стану законності), органи юстиції, безумовно посідають впливове становище в системі забезпечення прав і свобод людини і громадянина і традиційно належать до право-застосовних органів держави.

Систему органів юстиції становлять:

- 1) Міністерство юстиції України;
- 2) територіальні органи юстиції:
  - Головне управління юстиції Міністерства юстиції в Автономній Республіці Крим;
  - обласні, Київське та Севастопольське міські управління юстиції;

- районні, районні у містах управління юстиції;
  - міські (міст обласного значення) управління юстиції;
- 3) державні підприємства („Укрспец’юст”, „Інформаційний центр”), установи та організації, що належать до сфери управління Міністерства юстиції (науково-дослідні інститути, центр правової реформи і законопроектних робіт, координаційна рада з проблем судової експертизи, тощо).

Основними напрямками діяльності органів юстиції є:

- 1) діяльність із забезпечення правосуддя;
- 2) діяльність з юридичної допомоги;
- 3) діяльність з виконання рішень (вироків), постанов судових органів.

Правову основу діяльності органів юстиції становлять Конституція, Закони України „Про виконавчу службу” від 24 березня 1998 року, „Про нотаріат” від 2 вересня 1993 року, „Про органи реєстрації актів громадянського стану” від 24 грудня 1994 року, „Про виконавче впровадження” від 21 квітня 1999 року, Указ Президента України „Положення про Міністерство юстиції України” від 30 грудня 1997 року та інші нормативно-правові акти.

Міністерство юстиції України (далі Мін’юст України) є центральним органом виконавчої влади, його очолює Міністр, якого призначає на посаду і звільняє з посади Президент України за поданням Прем’єр-міністра України.

Мін’юст України є головним (основним) органом у системі центральних органів виконавчої влади забезпечення реалізації державної правової політики.

Мін’юст напрацьовує і готує пропозиції щодо проведення в Україні правової реформи, сприяє розвитку правової науки, готує проекти законів та інших нормативно-правових актів, що стосуються прав і свобод людини, відносин між громадянином і державною владою, конституційного устрою тощо. Чинне місце в його роботі належить державній реєстрації актів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які набувають юридичної сили лише після їх реєстрації в Мін’юсті.

Мін’юст здійснює роботу із систематизації законодавства України, готує пропозиції про його кодифікацію, веде Єдиний класифікатор галузей законодавства України, а також наділений правом офіційного видання збірників законодавства та кодексів України, роз’яснення чинного законодавства державним органам, підприємствам, установам, організаціям.

При Мін’юсті діє Уповноважений у справах додержання Конвенції про захист прав і основних свобод людини.

У складі Міністерства юстиції України створена Державна виконавча служба, яка здійснює своєчасне, повне і неупереджене примусове виконання

рішень судів та інших органів (посадових осіб), виконання яких покладене на державних виконавців. Вимоги державного виконавця при виконанні ним посадових обов'язків обов'язкові для всіх органів, організацій, посадових осіб, громадян і юридичних осіб на території України.

Завдання, покладені на Міністерство юстиції, на регіональному рівні, мають реалізовувати територіальні (місцеві) органи юстиції.

До структури органів юстиції входять також органи нотаріату та реєстрації актів цивільного стану (РАЦС).

Нотаріат в Україні

В системі правозахисних органів важливе місце належить нотаріату.

Нотаріат в Україні – це система органів та посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії з метою надання їм нотаріальної вірогідності (сили).

Правовою основою діяльності нотаріату є Конституція, Закон України „Про нотаріат” від 2 вересня 1993 року, Указ Президента України „Про врегулювання діяльності нотаріату в Україні” від 23 серпня 1998 року та інші нормативно-правові акти.

Діяльність нотаріату спрямована на охорону власності, прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, сприяння в зміцненні законності та запобігання правопорушень.

Основними принципами діяльності нотаріату є:

- 1) принцип законності;
- 2) принцип додержання таємниці виконуваних нотаріальних дій;
- 3) принцип додержання об'єктивної істини;
- 4) принцип національної мови нотаріального діловодства.

Систему нотаріальних органів становлять:

- 1) державні нотаріальні контори;
- 2) державні нотаріальні архіви;
- 3) приватні нотаріуси.

Міністерство юстиції України наділене правом відкривати і ліквідувати нотаріальні контори, а відповідні управління юстиції – приватну нотаріальну діяльність.

Нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, пройшов стажування в державній нотаріальній конторі чи у приватного нотаріуса протягом шести місяців, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво на право займатися нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість.

Нотаріус не може перебувати в штаті інших державних, приватних, громадських підприємств та організацій, займатися підприємницькою і посередницькою діяльністю, а також виконувати іншу оплачувану роботу, за винятком викладацької та наукової.

На нотаріусів покладається вчинення нотаріальних дій в Україні. Документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу.

У тих населених пунктах, де немає нотаріусів, нотаріальні дії вчинюються уповноваженими посадовими особами виконавчих органів місцевих рад, а за кордоном – консульськими установами та дипломатичними представництвами України.

Крім того, до нотаріально засвідчених прирівнюються заповіти та доручення, засвідчені посадовими особами певних організацій за обставин, коли поблизу немає нотаріуса і разом з тим виникає потреба у вчиненні таких дій (наприклад – головні лікарі закладів охорони здоров'я та їх заступники з медичної частини, капітани морських суден, начальники експедицій, командири військових частин та деякі інші особи).

Нотаріальні контори та посадові особи мають право вчинювати тільки ті нотаріальні дії, які віднесені законом до їх повноважень.

Державні нотаріальні контори згідно зі ст.34 Закону України „Про нотаріат” мають право вчиняти 21 нотаріальну дію, основними з яких є:

- 1) посвідчення угод;
- 2) прийняття мір до охорони спадкового майна;
- 3) видання свідоцтв про право на спадщину;
- 4) накладення заборони відчужень нерухомого майна;
- 5) засвідчення вірності копій документів та виписок з них.

Приватний нотаріус наділений правом вчинювати такі самі дії, як і державний нотаріус, за винятком видачі свідоцтва про право на спадщину та вжиття заходів до охорони спадкового майна.

Державні нотаріуси в державних нотаріальних архівах видають дублікати і засвідчують правильність копій і виписок з документів, що зберігаються в справах (нотаріальні документи зберігаються в нотаріальних архівах 75 років).

Нотаріальні та прирівняні до них дії, вчинені з порушенням встановлених ст. 9 вищезазначеного Закону правил, є недійсними. Відмова у вчиненні нотаріальної дії чи неправильне її вчинення можуть бути оскаржені в суді.

Адвокатура в Україні

Ст.59 Конституції передбачено, що для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Адвокатура – це професійне громадське об’єднання, покликане сприяти захисту прав і свобод людини і громадянина, представляти законні інтереси фізичних і юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу

Правовою основою діяльності адвокатури є Конституція, Закон України „Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 року, Указ Президента України „Про деякі заходи щодо підвищення рівня роботи адвокатури” від 30 вересня 1999 року, інші нормативно-правові акти та статuti адвокатських об’єднань.

Адвокатура здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності.

Адвокатом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи за фахом юриста або помічника адвоката не менше двох років, склав кваліфікаційні іспити, має свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та прийняв Присягу адвоката України.

Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, Служби безпеки, органах державного управління. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість. Адвокат може мати помічника або кількох помічників із числа осіб, які мають вищу юридичну освіту.

Законодавство передбачає різні форми здійснення адвокатської діяльності. Адвокат має право на індивідуальну адвокатську діяльність, може відкривати своє адвокатське бюро або об’єднуватися з іншими адвокатами в колегії, фірми, контори та інші адвокатські об’єднання. Такі об’єднання є юридичними особами і реєструються Міністерством юстиції України та діють на засадах добровільності, самоврядування, колегіальності і гласності.

Вищим рівнем професійного об’єднання адвокатів є Спілка адвокатів України, яка заснована у вересні 1990 року на установчому з’їзді, що визначив її як добровільну, громадську, незалежну організацію.

Адвокатська діяльність є різноплановою, основними видами цієї діяльності є:

- 1) захист громадян у процесі дізнання, попереднього слідства і розгляду справи в суді;
- 2) надання консультацій, довідок і роз’яснень з юридичних питань;
- 3) складання заяв, скарг та інших документів правового характеру;
- 4) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у суді та в інших державних органах;

5) правове забезпечення підприємницької діяльності.

Під час здійснення професійної діяльності адвокат має певні права і обов'язки. Він зобов'язаний неухильно додержуватись вимог чинного законодавства, використовувати всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб, і не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення.

Законодавство встановлює певні механізми правового захисту адвокатської діяльності. Професійні права, честь, гідність адвоката захищаються законом, внаслідок чого заборонено втручатися в його діяльність, вимагання від адвоката, його помічника відомостей, що становлять адвокатську таємницю. З цих питань вони не можуть бути допитані як свідки. Документи, пов'язані з виконанням адвокатського доручення, не підлягають огляду, розголошенню чи вилученню без його згоди. Забороняється прослуховування телефонних розмов адвокатів у зв'язку з оперативно-розшуковою діяльністю без санкції відповідного прокурора. Адвокату гарантується рівність прав з іншими учасниками процесу. Адвоката не можна притягнути до кримінальної, матеріальної та іншої відповідальності або погрожувати їй застосуванням у зв'язку з наданням ним юридичної допомоги громадянам та юридичним особам. У всіх випадках кримінальна справа проти адвоката може бути порушена тільки Генеральним прокурором України, його заступниками, прокурорами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя.

Адвокатська діяльність може бути припинена рішенням кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, а видане свідоцтво анульоване у випадках:

- 1) засудження адвоката за вчинення злочину – після набрання вироком законної сили;
- 2) обмеження судом дієздатності або визнання адвоката недієздатним;
- 3) втрати громадянства України;
- 4) грубого порушення вимог Закону України „Про адвокатуру”, інших законодавчих актів, присяги адвоката.

Лекція 5. Основи цивільного права України

План

1. Поняття, принципи, функції і система цивільного права України.
2. Загальна характеристика цивільного законодавства. Цивільний кодекс України.
3. Цивільно-правові відносини. Суб'єкти та об'єкти цивільних правовідносин.
4. Поняття і форми права власності в Україні. Суб'єкти права власності та захист їх прав.
5. Зобов'язальне право. Цивільно-правові договори: поняття, види та форми.
6. Спадкове право. Спадкування за законом і за заповітом.

1. Поняття, принципи, функції і система цивільного права України

У процесі своєї життєдіяльності особи вступають між собою в певні відносини, які регулюються нормами права. Цивільне право, як і право в цілому, впливає на суспільні відносини доведенням до їх учасників відповідних правових приписів, які забезпечені у своєму здійсненні державним примусом чи можливістю його застосування.

Цивільне право – одна з провідних галузей національного права України, яка регулює певну групу правових відносин за участю фізичних і юридичних осіб та держави в цілому. Зокрема, треба відзначити, що цивільне право – це приватне право, метою існування якого є захист приватних інтересів. У відносинах, які опосередковує приватне право, держава як влада не бере участі. Приватне право регулює суспільні відносини на засадах координації суб'єктів.

Цивільне право, як будь-яка інша галузь права, характеризується предметом і методом правового регулювання.

Предметом цивільного права як галузі права є сукупність відносин, що регулюються його нормами.

Цивільне право регулює широке коло різноманітних суспільних відносин, зокрема, такі групи відносин, як майнові відносини та особисті немайнові відносини.

Майнові відносини – це правові відносини, що пов'язані з належністю, набуттям, володінням, користуванням і розпорядженням майна.

Майнові відносини за змістом поділяються на два види:

- 1) майнові відносини, пов'язані з належністю майна певним особам – це відносини власності (відображають існуючий розподіл матеріальних благ між конкретними особами, тобто закріплюють матеріальні блага за конкретним власником);
- 2) майнові відносини, пов'язані з переходом майна від одних осіб до інших – це відносини в галузі товарообігу (виникають на основі договорів купівлі-продажу, поставки, найму).

Особисті немайнові відносини виникають завдяки здійсненню особою її особистих прав та свобод щодо немайнових благ.

Особисті немайнові відносини поділяються на два види:

- 1) особисті немайнові відносини, пов'язані з майновими (авторське право на твір);
- 2) особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими (захист честі, гідності і ділової репутації).

Цивільним правом регулюються вищезазначені відносини:

- 1) юридичних осіб між собою;
- 2) громадян між собою;
- 3) громадян з юридичними особами;
- 4) державою і фізичними або юридичними особами.

Учасниками цивільно-правових відносин можуть бути фізичні особи:

- 1) громадяни України;
- 2) іноземні громадяни чи піддані;
- 3) особи без громадянства;

юридичні особи:

- 1) держава Україна;
- 2) Автономна Республіка Крим;
- 3) органи місцевого самоврядування;
- 4) іноземні держави;
- 5) інші суб'єкти публічного права (організації, підприємства, установи).

Однак наявність предмета правового регулювання є необхідною, проте не достатньою умовою віднесення певної сукупності правових норм до категорії правової галузі. Поряд із предметом, правова галузь повинна мати свій специфічний метод правового регулювання.

Поняття методу цивільно-правового регулювання охоплює сукупність правових засобів і прийомів впливу на майнові та особисті немайнові відносини, які дістали відображення в цивільно-правових нормах.

Цивільно-правовий метод регулювання цивільних правовідносин є комплексною категорією, що характеризується такими ознаками:

- 1) **юридична рівність учасників, їх самостійність та незалежність.** Це означає, що учасники відповідних правовідносин наділені юридично рівними можливостями щодо набуття та здійснення цивільних прав та створення і виконання цивільних обов'язків, а також вони не перебувають між собою у будь-якій юридичній залежності (владно – субординаційному підпорядкуванні);
- 2) **диспозитивність сторін.** Це означає, що учасники цивільно-правових відносин можуть діяти на власний розсуд повністю або частково, керуючись при цьому власними інтересами та метою;
- 3) **судове вирішення спорів.** Це означає, що будь-які неузгодженості між учасниками цивільних правовідносин вони в змозі вирішити в судовому порядку (через загальний, господарський чи третейський суд);
- 4) **майново-компенсаційний характер примусового впливу на правопорушника.** Це означає, що на учасника правовідносин, який не виконує своїх обов'язків, порушує права інших учасників цивільних правовідносин або створює перешкоди щодо їх нормальної реалізації, гарантується застосування обов'язливих, не вигідних у майновому плані для порушника заходів захисту, які мають переважно майновий характер, що спрямований на відновлення порушеного права, охоронюваного законом інтересу чи блага потерпілого учасника.

З предметом і методом регулювання цивільно-правових відносин тісно пов'язані принципи цивільного права, які мають визначальне значення при застосуванні цивільно-правових норм.

У ст.3 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) закріплено такі **цивільно-правові принципи**:

- 1) **неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини**, тобто ніхто не має права втручатися в особисте та сімейне життя фізичної особи без її згоди, крім випадків, передбачених Конституцією та законами України;
- 2) **неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією та законами України**, тобто право власності в Україні є непорушним. Всі види власності мають рівний режим і рівно перебувають під охороною права і держави;
- 3) **свобода договору**, тобто сторони на власний розсуд у межах закону вирішують питання укладання договору та його змісту, керуючись при цьому власним інтересом;
- 4) **свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом**, тобто кожна особа вільна у виборі підприємницької діяльності, крім випадків, що передбачені законом (наприклад,

працівник міліції згідно Закону України “Про міліцію” не має права займатися підприємницькою діяльністю);

- 5) **судовий захист цивільного права та інтересу**, тобто у разі порушення цивільного права чи інтересу кожній особі гарантується судовий захист;
- 6) **справедливість, добросовісність та розумність**, тобто встановлення нормами цивільного законодавства рівних умов для участі всіх осіб у цивільних відносинах.

Отже з вищезазначеного можна зробити висновок, що **цивільне право – це сукупність правових норм, які регулюють на засадах юридичної рівності майнові та особисті немайнові відносини з метою задоволення матеріальних і духовних потреб та інтересів учасників суспільних відносин.**

Цивільне право виконує ряд функцій, властивих для нього як правового утворення, а саме:

- 1) **регулятивну**, яка полягає в тому, що цивільне право здійснює регулювання правовими нормами відносин, що належать до його предмета;
- 2) **охоронну**, яка полягає в тому, що забезпечує захист порушених суб'єктивних цивільних прав, шляхом їх відновлення чи еквівалентного відшкодування завданої шкоди;
- 3) **попереджувально-виховну**, яка полягає в застосуванні до правопорушника засобів цивільно-правового захисту, чим здійснює виховний вплив на його подальшу поведінку та запобігає подальшим правопорушенням з його боку;
- 4) **попереджувально-стимулюючу**, яка полягає в стимулюванні до правомірної поведінки інших осіб, а також запобігання здійсненню ними неправомірних діянь, внаслідок невідворотного застосування до правопорушників цивільно-правових санкцій.

Цивільне право як галузь права – це чітко структурована система, яка має зовнішню єдність та внутрішню диференціацію. **До системи цивільного права належать:**

- 1) **цивільно-правові норми**, які є конкретним правилом поведінки. Особливість цих правил поведінки полягає в тому, що переважна більшість цивільно-правових норм має диспозитивний характер, тобто дає особам можливість вибору варіантів поведінки. А це істотно впливає і на структуру цивільно-правової норми, адже такого її елемента, як санкція або немає, або він має більш універсальний характер, аніж в інших галузях права;
- 2) **цивільно-правові інститути**, тобто група цивільно-правових норм, що регулюють однорідні суспільні правовідносини

(наприклад, цивільно-правовим інститутом слід вважати інститут права власності, інститут деліктної відповідальності тощо);

- 3) **цивільно-правові підгалузі**, які є сукупністю інститутів, що регулюють однорідні суспільні відносини (наприклад, речове право, зобов'язальне право, спадкове право тощо);

Викладена система цивільного права є структурою галузі цивільного права, окремі її інститути узгоджені й становлять єдину цілісність, яка ґрунтується на ЦК України.

Цивільне право складається з:

- 1) **Загальної частини**, яка містить цивільно-правові норми, що поширюють свою дію на весь спектр цивільних правовідносин і стосуються джерел цивільного права, суб'єктів, об'єктів, змісту та підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин, здійснення цивільних прав та їх захист тощо;
- 2) **Особливої частини**, яка містить цивільно-правові норми, що поширюють свою дію лише на конкретні правовідносини (наприклад, особисті немайнові, речові, зобов'язальні, виключні тощо).

2. Загальна характеристика цивільного законодавства. Цивільний кодекс України

Поняття цивільного законодавства тісно пов'язане з поняттям цивільного права як галузі права. Якщо цивільне право – це система цивільно-правових норм, то цивільне законодавство це система нормативних актів, у яких дістали своє втілення цивільно-правові норми.

Отже, **цивільне законодавство – це сукупність нормативно-правових актів різної юридичної сили, які містять цивільно-правові норми.**

Основа цивільного законодавства становить Конституція України (ч.1 ст.4 ЦК України). В її нормах закладені цивільно-правові засади регулювання відносин власності (ст.ст.13, 14, 41), особистих немайнових прав, (ст.ст.3, 21, 23, 24, 27, 28, 29, 31, 32), відносин інтелектуальної власності (ст.ст.41, 54), підприємницької діяльності (ст.42) тощо. Конституція наділена вищою юридичною силою і може бути застосована безпосередньо до врегулювання

цивільно-правових відносин, оскільки є нормативно-правовим актом прямої дії.

Основним актом цивільного законодавства України є Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року і який набрав чинності з 1 січня 2004 року. ЦК України є однією з форм кодифікації цивільного законодавства і являє собою єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано цивільно-правові норми. Він складається з шести книг, що охоплюють 90 глав, 1308 статей.

У книзі першій “Загальні положення” викладено основні положення щодо цивільного законодавства України, підстав виникнення прав, обов’язків та умов їх здійснення і захисту. Нормами цієї книги висвітлено також загальні положення про фізичну та юридичну особу, об’єкти цивільних прав (речі, майно, цінні папери, нематеріальні блага). Окремі розділи присвячено участі держави, Автономної Республіки Крим та територіальних громад у цивільних відносинах, а також правочинам, представництву, строкам та термінам.

Книга друга “Особисті немайнові права фізичної особи” регулює особисті немайнові права фізичної особи (такі, що забезпечують природне існування та соціальне буття фізичної особи). Юридичним фундаментом цієї книги є розділ II Конституції України про права людини і громадянина. Конституційні особисті права людини повністю перенесено до книги другої, зміст яких розширено і конкретизовано.

Нормами книги третьої “Право власності та інші речові права” врегульовано право власності та інші речові права, такі як право володіння та користування чужим майном (сервітут), право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право користування чужою земельною ділянкою для забудови (сеперфїцій) тощо.

Нормами книги четвертої “Право інтелектуальної власності” закріплені загальні положення про право інтелектуальної власності та відносини, пов’язані із правом інтелектуальної власності на конкретні об’єкти: раціоналізаторську пропозицію, комплектування інтегральних мікросхем, географічне зазначення, комерційну таємницю, торговельну марку тощо.

Книга п’ята “Зобов’язальне право” регулює відносини майнового обігу, зобов’язання, його сторін, основних принципів виконання, припинення та забезпечення виконання зобов’язань, висвітлено загальні положення про договір (його поняття, умови, порядок укладання, зміни та розірвання).

Найбільша частина книги присвячена окремим видам зобов’язань – договірним (купівля-продаж, рента, найом, підряд, комісія тощо) та недоговірним (публічна обіцянка винагороди, вчинення дій у майнових інтересах особи без її доручення, відшкодування тощо).

Книга шоста “Спадкове право” охоплює законодавче врегулювання відносин пов’язаних зі спадковим правом (спадкування за законом та за заповітом, виконання заповіту, спадковий договір тощо).

Така структура і загальний зміст ЦК України.

Окрім ЦК України актами цивільного законодавства є також інші кодекси і закони України, що видаються відповідно до Конституції та ЦК України (наприклад, Сімейний кодекс України, Земельний кодекс України, Закони України “Про власність”, “Про заставу”, “Про цінні папери і фондову біржу” та інші).

Вперше ст.4 ЦК України закріпила, що у разі подання до Верховної Ради України проекту закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж цей Кодекс, суб’єкт законодавчої ініціативи зобов’язаний подати і проект закону про внесення змін до ЦК України, які повині розглядатись одночасно.

Джерелом цивільного права є і міжнародні договори, що регулюють цивільні відносини, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України. При цьому міжнародний договір має вищу юридичну силу, порівняно з законами України, тобто якщо в чинному міжнародному договорі містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, то відповідно до ст.10 ЦК України застосовуються правила відповідного міжнародного договору.

Елементами структури цивільного законодавства є також підзаконні нормативно-правові акти, а саме:

- 1) укази й розпорядження Президента України;
- 2) постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України;
- 3) накази й рішення міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим;
- 4) рішення Конституційного Суду України.

Для заповнення прогалин у чинному цивільному законодавстві правозастосовчими органами, у тому числі судами, при вирішенні цивільно-правових питань використовуються аналогії закону та аналогії права.

Аналогія закону, згідно ч.1 ст.8 ЦК України, може мати місце, якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, тоді вони регулюються правовими нормами ЦК України, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини. При застосуванні аналогії закону правозастосовчий орган у відповідному документі (наприклад, судовому рішенні) зобов’язаний вказати, що він застосовує аналогію закону, і зробити посилання на конкретну норму чинного закону.

У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин (наприклад, через відсутність норм, що регулюють

подібні відносини), то згідно ч.2 ст.8 ЦК України застосовується аналогія права. Сутність аналогії права полягає в тому, що відповідний правозастосовчий орган при вирішенні питань повинен виходити із загальних засад, принципів і змісту законодавства України, вимог справедливості, добросовісності та розумності.

Окрім цивільного законодавства до джерел цивільного права ЦК України вперше відніс звичай, в тому числі звичай ділового обороту (ст.7 ЦК) та договір (ст.6 ЦК).

Звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин. Звичай може бути зафіксований у відповідному документі.

При укладанні договору законодавець дозволяє врегульовувати не лише відносини, які не врегульовано актами цивільного законодавства, а також і відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд.

3. Цивільно-правові відносини. Суб'єкти та об'єкти цивільних правовідносин

Цивільно-правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами цивільного права, учасники яких є носіями цивільних прав та обов'язків.

Для цивільно-правових відносин характерними є специфічні ознаки, які вирізняють їх з-поміж інших видів правових відносин, що виникають у суспільстві. Зокрема, слід назвати такі особливості:

- 1) цивільно-правові відносини – це майнові та особисті немайнові відносини;
- 2) учасники цих відносин характеризуються майновою відокремленістю та юридичною рівністю;
- 3) юридичні права та обов'язки суб'єктів цивільно-правових відносин виникають, змінюються або припиняються на підставі юридичних фактів.

Цивільно-правові відносини складаються з трьох основних елементів або складу (структури) – суб'єктів, об'єктів і змісту.

Суб'єктами цивільно-правових відносин є фізичні та юридичні особи, які вступають між собою в певні стосунки з привода майна чи особистих немайнових прав. В окремих випадках суб'єктом зазначених відносин може бути держава, Автономна Республіка Крим, територіальні

громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. У цивільних правовідносинах завжди повинно бути не менше двох суб'єктів (дві сторони), тому що це відносини між особами.

Людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою (ст.24 ЦК).

До фізичних осіб належить громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Для того, щоб виступати суб'єктом цивільних правовідносин, фізичні особи повинні володіти **цивільною правосуб'єктністю, яка включає в себе правоздатність та дієздатність.**

Цивільною правоздатністю називається здатність фізичної особи мати цивільні права і нести цивільні обов'язки.

Цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження і припиняється у момент її смерті. Цивільна правоздатність як суспільно-правова якість визнається за всіма громадянами України, які мають бути рівними перед законом. Вона закріплюється в цивільному законодавстві як рівна для всіх і для кожного незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, релігійних поглядів, роду й характеру занять, місця проживання тощо. Кожен громадянин упродовж свого життя не може бути позбавлений цивільної правоздатності, але може бути обмежений у ній.

Цивільною дієздатністю фізичної особи називається її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність в разі їх невиконання.

Обсяг цивільної дієздатності залежить від віку та психічного здоров'я фізичної особи. Виходячи з цього розрізняють декілька різновидів цивільної дієздатності:

- 1) часткова цивільна дієздатність (ст.31 ЦК);
- 2) неповна цивільна дієздатність (ст.32 ЦК);
- 3) повна цивільна дієздатність (ст.34 ЦК);
- 4) обмежена цивільна дієздатність (ст.36 ЦК);
- 5) недієздатність фізичної особи (ст.39 ЦК).

Часткова дієздатність характерна для фізичних осіб віком до 14 років (малолітня особа), які мають право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, що задовольняють їх потреби та стосується предмета, що має невисоку вартість і відповідає фізичному, духовому чи соціальному розвитку малолітнього. Малолітня особа не несе цивільно-правової відповідальності за завдану нею шкоду. За це відповідають його батьки (усиновителі) або опікуни.

Неповна цивільна дієздатність характеризується тим, що за фізичною особою, у віці від 14 до 18 років, визначається право вчиняти не всі, а лише деякі дії передбачені законом. Вони мають право учиняти дрібні побутові угоди, розпоряджатися своєю заробітною платою або стипендією, здійснювати свої авторські або винахідницькі права на свої твори, винаходи, право вносити вклади до банківських та інших фінансових установ і розпоряджатися ними тощо. Неповнолітня особа відповідає за заподіяну нею шкоду, якщо вона має майно чи заробіток. Коли у неї цього немає, заподіяна нею шкода повинна бути відшкодована її батьками (усиновлювачами) або піклувальниками.

Повна цивільна дієздатність – це здатність фізичної особи своїми діями набувати і здійснювати будь-які майнові та особисті немайнові права, брати на себе й виконувати будь-які обов'язки.

Повну цивільну дієздатність набуває фізична особа з досягненням повноліття, тобто з 18 років. Згідно з чинним законодавством у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття повна дієздатність у неї настає з моменту реєстрації шлюбу. Повна цивільна дієздатність може бути надана неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини, а також фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором або бажає займатись підприємницькою діяльністю.

Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи і за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі якщо такої згоди немає, за рішенням суду.

Обмежена цивільна дієздатність визначається судом щодо фізичних осіб, які страждають на психічний розлад здоров'я, що суттєво впливає на їх здатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними. Також суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. Вона може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються особою, яка обмежена у дієздатності, за згодою піклувальника. Одержання заробітної плати, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпорядження ними здійснюється піклувальником. В той самий час, піклувальник може письмово дозволити такій фізичній особі, яка обмежена у цивільній дієздатності, самостійно одержувати та розпоряджатися заробітком, пенсією, стипендією та іншими доходами. Особа, яка обмежена у

цивільній дієздатності, самостійно відповідає за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі.

Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу здоров'я чи недоумства нездатна усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними. Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Над фізичною особою, яка визнана недієздатною, встановлюється опіка, що проводить до втрати нею можливості вчиняти будь-який правочин. За шкоду, заподіяну недієздатною фізичною особою, відповідають його опікун або заклад, який зобов'язаний здійснювати за нею нагляд. У разі видужання чи значного поліпшення психічного стану фізичної особи, яку визнано недієздатним, суд поновлює його в цивільній дієздатності.

Учасниками майнових і особистих немайнових відносин, що регулюються сучасним цивільним законодавством, крім фізичних осіб, виступають різноманітні організації – державні, кооперативні, громадські, господарські товариства та інші організації. Але для того, щоб ці організації стали суб'єктами цивільних правовідносин, вони повинні бути юридичною особою та мати такі ознаки:

- 1) **організаційна єдність**, тобто юридична особа повинна мати певну структуру, яка характеризується наявністю системи соціальних взаємозв'язків членів юридичної особи та їх структурною і функціональною диференціацією (органи управління, структурні підрозділи), певну мету і завдання, які закріплені статутом або іншим установчим документом;
- 2) **реєстрація у встановленому законом порядку**, тобто юридична особа має бути легалізована державою, шляхом засвідчення факту її створення. Державна реєстрація юридичної особи здійснюється на підставі Закону України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців” від 15 травня 2003 року. Юридична особа вважається створеною з моменту її державної реєстрації та внесення до Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України, і з цього часу вона може бути суб'єктом цивільних та інших відносин;
- 3) **наявність цивільної правосдатності та дієздатності**, тобто юридична особа повинна мати соціально-правову можливість бути визнаною учасником цивільних правовідносин;
- 4) **наявність майнової відокремленості**, тобто юридична особа повинна мати своє майно, відокремлене від майна колективу, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади та інших юридичних осіб і володіти ним за правом власності. Крім

- того, юридична особа повинна мати самостійні фінансові документи (баланс чи кошторис, рахунок у банку);
- 5) **самостійна майнова відповідальність за зобов'язаннями**, тобто юридична особа повинна нести самостійну відповідальність за зобов'язаннями всім своїм майном, якщо інше не встановлено законом;
  - 6) **участь у цивільному обігу від власного імені**, тобто кожна юридична особа повинна мати своє найменування, яке містить вказівку на її організаційно-правову форму та характер її діяльності. Юридична особа, крім повного, може мати скорочене найменування. Юридична особа, що є підприємницьким товариством, може мати комерційне (фірмове) найменування;
  - 7) **здатність бути позивачем і відповідачем у суді**, тобто юридична особа від свого імені має право бути учасником цивільного процесу, захищати свої права та відповідати за взяті на себе зобов'язання.

Отже ст.80 ЦК України встановлює, що **юридичною особою визнається організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді.**

Цивільна правоздатність юридичної особи визначається характером і змістом її діяльності, що передбачена статутом або засновницьким договором між учасниками організації. При цьому, окремі види діяльності, перелік яких встановлюється законом, юридична особа може здійснювати після одержання нею спеціального дозволу (ліцензії).

Цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Цивільна дієздатність юридичної особи виникає одночасно з виникненням у неї цивільної правоздатності і здійснюється через систему органів юридичної особи або через своїх учасників. Юридична особа може мати як один орган (директор, президент), так і декілька одночасно (спостережна рада, правління, загальні збори). Зазначені органи можуть бути як колегіальними, так і одноособовими.

Юридичні особи, залежно від порядку їх створення, поділяються на:

- 1) **юридичних осіб приватного права** (створюються на підставі установчих документів);
- 2) **юридичних осіб публічного права** (створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування).

Порядок створення, організаційно-правові форми та правовий статус юридичних осіб приватного права встановлюються ЦК України, а порядок утворення та правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюються Конституцією та законами України.

Юридична особа підлягає державній реєстрації органами юстиції у порядку, встановленому законом. До єдиного державного реєстру вносяться відомості про організаційно-правову форму юридичної особи, її найменування, місце знаходження, органи управління, філії та представництва, предмет діяльності товариства чи мета установи, а також інші відомості, встановлені законом.

Юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, передбачених законом.

Товариством є організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право на участь у цьому товаристві. Товариство може бути створено й однією особою, якщо інше не встановлено законом. Вони поділяються на підприємницькі та неприємницькі.

Установою є організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна.

Види юридичних осіб:

- 1) у залежності від форм власності розрізняють **приватні, комунальні і державні** юридичні особи;
- 2) у залежності від характеру діяльності розрізняють **комерційні і некомерційні**. Комерційними є суб'єкти підприємницької діяльності, ціль якої прибуток (підприємства, господарчі товариства). Некомерційними юридичними особами є об'єднання громадян, благодійні організації, органи державної влади і місцевого самоврядування;
- 3) у залежності від складу установчих документів розрізняють: договірні, статутні, договірно-статутні, юридичні особи, що діють на підставі Положення.

Діяльність юридичної особи може бути припинено в результаті реорганізації (злиття, приєднання, поділу, виділення, перетворення) чи

ліквідації юридичної особи. Загальні засади припинення юридичної особи визначається ст.ст.104-112 ЦК України.

Для припинення юридичної особи передбачено чітку процедуру. **Першим етапом є прийняття рішення про припинення**, яке можуть приймати учасники юридичної особи, суд або відповідний орган. Вказані особи зобов'язані негайно письмово повідомити про це орган, що здійснює державну реєстрацію, який вносить до єдиного державного реєстру відомості про те, що юридична особа перебуває у процесі припинення діяльності. **Другим етапом є призначення** зазначеними органами за погодженням з органом, який здійснює державну реєстрацію, **комісії з припинення юридичної особи** та встановлення порядку і строків припинення юридичної особи. З моменту призначення комісії до неї переходять повноваження щодо управління справами юридичної особи. Вона виступає в суді від імені юридичної особи, публікує у засобах масової інформації повідомлення про припинення юридичної особи та про порядок і строк заявлення кредитором вимог до неї. **Третім етапом є внесення до єдиного державного реєстру запису про припинення юридичної особи**. І саме з цього моменту юридична особа є такою, діяльність якої припинено.

Об'єктами цивільних правовідносин стає все те, з приводу чого виникають та здійснюються цивільні права та обов'язки, тобто все те, що є предметом або результатом діяльності учасників цивільного обороту. Отже під **об'єктом цивільно-правових відносин розуміють матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають між собою в зазначені правові відносини**. Основним критерієм даного об'єкта є його оборотоздатність, тобто можливість вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином.

До об'єктів цивільних правовідносин відносять:

- 1) **речі**, тобто предмети матеріального світу, що здатні задовольняти певні потреби людей і щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки. Вони складають матеріальну основу життєдіяльності суспільства;
- 2) **гроші, валютні цінності та цінні папери**;
- 3) **дії та послуги**, які виникають з договорів чи іншого юридичного факту;
- 4) **результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація**;
- 5) **особисті немайнові блага**, до яких належать життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я, ділова репутація, свобода та особиста недоторканність, безпека людини.

Цивільно-правові норми самі по собі не породжують цивільних правовідносин. Виникнення, зміна та припинення цивільних правовідносин

відбуваються на підставі **юридичних фактів**, що поділяються на **юридичні дії та юридичні події**.

Юридичні дії – це такі юридичні факти, спричинення яких залежить від волі людей та породжує певні правові наслідки. Дії, що вчиняються відповідно до закону, визнаються правомірними, а ті дії, що вчиняються всупереч закону – неправомірними.

Юридичні події – це такі юридичні факти, що настають незалежно від волі фізичних чи юридичних осіб (наприклад, природні явища стихійного характеру).

Змістом цивільно-правових відносин є цивільні суб'єктивні права й обов'язки суб'єктів таких відносин.

Право, що належить конкретній особі, називається **суб'єктивним цивільним правом**, а відповідний цьому праву обов'язок іншої особи – **суб'єктивним цивільним обов'язком**. Здійснення суб'єктивного цивільного права – це реалізація його змісту через вчинення уповноваженої особи дій, що визначають можливість певної поведінки. Особа здійснює своє цивільне право вільно, на власний розсуд як особисто, так і через інших осіб-представників. Цивільний обов'язок має виконуватися в межах, встановлених договором або актами цивільного законодавства, забезпечуватися відповідними засобами заохочення та застосування санкцій.

Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Розрізняють дві основні форми захисту – юрисдикційну та неюрисдикційну. До юрисдикційної форми захисту відносять діяльність уповноважених державою органів – суд, органи державної влади України, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування та нотаріусів. Так, згідно ст.16 ЦК України особа може звернутися до суду з позовами про:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яка порушує право;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання обов'язку в натурі;
- 6) зміна правовідношення;
- 7) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- 8) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- 9) визнання незаконними рішення, дії чи бездіяльності органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Неюрисдикційна форма захисту цивільних прав полягає в особливих діях громадян і організацій, що здійснюється ними самостійно, без звернення

до державних та інших компетентних органів. Ст.19 ЦК України розкриває поняття та форми самозахисту цивільних прав.

4. Поняття і форми права власності в Україні. Суб'єкти права власності та захист їх прав

Однією з фундаментальних підгалузей цивільного права є **речове право**, тобто сукупність правових норм, які забезпечують задоволення інтересів особи шляхом безпосереднього впливу на річ, що перебуває у сфері її панування.

У системі речового права право власності є одним із основних інститутів. Його значення обумовлене тим, що право власності юридично закріплює сформовані в суспільстві економічні відносини. Право власності належить до природних прав людини, є абсолютним правом і ніхто не може його порушувати. Поняття право власності відображено у ст. 316 ЦК України: **”Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.”**

Характерною ознакою права власності є те, що воно існує само по собі незалежно від відносин між особами. Окрім ЦК України додаткове регулювання відносин власності здійснюється Законом України “Про власність” від 7 лютого 1991 року.

Право власності – це приватне право, але воно має забезпечувати і публічний інтерес, і тому має свої межі. Згідно ст.41 Конституції, ст.319 ЦК України власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі.

Розрізняють право власності в об'єктивному і суб'єктивному розумінні.

Право власності в об'єктивному значенні – це сукупність правових норм, які регулюють і закріплюють суспільні відносини щодо володіння, користування та розпоряджання майном.

Право власності в суб'єктивному значенні – це закріплення в нормах права можливості конкретного власника володіти, користуватися і розпоряджатися майном.

Зміст права власності згідно зі ст.317 ЦК України складаються з трьох правомочностей власника:

- 1) **права володіння** – це юридично закріплена можливість фактичного господарського панування власника над річчю (майном). Володіння може бути законним та незаконним, але “право володіння” завжди є тільки законним;
- 2) **право користування** – це юридично забезпечена можливість вилучення з речі (майна) корисних властивостей, шляхом її використання. Користування може здійснюватися шляхом вчинення фактичних дій (наприклад, користування автомобілем), а також шляхом вчинення юридичних дій (наприклад, надання речі в оренду і одержання від такої діяльності відповідних прибутків);
- 3) **право розпорядження** – це юридично забезпечена можливість визначити фактичну і юридичну долю речі (майна). Визначення фактичної долі речі полягає в зміні її фізичної сутності, аж до повного знищення. Юридична доля речі може бути визначена шляхом передачі права власності іншій особі або шляхом відмови від права на річ.

Усі зазначені повноваження в своїй сукупності становлять “тріаду” повноважень власника. При цьому, законодавець гарантує непорушність та неможливість безпідставного позбавлення чи обмеження права власності.

На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна. Слід також зазначити, що власник має не тільки право власності, а й несе певні обов’язки. Зокрема, він зобов’язаний утримувати майно, що йому належить, якщо інше не встановлено договором або законом. Він також несе ризик випадкового знищення та випадкового пошкодження майна, якщо інше не встановлено договором або законом. Ст. 319 ЦК України визначає, що власник володіє, користується, розпоряджається майном на власний розсуд, проте, на жаль, визначення цих повноважень кодекс не навів.

На сьогодні в державі згідно ст.ст.324-327 ЦК України існують такі **форми власності**:

- 1) **власність Українського народу**, тобто земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони;
- 2) **приватна власність**, тобто майнові та особисті немайнові блага конкретної фізичної чи юридичної особи (жилі будинки, транспортні засоби та інше майно споживчого й виробничого призначення);

- 3) **державна власність**, тобто майно, в тому числі грошові кошти, необхідні для виконання державою своїх функцій (єдина енергетична система, системи зв'язку, транспорт загального користування, кошти державного бюджету);
- 4) **комунальна власність**, тобто майно, що належить територіальній громаді села, селища, міста і необхідне для забезпечення економічного і соціального розвитку відповідної території.

ЦК України називає суб'єктів права власності в Україні, до яких відносяться:

- 1) український народ, який здійснює свої права власника через референдум, Верховну Раду України, місцеві ради;
- 2) фізичні особи – громадяни України, а також іноземні громадяни і особи без громадянства, які користуються однаковими з громадянами України майновими й особистими немайновими правами за винятками, встановленими у законі;
- 3) юридичні особи – вітчизняні, іноземні, спільні, вітчизняні з іноземними інвестиціями тощо;
- 4) держава Україна, яка здійснює свої права власника через органи державної влади;
- 5) Автономна Республіка Крим;
- 6) територіальні громади села, селища, міста;
- 7) іноземні держави та інші учасники цивільних відносин.

Необхідно відзначити, що усі суб'єкти права власності є рівні перед законом.

Конституція України встановила принцип непорушності (недоторканості) приватної власності, сутність якого полягає в тому, що ніхто не може бути протиправно позбавлений прав власності. На захист права власності спрямовані норми не тільки цивільного права, а й інших галузей права, зокрема, кримінального, адміністративного, трудового, сімейного, житлового тощо.

Забезпечуючи охорону та захист відносин власності в Україні, цивільне право вирішує декілька завдань. По-перше, право забезпечує стабільність відносин власності у суспільстві, що досягається шляхом законодавчого врегулювання відносин власності. По-друге, воно забезпечує відновлення порушених відносин власності, якщо таке трапляється, та притягнення до відповідальності осіб, які є винними у таких порушеннях. Таким чином **під цивільно-правовим захистом права власності розуміється сукупність передбачених цивільним законодавством засобів, які застосовуються у зв'язку зі зробленими проти цих прав порушеннями і спрямованих на відновлення чи захист майнових інтересів їхніх власників.**

Цивільне законодавство забезпечує громадянам та іншим власникам рівні умови захисту права власності. Захист, як правило, здійснюється судом, господарським або третейським, шляхом подання позову, які поділяються на речово-правові та зобов'язально - правові.

До речово-правових позовів відносять:

- 1) **віндикаційний позов**, тобто витребування власником свого майна із чужого незаконного володіння;
- 2) **негаторний позов**, тобто вимога власника до третіх осіб, про усунення перешкод у здійсненні правомочностей користування та розпорядження майном;
- 3) **позов про визнання права власності**, тобто позадоговірна вимога власника майна про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності.

Щодо **зобов'язально-правових способів захисту права власності**, то вони, здебільшого, засновані на договорах, але можуть бути пов'язані із позадоговірним зобов'язанням. До них відносять позови про відшкодування збитків; про повернення речей, відданих у користування за договором і таке інше.

Власник може вимагати усунення будь-яких порушень його права і повернення його майна з чужого незаконного володіння протягом трирічної позовної давності.

5. Зобов'язальне право. Цивільно-правові договори: поняття, види та форми

Зобов'язальне право – це система цивільно-правових норм, які на засадах юридичної рівності регулюють майнові відносини у сфері товарообігу, а також майнові відносини з покриття заподіяної шкоди за участю юридичних і фізичних осіб.

Система зобов'язального права поділяється на:

- 1) **Загальну частину**, яка складається з норм, що поширюються на всі зобов'язання, які виникають у цивільно-правових відносинах (наприклад, норми про поняття та види зобов'язань, підстави їх виникнення, способів виконання зобов'язань, відповідальність суб'єктів за порушення зобов'язань та їх припинення);
- 2) **Особливу частину**, що містить норми, які регулюють однотипні групи цивільних зобов'язань.

До структури Особливої частини зобов'язального права належать такі інститути:

- 1) зобов'язання щодо передачі майна у власність (купівля-продаж, поставка, дарування тощо);
- 2) зобов'язання щодо передачі майна у речове право на чужу річ (оренда, житловий найм, позичка тощо);
- 3) зобов'язання щодо виконання робіт (будівельний підряд, проектні та пошукові роботи тощо);
- 4) зобов'язання щодо надання послуг (перевезення, зберігання тощо);
- 5) зобов'язання щодо використання прав інтелектуальної власності (ліцензійний договір, передання виключних майнових прав інтелектуальної власності, комерційна концесія тощо);
- 6) зобов'язання з багатосторонніх правочинів (спільна діяльність, просте товариство тощо);
- 7) зобов'язання з односторонніх правочинів (публічна обіцянка нагороди, вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення тощо);
- 8) зобов'язання з рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи;
- 9) зобов'язання зі створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи;
- 10) деліктні зобов'язання (відшкодування завданої шкоди);
- 11) кондикційні зобов'язання (набуття або збереження майна без достатньої правової підстави).

Цивільні зобов'язання є найбільш поширеним видом цивільно-правових відносин. **Зобов'язання складається із суб'єктів, об'єктів і змісту.**

У зобов'язанні, як і в будь-якому іншому цивільному правовідношенні, беруть участь не менше двох осіб, які іменуються його суб'єктами. Згідно ст.509 ЦК України **суб'єктами зобов'язання є кредитор**, тобто сторона яка має право вимагати від другої сторони виконання якоїсь дії або утримання від неї, і **боржник**, тобто сторона, яка зобов'язана виконати вимогу кредитора. **Об'єкти зобов'язань** – це відповідні дії, на реалізацію яких спрямовано права та обов'язки суб'єктів. **Зміст зобов'язання** складають права та обов'язки сторін.

Зобов'язально-правові відносини, як правило, встановлюються на певний, конкретно визначений строк. Підставою виникнення зобов'язання є передбачені законом юридичні факти.

Зобов'язання виникають з таких підстав:

- 1) **за договорами** (договірні зобов'язання) та іншими правочинами;
- 2) **безпосередньо з акту цивільного законодавства** (наприклад, з акту органів державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, з рішення суду);
- 3) **настання або ненастання певної події** (охорона і рятування суспільного майна від небезпеки, знахідка, скарб, заподіяння шкоди іншій особі).

Зобов'язання є правовідносинами, тому вони охороняються засобами примусового характеру, до яких можна віднести так звані загальні міри, що застосовуються у всіх випадках, за винятком тих, що виключені законом, договором або характером встановлених відносин та так звані спеціальні забезпечувальні міри, що застосовуються лише для забезпечення тих зобов'язань, для яких вони безпосередньо встановлені законом або договором. Останні називаються способами (видами) забезпечення виконання зобов'язань.

Забезпечення виконання зобов'язань – це традиційний інститут цивільного права і відповідно до ст.546 ЦК України може забезпечуватися неустойкою, порукою, гарантією, заставою, притриманням, завдатком.

Правовий зв'язок, що існує між суб'єктами зобов'язань, ніколи не може бути довічним. Тобто виникають ситуації, коли права й обов'язки, що пов'язували учасників того чи іншого зобов'язального правовідношення, перестають існувати і, як наслідок, правовий зв'язок між цими учасниками, що існував раніше, також втрачається.

Зобов'язання припиняється частково або в повному обсязі на підставах, встановлених договором або законом. **Зобов'язання припиняється:**

- 1) якщо виконання проведено належним чином;
- 2) за домовленістю сторін внаслідок передання боржником кредиторіві відступного (грошей, майна тощо);
- 3) при зарахуванні зустрічних однорідних вимог;
- 4) внаслідок звільнення (прощення боргу) кредитором боржника від зобов'язання;
- 5) поєднання боржника та кредитора в одній особі;
- 6) за неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає;
- 7) зі смертю особи боржника або кредитора, якщо воно є нерозривно пов'язаним з їх особою;

8) з ліквідацією юридичної особи-боржника чи кредитора.

Договір – одна з центральних категорій цивільного права. Згідно ст.626 ЦК України **договір – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов’язків.**

Предметом договору завжди є певна дія, але ця дія може бути тільки правомірною. Якщо предметом договору буде неправомірна дія, тобто незаконна, то такий договір визнається недійсним.

Договір вважається дійсним за дотриманням таких умов:

- 1) законної дії;
- 2) волевиявлення сторін;
- 3) дотримання встановленої законом форми договору;
- 4) право та дієздатності сторін.

Головним елементом кожного договору є воля сторін, спрямована на досягнення певної мети, яка не суперечить закону.

Змістом будь-якого договору є права та обов’язки сторін, установлені ним. Відповідно до ст. 638 ЦК України договір вважається укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. Договір укладається шляхом пропозиції однієї сторони укласти договір (оферти) і прийняття пропозиції (акцепту) другою стороною.

Різноманітність форм та видів договорів вимагає їх певного впорядкування і, отже, класифікації, що здійснюється за різними ознаками. Найважливішою є класифікація за такими ознаками:

- 1) **залежно від розподілу обов’язків між сторонами договори поділяються на односторонні та двосторонні.** В односторонньому договорі одну сторону наділено лише правом вимоги, а іншу – лише обов’язком задовольнити цю вимогу (наприклад, договір позики). У двосторонньому договорі, яких у цивільному праві переважна більшість, обидві сторони наділено взаємними правами та обов’язками (наприклад, договір про сумісну діяльність). Договори, в яких беруть участь більше ніж дві сторони, що наділені взаємними правами та обов’язками є багатосторонніми (наприклад, договір про сумісну діяльність із спорудження житла);
- 2) **залежно від наявності зустрічного відшкодування договори поділяються на відплатні та безоплатні.** До відплатних належать договори, в яких одна сторона за виконання нею обов’язку повинна отримати відповідне відшкодування (наприклад, купівля-продаж). Договір вважається відплатним, якщо інше не встановлено

договором, законом або не впливає із суті договору. Безоплатним визнається договір, за яким майнового відшкодування або іншого зустрічного надання за виконане зобов'язання не передбачено (наприклад, договір дарування);

- 3) **залежно від моменту виникнення договору договори поділяються на реальні та консенсуальні.** Реальними є договори, які набувають юридичного значення з моменту фактичного здійснення певних дій, тобто передача контрагенту певного майна, грошей (наприклад, договори займу, зберігання, перевезення вантажу). Консенсуальними є договори, що набувають сили з моменту досягнення сторонами згоди. Більшість цивільно-правових договорів є консенсуальними;
- 4) **залежно від юридичної спрямованості договори поділяють на основні та попередні.** Основними вважають договори, які безпосередньо спрямовані на виникнення прав та обов'язків між учасниками конкретного договору. Ст.635 ЦК України вперше дало визначення поняття попереднього договору. Попереднім є договір, сторони якого зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором;
- 5) **залежно від наявності волі осіб на укладання договору договори поділяються на договори, що укладені на користь контрагентів, та договори, що укладені на користь третьої особи.** Переважна більшість договорів укладається на користь контрагентів. Договором на користь третьої особи є договір, в якому боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок на користь не контрагента за договором, а третьої особи, яку встановлено або не встановлено у договорі.

Однак в окремих випадках укладання договору може не залежати від волі сторін, що домовляються. Переважна більшість таких договорів мають характер **публічного договору**, в якому одна сторона – підприємець взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться. Умови публічного договору є однаковими для всіх споживачів;

- 6) **залежно від способу укладання договори поділяються на взаємопогоджені та приєднання.** У взаємопогоджених договорах враховується воля обох контрагентів, а у договорах приєднання в формулюванні умов договору бере участь тільки одна сторона, а інша може або прийняти ці умови в цілому, або ні. Сформульовані цією однією стороною умови вказують у формулярах або інших

стандартних формах (наприклад, типові бланки договорів клієнтів з банками).

За формою договори можуть бути усними та письмовими. Усна форма договору виконується при здійсненні усних домовленостей сторін (наприклад, у більшості випадків усно укладається договір купівлі-продажу рухомої речі).

Письмова форма договору поділяється на:

- 1) **просту письмову форму**, яка застосовується у разі укладання договорів між юридичними особами, між фізичною та юридичною особами, крім договорів, що виконуються під час їх укладення (наприклад, договір підряду на виконання ремонтних робіт між підприємством і громадянином);
- 2) **нотаріально засвідчену письмову форму**, яка обов'язкова у випадках, передбачених законом (наприклад, договір купівлі-продажу жилого будинку).

За невиконання або неналежне виконання зобов'язання відповідно до умов договору та вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства настає **цивільно-правова відповідальність**, лише при наявності певних умов:

- 1) вини;
- 2) протиправності дії (бездіяльності);
- 3) наявності шкоди (майнової, моральної);
- 4) причинного зв'язку між протиправною дією і шкодою.

Різновидами цивільно-правової відповідальності є:

- 1) **договірна та позадоговірна.** Договірна відповідальність настає в разі порушення договору. Позадоговірна відповідальність настає у випадках вчинення шкоди чужому здоров'ю чи майну, коли між заподіювачем шкоди і потерпілим цивільно-правового договору не було;
- 2) **часткова та солідарна.** За часткової відповідальності кожна із зобов'язальних осіб несе відповідальність тільки у своїй частці. За солідарної відповідальності кредитор має право звернутися стягнення на майно всіх боржників, частини їх або одного з них;
- 3) **основна та субсидіарна (додаткова).** Субсидіарна відповідальність має місце за наявністю крім основного боржника ще й додаткового. У разі неможливості відшкодування збитків основним боржником до відповідальності притягається додатковий (наприклад, за вчинену шкоду неповнолітнім віком від 14 до 18 років відповідальність несе він сам за наявності у нього власного

майна. Якщо такого майна він не має, то відшкодувати вчинену ним шкоду зобов'язані його батьки чи піклувальники).

6. Спадкове право. Спадкування за законом і за заповітом

Спадкове право – це сукупність цивільно-правових норм, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку із спадкуванням. Відповідно до ст.1216 ЦК України спадкування – це перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Суб'єктами спадкових правовідносин є спадкодавець та спадкоємець.

Особа, після смерті якої залишилось майно, **називається спадкодавцем**. Спадкодавцем може бути тільки фізична особа, незалежно від віку, статі, стану здоров'я тощо.

Особа, до яких це майно переходить після смерті спадкодавця, **називаються спадкоємцями**. Спадкоємство виникає у випадку смерті громадянина чи оголошення його померлим у судовому порядку. Спадкоємцями можуть бути як фізичні особи, так і юридичні особи, у тому числі держава. Спадкоємцями можуть бути особи, що були в живих на час смерті спадкодавця, а також діти померлого, зачаті за його життя і народженні після його смерті. **Не мають права бути спадкоємцями:**

- 1) особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя;
- 2) після смерті дітей батьки, які на момент відкриття спадщини були позбавлені батьківських прав відносно них;
- 3) батьки та повнолітні діти, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо це встановлено судом.

Майно, що залишилось після смерті спадкодавця і переходить до спадкоємців, **називається спадщиною** (спадковою масою). Спадщина складається з прав і обов'язків спадкодавця (наприклад, сплата боргу). Якщо спадкоємець приймає спадщину, то й приймає всі права і обов'язки по ній. Право спадкоємця – прийняти таку спадщину або відмовитись від неї. Спадкоємцям, які прийняли належну їм за заповітом чи законом спадщину, державна нотаріальна контора за місцем відкриття спадщини видає свідоцтво про право на спадщину. Свідоцтво про право на спадщину видається після закінчення шестимісячного терміну із часу відкриття спадщини.

Право на спадкування виникає в день відкриття спадщини. **Відкриття спадщини** – це настання певних обставин (смерть особи або оголошення особи померлою), за яких у відповідних осіб виникає право спадкоємства. **Часом відкриття спадщини** є день смерті особи або день, з якого її оголошено померлою. Встановлення часу відкриття спадщини має важливе значення, бо на час відкриття спадщини визначається коло спадкоємців, склад спадкового майна. **Місцем відкриття спадщини** є останнє місце проживання спадкодавця. Місце відкриття спадщини може не збігатися з місцем смерті.

Нормами цивільного законодавства встановлюються два види спадкування – за законом і за заповітом. Можливе одночасне спадкування і за заповітом, і за законом (наприклад, частина майна спадкодавцем заповідана, а інша частина успадковується за законом).

Спадкування за законом має місце у таких випадках:

- 1) якщо спадкодавець не залишив заповіту;
- 2) заповіт визнано недійсним (наприклад, його уклала недієздатна особа);
- 3) спадкоємці, які вказані у заповіті, померли до відкриття спадщини або відмовились її прийняти.

Спадкоємці за законом призиваються до спадщини в порядку черги. Згідно ст.ст.1261-1265 ЦК України **встановлено п'ять черг спадкоємців:**

Перша черга:

- діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті;
- подружжя (чоловік або дружина);
- батьки.

Друга черга:

- рідні брати та сестри спадкодавця;
- його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері.

Третя черга:

- рідні дядько та тітка спадкодавця.

Четверта черга:

- особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як 5 років до часу відкриття спадщини.

П'ята черга:

- інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення;

- утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї. Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як 5 років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

У межах однієї черги спадкування розмір частки у спадщини кожного із спадкоємців за законом є однаковим, тобто частки є рівними.

Спадкування за заповітом має місце тоді, коли спадкодавець при житті розпоряджається своїм майном так, що воно після його смерті переходить до тих осіб, які визначені в заповіті. **Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті.**

До заповіту, який є одностороннім правочином, встановлюються такі самі умови його дійсності, як до будь-якого договору, а саме:

- 1) заповіт має бути складений тільки дієздатною особою;
- 2) заповіт повинен бути складений у формі, що визначена законом;
- 3) зміст заповіту має відповідати вимогам чинного законодавства.

Заповіт повинен бути укладений у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складання. Заповіт має бути особисто підписаний заповідачем і посвідчений нотаріусом або уповноваженою на це посадовою чи службовою особою відповідного органу місцевого самоврядування, якщо у населеному пункті немає нотаріуса. До нотаріального посвідчення прирівнюється посвідчення заповіту капітаном судна, начальником експедиції, командиром військової частини, головним лікарем закладу охорони здоров'я тощо.

ЦК України проголошує **принципи свободи заповіту**, відповідно до якого заповідач може призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин. Крім того, він може без зазначення будь-яких причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. У цьому разі ця особа не може одержати право на спадкування.

Але свобода заповіту має певні межі: не можна позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині. Це неповнолітні та непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки. Вони спадкують незалежно від змісту заповіту половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Обов'язкова частка в спадщині є певною соціальною гарантією для осіб, які не можуть забезпечувати самостійне існування.

Заповідач може в будь-який час змінити, скасувати або написати новий заповіт.

Чинне цивільне законодавство закріплює новий різновид заповіту – **заповіт подружжя**. Відповідно до ст.1243 ЦК України подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності. У разі складання спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до того, хто його пережив. Отже, спадщина в цьому разі не відкривається і у спадкоємців не виникає право на спадкування. Лише у разі смерті останнього з подружжя право на спадкування мають особи, зазначені подружжям у заповіті. У разі смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного у заповіті подружжя.

Одним з основних положень спадкового права є таємниця заповіту. Тому нотаріус, інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт, свідки, а також фізична особа, яка підписує заповіт замість заповідача, не мають права до відкриття спадщини розголошувати відомості щодо факту складання заповіту, його змісту, скасування або зміни заповіту. Для більш повного і всебічного захисту інтересів заповідача і збереження таємниці заповіту передбачається можливість складання **секретного заповіту**, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом. Даний заповіт оголошується нотаріусом лише після смерті заповідача і відкриття спадщини, у присутності заінтересованих осіб та двох свідків.

Лекція 6. Основи сімейного права України

План

1. Сімейне право України: поняття та предмет правового регулювання. Загальна характеристика Сімейного кодексу України. Сім'я за сімейним законодавством.
2. Порядок укладення та припинення шлюбу. Шлюбний договір.
3. Особисті немайнові права та обов'язки подружжя. Майнові правовідносини подружжя.
4. Права та обов'язки матери, батька і дитини. Позбавлення батьківських прав.
5. Опіка та піклування.

1. Сімейне право України: поняття та предмет правового регулювання. Загальна характеристика Сімейного кодексу України. Сім'я за сімейним законодавством

Сімейне право – це сукупність правових норм, які регулюють та охороняють особисті й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу й належності до сім'ї. Тобто це право регулює відносини між подружжям щодо порядку складання шлюбу, особистих і майнових відносин між батьками й дітьми, іншими родичами, а також регулює та охороняє відносини усиновлення, опіки й піклування тощо.

Законодавством України передбачені такі принципи сімейного права:

- 1) рівноправність громадян у сімейних відносинах;
- 2) рівноправність чоловіка і жінки у сімейних відносинах;
- 3) одношлюбство (моногамія);
- 4) свобода і добровільність вступу до шлюбу;
- 5) свобода в розірванні шлюбу;
- 6) державна турбота про материнство і дитинство, охорона їх інтересів, заохочення материнства;
- 7) взаємна турбота членів сім'ї один про одного.

Регулювання сімейних відносин здійснюється з метою:

- 1) зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб;
- 2) утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї;
- 3) побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях

- взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки;
- 4) забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Джерелами сімейного права є Конституція, Сімейний кодекс та інші нормативно-правові акти України. Частиною національного сімейного законодавства є міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Основним нормативно-правовим актом у цій галузі є Сімейний кодекс України (далі – СК України), який був прийнятий 10 січня 2002 року і набрав чинності 1 січня 2004 року. Сімейний кодекс надзвичайно важливий законодавчий акт. У суспільстві немає людини, якої б не торкнулися його норми. Сімейний кодекс – це той закон, який надійно захищає новонароджене дитя, забезпечує людині можливість реалізації природних прав на шлюб, на сім'ю, на материнство та батьківство, на особисте виховання своїх дітей, на спільне проживання з ними, а також сприяє виконанню сім'єю різноманітних соціальних функцій.

СК України складається з 7 розділів, 292 статей і має таку структуру:

Розділ I. «Загальні положення» визначає поняття сім'ї, регулювання сімейних відносин, здійснення сімейних прав і виконання сімейних обов'язків, захист сімейних прав та інтересів;

Розділ II. «Шлюб. Права та обов'язки подружжя» визначає умови і порядок укладання шлюбу, особисті немайнові права і обов'язки подружжя, право власності подружжя, права і обов'язки подружжя зі взаємного утримання, шлюбний договір, порядок припинення шлюбу;

Розділ III. «Права та обов'язки матері, батька і дитини» передбачає підстави виникнення прав і обов'язків батьків і дітей, особисті немайнові права батьків і дітей, права батьків і дітей на майно, обов'язки батьків і дітей із взаємного утримання (аліментні обов'язки);

Розділ IV. «Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування» визначає порядок усиновлення, порядок встановлення опіки і піклування, права й обов'язки опікунів і піклувальників, патронат над дітьми;

Розділ V. «Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів» визначає особисті немайнові права й обов'язки інших членів сім'ї та родичів, обов'язки по утриманню інших членів сім'ї та родичів;

Розділ VI. «Застосування Сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні» визначає порядок укладання і розірвання шлюбів громадян України з іноземцями й іноземців в Україні, порядок міжнародного усиновлення;

Розділ VII. «Прикінцеві положення» визначає, що цей Кодекс набирає чинності одночасно з набранням чинності Цивільним кодексом

України, а також про припинення чинності Кодексу про шлюб та сім'ю 1969 року й інших законів, які суперечать СК України.

Сімейний кодекс не має зворотньої сили. Це означає, що він не може поширюватися на відносини, які виникли до моменту, коли він набрав чинності.

На відміну від цивільних, учасником (суб'єктом) сімейних відносин може бути лише людина, яка у сімейних відносинах має свій додатковий статус – дружини, чоловіка, матері, батька, дитини тощо. Називати людей, які є учасниками сімейних відносин, фізичними особами не прийнято. Юридичні особи у сімейних відносинах участі не беруть.

Жоден із учасників сімейних відносин не наділений щодо другого функціями влади, навіть батьки щодо своїх дітей.

Учасниками сімейних відносин є подружжя, тобто особи, шлюб між якими зареєстрований відповідно до закону, а також родичі прямій лінії споріднення (які походять один від одного) та побічній (боковій) лінії споріднення (які мають спільного предка).

Слід зазначити, що СК України не регулює сімейні відносини між двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком і племінницею, племінником та між іншими родичами за походженням. Сімейні відносини можуть виникати із факту свояцтва, породженого шлюбом. Так у відносинах свояцтва перебуває дружина та родичі чоловіка, чоловік та родичі дружини. З-поміж відносин, заснованих на свояцтві, СК України регулює лише відносини між мачухою, вітчимою та пасинком, падчеркою. Відносини з тещою, тестем, свекрухою, свекром та невісткою, зятем, іншими свояками чинне законодавство не регулює. Перебування цих осіб у відносинах свояцтва ні на що не впливає, а отже не має правового значення.

Сімейні відносини можуть бути врегульовані також за домовленістю (договором) між їх учасниками, який має бути укладений у письмовій формі. Такий договір є обов'язковим до виконання, якщо він не суперечить вимогам чинного законодавства та моральним засадам суспільства.

Як відомо суспільство виросло із сім'ї. Ч.3 ст.16 Загальної декларації прав людини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року називає сім'ю природним та основним осередком суспільства. Таке ж положення міститься у ст.23 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року та у ст.10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 року.

За статистичними даними в Україні понад 13 мільйонів сімей. З такою кількістю не може змагатися жоден з інших відомих суспільству осередків. Сім'я виконує важливу соціальну функцію, яку ніхто, крім неї, виконати не може, а саме народження і виховання людини.

Відповідно до ст.3 СК України, **сім'я є первинним і основним осередком суспільства. Її складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.** Тобто поняття сім'ї дається через формулювання її ознак. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина також належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам українського суспільства. Отже, в Україні одностатеві пари не вважаються сім'єю тому, що це суперечить моральним засадам суспільства.

Права члена сім'ї має і одинока особа. Особа, яка досягла шлюбного віку, має право на створення сім'ї. Разом з тим, сім'ю може створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку.

Особа може бути примусово ізольована від сім'ї лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї.

Права, що набуває особа у сім'ї, тобто сімейні права не можуть бути передані іншій особі. Якщо дитина або особа, яка обмежена у дієздатності, не може самостійно здійснювати свої права, то ці права здійснюють батьки чи піклувальники. Сімейні обов'язки не можуть бути перекладені на іншу особу.

Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права чи інтересу, а також до органу опіки та піклування.

2. Порядок укладення та припинення шлюбу. Шлюбний договір

У ст.21 СК України вперше дається законодавче поняття шлюбу, у якому лаконічно сформульовані основні ознаки шлюбу. **Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.**

При цьому слово „сімейний” засвідчує, що шлюб створює сім'ю, а не спрямований на її створення, а слово „союз” підкреслює законодавче визнання теорії договірної природи шлюбу, яка зумовлює його добровільний характер. У шлюбі можуть бути лише жінка та чоловік, тобто особи різної статі. У деяких державах (наприклад, Бельгія, Голландія) сексуальні меншини добилися внесення зміни до законодавства, внаслідок чого шлюб може бути

зареєстрований між особами однієї статі. Обґрунтування потреби такого нововведення необхідністю дотримання прав людини засвідчує, що ідею прав людини можна іноді возвеличити до абсурду. Наявність такого „шлюбу” суперечить не тільки християнській моралі та канонам інших релігійних вірувань, а й моральним засадам нашого суспільства.

Необхідною ознакою шлюбу є його реєстрація державним органом реєстрації актів цивільного стану, тому що без такої реєстрації шлюбу як правової категорії немає. Так званий „дивільний шлюб” – це побутова категорія, яка віддзеркалює наявність лише однієї ознаки шлюбу – сімейного союзу жінки та чоловіка, які у цьому союзі мають статус сім’ї, але не мають статусу подружжя.

Таким чином, не зареєстроване офіційними органами держави проживання жінки і чоловіка однією родиною не створює шлюб і не є підставою для виникнення у них прав та обов’язків подружжя.

Релігійний обряд укладення шлюбу не заборонено, але він не має правового значення. Це означає, що релігійний обряд шлюбу є особистою справою жінки та чоловіка і не створює прав та обов’язків подружжя. Особи, які після вінчання спільно проживають без реєстрації шлюбу, також мають статус сім’ї, але не мають правового статусу подружжя.

Умовами складання шлюбу є:

1) досягнення особами на день реєстрації шлюбу шлюбного віку.

Законодавець з урахуванням статевої зрілості, завершення фізичного розвитку організму, стану психічного, розумового, морального та соціального розвитку людини шлюбний вік для жінки встановив у сімнадцять, а для чоловіка – у вісімнадцять років. Встановлення різного шлюбного віку для жінки та чоловіка не є відступленням від конституційного принципу рівностей статей, а є результатом нетотожності жіночого та чоловічого організмів, тих фізіологічних процесів, які відбуваються в них.

Досягнення шлюбного віку є юридичним фактом, який породжує у особи право на шлюб. Ст.23 СК України встановлює можливість вступу до шлюбу особи, яка досягла 14 років. Їй може бути надано право на шлюб за рішенням суду, якщо було встановлено, що це відповідає її інтересам. Заява про надання права на шлюб має розглядатися судом за правилами окремого провадження. Про подання такої заяви суд має повідомити батьків або піклувальника, при цьому їх заперечення не може бути підставою для відмови у задоволенні заяви. Якщо шлюбного віку не досягли і він, і вона, то кожному з них належить подати до суду окремі заяви. Суд може об’єднати ці дві справи в одне провадження.

Обмеження щодо максимального віку для укладення шлюбу законодавство не встановлює. Також не має значення і значна різниця у віці осіб, які укладають шлюб;

2) **взаємна вільна згода осіб, які одружуються.** Термін „вільна згода” охоплює не лише волю до шлюбу з певною особою, а й знання про неї як про особу, яка також діє вільно, не є одруженою, не є родичем, досягла шлюбного віку та має відповідний стан здоров’я.

Сімейний кодекс забороняє примушення до шлюбу в будь-якій формі насильства (фізичного чи психологічного), а також погроз зі сторони батьків та інших осіб. Необхідно зазначити, що закон не передбачає відповідальності того, хто примушував іншу особу до шлюбу. Правовою реакцією на укладення шлюбу під примусом може бути визнання цього шлюбу недійсним (ст.40 СК України).

Навіть за наявності вищезазначених умов **шлюб не може бути укладений, якщо є до того юридичні перешкоди, а саме:**

1) **перебування в іншому, нерозірваному шлюбі:** жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі, тобто вони мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу. Сімейний кодекс не лімітує кількості шлюбів, в яких протягом життя може бути людина, але закон проти полігамного шлюбу з кількома жінками одночасно, навіть для мусульман, які проживають на території України. Тому, що це суперечило б ст.24 Конституції, за якою громадяни України є рівними перед законом, не може бути ні для кого привілеїв чи обмежень за ознаками релігійних переконань та етнічного походження;

2) **родинні відносини.** Тобто у шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення. А саме:

- рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брат і сестра, які мають спільних батьків. Неповнорідні є брат і сестра, які мають спільну матір або спільного батька;
- двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядька та племінник, племінниця;
- усиновлювач та усиновлена ним дитина.

Упродовж своєї багатвікової історії людство переконалося у шкідливості шлюбів між особами, які є родичами, насамперед прямої лінії споріднення і тому заборона таких шлюбів спрямована на запобігання кровозмішанню;

3) **недієздатність одного з тих, хто одружується,** яка встановлена в судовому порядку.

Шлюб реєструється та засвідчується Свідоцтвом про шлюб. Державна реєстрація є обов’язковим елементом шлюбу, тому без неї шлюбу як правової

категорії немає. Шлюб – це акт цивільного стану. Державна реєстрація шлюбу засвідчує створення сім'ї, є правоутворюючим юридичним фактом, а також створює презумпцію права спільної сумісної власності на майно, набуте у шлюбі, та презумпцію батьківства щодо дитини, яка була зачата і (або) народжена у шлюбі.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану за їхнім вибором, особисто. З моменту подання заяви особи вважаються зарученими (нареченою чи нареченим). При прийомі заяви орган державної реєстрації актів цивільного стану зобов'язаний ознайомити осіб, які бажають одружитися, з порядком і умовами реєстрації шлюбу, роз'яснити їм права й обов'язки як майбутньому подружжю і батькам та попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу. Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, повинні повідомити одна одну про стан свого здоров'я.

Шлюб реєструється по закінченню одного місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу. Присутність нареченої та нареченого в момент реєстрації їхнього шлюбу є обов'язковою. Якщо наречені або хтось із них не з'явилися у день, визначений для реєстрації шлюбу то це не робить відповідну заяву нечинною і наречені мають право вимагати реєстрацію шлюбу ще протягом двох місяців.

Наречені мають право обрати прізвище одного з них, як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами. Вони мають право приєднати до свого прізвища прізвище нареченого, нареченої. Складання, як правило, більше двох прізвищ не допускається.

Час виникнення прав і обов'язків у подружжя виникають з моменту реєстрації шлюбу в органах РАЦСу. Шлюб, зареєстрований у відсутності нареченої і (або) нареченого, вважається неукладеним.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжя, мають право на укладення шлюбного договору. Якщо шлюб реєструється з неповнолітньою особою (тобто у віці від 14 до 18 років), на укладання з нею шлюбного договору потрібна згода батьків або піклувальника. Відмова їх дати згоду на укладення шлюбного договору може бути оскаржена до суду.

Отже, шлюбний договір це угода осіб, що вступають до шлюбу або перебувають у шлюбі, яка спрямована на врегулювання їхніх майнових відносин.

Сімейний кодекс України містить ряд вимог до змісту і форми шлюбного договору.

Зміст шлюбного договору включає тільки майнові права й обов'язки подружжя одне до одного і щодо їхніх дітей (правовий режим власності подружжя, користування житлом, право на утримання, можливий розподіл

майна і таке інше). Особисті відносини подружжя, а також особисті відносини батьків і дітей не можуть міститися у шлюбному договорі. Не припускаються обмеження прав дитини, а також поставлення одного з подружжя у занадто невідгідне матеріальне становище.

Шлюбний договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується. Жодна інша служба чи посадова особа посвідчити такий договір в Україні не може.

Якщо шлюбний договір укладений до реєстрації шлюбу, він набирає чинності у день реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір укладений подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення. За вимогою одного з подружжя шлюбний договір може бути змінений, у будь-який час розірваний або визнаний недійсним у судовому порядку.

У ст.104 СК України встановлений вичерпний перелік підстав для припинення шлюбу.

Під припиненням шлюбу розуміється припинення правовідносин між подружжям, що викликані настанням певних юридичних фактів.

Законодавством передбачені наступні підстави для припинення шлюбу:

- 1) внаслідок смерті або оголошення в судовому порядку померлим одного з подружжя;
- 2) внаслідок розірвання шлюбу.

Шлюб може розриватися в судовому порядку або через органи РАЦСу.

Органи РАЦС розривають шлюб у таких випадках:

- 1) **за спільною заявою подружжя, яке не має дітей;**
- 2) **за заявою одного із подружжя, якщо другий із подружжя:**
  - визнаний безвісно відсутнім;
  - визнаний недієздатним;
  - засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менше як три роки.

У всіх трьох ситуаціях право на розірвання шлюбу виникає з моменту набрання чинності відповідним рішенням або вироком суду. Однак наявність цих обставин не є „запрошенням” до розірвання шлюбу. Кожна з них створює лише право, яке особа може здійснити за власним розсудом, тобто вона сама вирішує скористатися їй цим правом чи ні.

Суд розриває шлюб у таких випадках:

- 1) **за спільною заявою подружжя, яке має дітей.** До заяви має бути поданий письмовий договір про те, з ким із них будуть проживати діти і як у їх утриманні та вихованні братиме участь той із батьків, хто буде проживати окремо;
- 2) **за позовом одного з подружжя.** Не може бути поданий позов про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини та протягом

одного року після народження дитини.

При розгляді справи про розірвання шлюбу суд має встановити дійсні мотиви розлучення, з'ясувати фактичні взаємини подружжя і зобов'язаний вжити заходів щодо їх примирення. Шлюб розривається лише у тому разі, якщо суд дійде до висновку про неможливість подальшого спільного проживання подружжя. Ст.115 СК України передбачує обов'язковість державної реєстрації розірвання шлюбу, здійсненого судом. Отже рішення суду про розірвання шлюбу – це акт, який припиняє шлюбне правовідношення, а свідоцтво про розірвання шлюбу – це документ єдиної форми, який засвідчує припинення шлюбу.

Жінка та чоловік, шлюб між якими було розірвано, мають право подати до суду заяву про поновлення їхнього шлюбу, за умови, що жоден із них не перебував після цього у повторному шлюбі. Поновлення шлюбу засвідчується виданням нового свідоцтва про шлюб.

3. Особисті немайнові права та обов'язки подружжя. Майнові правовідносини подружжя

Подружжя, яке перебуває в зареєстрованому шлюбі, набуває особистих немайнових прав та обов'язків. Особисті немайнові права та обов'язки – це такі, що не мають майнового змісту. В основу регулювання особистих немайнових відносин між подружжям покладено принципи рівності при набутті та здійсненні особистих немайнових прав та обов'язків.

Згідно зі ст.ст.49-56 СК України до **особистих немайнових прав подружжя належать:**

1) **право на материнство та батьківство.** Мати дітей – природна потреба і природне право жінки і чоловіка. Народження дитини є природною і найважливішою соціальною функцією жінки, яку, крім неї, ніхто здійснити не може. Реалізація права на материнство та права на батьківство є законодавчим визнанням природного права жінки та чоловіка на статеве життя.

Оскільки право дружини на материнство може бути, за нормальних обставин, реалізоване завдяки статевих стосунків з її чоловіком, небажання чоловіка мати дитину або його нездатність до зачаття дитини може спричинити розірвання шлюбу. В свою чергу відмова дружини від народження дитини або нездатність її до народження дитини також може бути причиною розірвання шлюбу;

2) **право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності.** Індивідуальність особи – це неповторна своєрідність людини. Чоловік і

дружина мають рівне право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок, уподобань. Звичайно мова не йдеться про повагу до шкідливих звичок, які можуть завдати шкоди дітям, другому з подружжя та шлюбів взагалі;

3) **право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток**, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку;

4) **право дружини та чоловіка на зміну прізвища** після реєстрації шлюбу. У цьому разі орган РАЦС видає нове свідоцтво про шлюб;

5) **право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї**. Подружжя мають право самостійно розподіляти між собою обов'язки в сім'ї на основі взаємної згоди, повної рівності. Дана правова норма спрямована проти диктатури в сім'ї з боку одного з подружжя, нехтування думкою другого з подружжя, а також сприяє побудові сімейних відносин на засадах шлюбної гармонії;

6) **право дружини та чоловіка на особисту свободу**. Змістом такого права є право на: вибір місця свого проживання; припинення шлюбних відносин; вжиття заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства щодо підтримання шлюбних відносин.

Подружжя зобов'язане:

- 1) спільно опікуватись побудовою сімейних відносин на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги;
- 2) спільно піклуватись про матеріальне забезпечення родини;
- 3) вагітній дружині мають бути створені умови для збереження її здоров'я і народження здорової дитини; а дружині-матері – умови для поєднання материнства зі здійсненням нею інших прав і обов'язків.

Крім особистих немайнових прав і обов'язків, подружжя мають і відповідні майнові права та обов'язки. Реєстрація шлюбу не припиняє права власності на майно, яке належало дружині та чоловікові до цього моменту.

СК України встановлює два види власності подружжя: особиста приватна власність дружини і чоловіка та спільна сумісна власність подружжя.

Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є:

- 1) майно, набуте кожним із них до шлюбу;
- 2) майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- 3) майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто;
- 4) речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть якщо вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;

- 5) премії і нагороди, отримані за особисті заслуги;
- 6) кошти, одержані як відшкодування матеріальної чи моральної шкоди;
- 7) страхові суми, одержані за обов'язком або добровільним особистим страхуванням.

Кожен з подружжя самостійно розпоряджається, володіє і користується належним йому майном, але з урахуванням інтересів сім'ї, насамперед дітей. Це означає, що право власності одного з подружжя не є правом, здійснювати яке він може лише відповідно до свого інтересу.

Спільною сумісною власністю вважається майно, набуте подружжям за час шлюбу. Кожен з подружжя має рівне право щодо такого майна. Подружжя користуються рівними правами на майно, набуте за час шлюбу і в тому разі, коли один з них був зайнятий веденням домашнього господарства, здійснював догляд за дітьми, навчався, хворів чи з інших поважних причин не мав самостійного заробітку (доходу).

Згідно ст.61 СК України об'єктами права спільної сумісної власності подружжя можуть бути будь-які речі, за винятком тих, які виключені з цивільного обігу, а також заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя і внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську (кредитну) установу.

Майном, нажитим за час шлюбу, подружжя розпоряджається за взаємною згодою.

Розірвання шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно набуте за час шлюбу. І навпаки, незалежно від розірвання шлюбу колишнє подружжя має право на розподіл спільної власності. Частки подружжя у спільній сумісній власності є рівними, якщо інше не передбачено договором між ними.

Законодавством також передбачені права та обов'язки подружжя по утриманню один одного. Як правило, цей обов'язок виконується добровільно. У разі невиконання цього обов'язку чоловік або дружина, що потребує матеріальної допомоги, має право по суду вимагати надання утримання (аліментів) від іншого, якщо останній спроможний їх надати. Це право зберігається і після розірвання шлюбу.

Категорії осіб, що мають право на утримання (аліменти):

- 1) непрацездатні чоловік чи дружина. Непрацездатним вважається той з подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідом I, II чи III групи;
- 2) чоловік чи дружина, у яких заробітна плата, пенсія та інші доходи нижчі за прожитковий мінімум;
- 3) дружина під час вагітності та протягом трьох років після народження дитини (якщо дитина має недоліки фізичного чи

- психічного розвитку – до досягнення дитиною шести років);
- 4) чоловік, з яким проживає дитина, до досягнення дитиною трьох років (якщо дитина має недоліки фізичного чи психічного розвитку – до досягнення дитиною шести років);
  - 5) чоловік або дружина, з ким проживає дитина-інвалід.

Не має права на утримання той із подружжя, хто негідно поводить у шлюбних відносинах, а також той хто став непрацездатним у зв'язку із вчиненням ним умисного злочину, якщо це встановлено судом.

Право на одержання аліментів зберігається і за розведеними чоловіком і жінкою, якщо він або вона стали непрацездатними у шлюбі чи протягом одного року після розірвання шлюбу. Необхідно відзначити, що норма ч.4 ст.76 СК України вперше передбачила право на аліменти того, хто є працездатним, запозичивши досвід законодавчого регулювання цієї проблеми у інших державах Європи. Працездатні колишня дружина, колишній чоловік мають право на аліменти лише протягом трьох років від дня розірвання шлюбу. Розмір аліментів визначається судом з урахуванням матеріального і сімейного стану обох сторін.

4. Права та обов'язки батьків і дітей. Позбавлення батьківських прав

Взаємні права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них. Цей юридичний факт засвідчується органом РАЦС і фіксується у свідоцтві про народження дитини.

Батьки і діти зобов'язані надавати один одному взаємну моральну підтримку та матеріальну допомогу. Батько і мати мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Батьки користуються рівними правами та мають рівні обов'язки щодо своїх дітей і у випадках, коли шлюб між ними розірвано.

Права та обов'язки батьків і дітей поділяються на особисті немайнові та майнові.

До особистих немайнових прав і обов'язків належать:

- 1) обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я;
- 2) обов'язок батьків невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в державному органі РАЦСу;
- 3) право і обов'язок батьків визначити ім'я, по батькові та прізвище дитини;

- 4) право і обов'язок батьків визначити місце проживання дитини;
- 5) право батьків на відібрання малолітньої дитини від інших осіб, які їх незаконно утримують;
- 6) право і обов'язок батьків на представництво від імені дитини;
- 7) право і обов'язок батьків на особисте виховання та розвиток дитини;
- 8) право батьків на захист дитини, у тому числі і звернення до суду;
- 9) обов'язок батьків піклуватися про здоров'я дитини;
- 10) обов'язок батьків забезпечити отримання дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;
- 11) обов'язок батьків поважати дитину;
- 12) право батьків та дітей на безперешкодне спілкування;
- 13) право дитини на захист своїх прав та інтересів;
- 14) обов'язок дитини (повнолітніх дочки та сина) піклуватися про батьків.

Особисті права та обов'язки учасників батьківських правовідносин в основному тривають до досягнення дітьми повноліття або до часу їх одруження. Достроково ці права та обов'язки можуть припинитися тільки у випадках, передбачених законом.

Майнові права та обов'язки батьків і дітей пов'язані з власністю і матеріальним утриманням. Подібно майну подружжя майно батьків і дітей може бути сумісним і роздільним. Майном неповнолітніх дітей управляють батьки. Розмежування майна батьків і дітей зумовлює їх особисту відповідальність за своїми боргами: батьки не відповідають за зобов'язання своїх дітей (за винятком неповнолітніх), а діти не відповідають за зобов'язання батьків. Неповнолітні діти вправі самостійно розпоряджатися майном, яке вони придбали на свій заробіток, стипендію чи інший дохід, крім нерухомих речей та транспортних засобів.

Права і обов'язки батьків і дітей з матеріального утримання є взаємними. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей, повнолітніх дітей, що навчаються (до 23 років) та непрацездатних повнолітніх дітей, що потребують матеріальної допомоги. З іншого боку, повнолітні діти зобов'язані утримувати своїх непрацездатних батьків, що потребують матеріальної допомоги.

Як правило, обов'язки з матеріального утримання виконуються добровільно. У разі ухилення від цього обов'язку і з батьків, і з дітей у судовому порядку можуть стягуватися аліменти.

При визначенні розміру аліментів суд враховує:

- 1) стан здоров'я та матеріальний стан дитини;
- 2) стан здоров'я та матеріальний стан платника аліментів;
- 3) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних

чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина;

4) інші суттєві обставини.

Розмір аліментів на одну дитину за жодних обставин не може бути меншим за неоподаткований мінімум заробітної плати. Аліменти підлягають виплаті щомісяця. Крім того, батьки зобов'язані брати участь у додаткових витратах на дитину (у разі хвороби, каліцтва, з метою розвитку здібностей дитини і тому інше).

Батьки можуть бути звільнені від сплати аліментів, якщо доход дитини набагато перевищує їхні доходи і цілком забезпечує всі потреби дитини. Виплата аліментів може бути припинена за договором про передачу дитині права власності на нерухоме майно.

Повнолітні діти зобов'язані утримувати батьків, якщо вони непрацездатні та потребують матеріальної допомоги. Такий обов'язок не виникає, якщо батьки були позбавлені батьківських прав і не відновлені в батьківських правах.

Ст. 164 СК України передбачає позбавлення батьківських прав, а не батьківства, яке випливає із кровного споріднення, а тому ні відібрати, ні позбавити його неможливо.

Позбавлення батьківських прав – це захід юридичної відповідальності стосовно батьків, що не виконують своїх обов'язків по вихованню дітей.

Підстави для позбавлення батьківських прав подані в кодексі вичерпно, хоча і з використанням таких понять, як „жорстко”, „ухиляються”, і які належить оцінити суду. Тому жодні інші обставини, наприклад, ухилення матері чи батька від утримання дитини, не можуть привести до позбавлення батьківських прав.

Батьки можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо вони:

- 1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;
- 3) жорстко поведуться з дитиною;
- 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- 6) засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Оскільки батьківські права тривають до повноліття дитини, то позбавлення батьківських прав після його настання закон не допускає.

Позбавлення батьківських прав здійснюється тільки в судовому порядку і можливе лише в цивільному процесі. Ініціатором справи про позбавлення батьківських прав може бути один з батьків, опікун

(піклувальник) дитини, органи опіки і піклування, навчальний заклад, прокурор, сама дитина, якщо вона досягла 14 років.

Позбавлення батьківських прав – одне із суттєвих обмежень особистих прав громадян і тому така справа розглядається судом винятково за участю прокурора, а також представника органу опіки і піклування. Якщо батьківських прав позбавляються обидва батьки, дитина передається на піклування органу опіки і піклування. Як свідчить статистика батьківських прав позбавляються здебільшого матері, головним чином ті, які народили дитину не у шлюбі і які зловживають алкоголем.

Батьки, позбавлені батьківських прав, втрачають всі права, що ґрунтуються на факті споріднення з дитиною, у тому числі – права вимагати від неї в майбутньому матеріальної допомоги. Разом з тим позбавлення батьківських прав не означає звільнення від обов'язку щодо утримання дитини. Одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або за власною ініціативною вирішити питання про стягнення аліментів на дитину.

Згідно ст.169 СК України допускається поновлення в батьківських правах, якщо цього вимагають інтереси дитини і якщо дитина не усиновлена. Поновлення в батьківських правах здійснюється в судовому порядку за позовом особи, позбавленої батьківських прав.

5. Опіка та піклування

Під опікою і піклуванням слід розуміти правовий інститут, тобто сукупність юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані зі встановленням опіки і піклування, здійсненням функцій опіки і піклування і припиненням опіки і піклування.

Інститут опіки і піклування носить комплексний характер. Його норми носять як сімейно-правовий, так і цивільно-правовий характер, а також адміністративно-правовий характер, тобто регулюють відносини між органами опіки і піклування, з одного боку, і опікунами і піклувальниками – з іншого.

У зв'язку з цим загальні положення про опіку та піклуванні перенесенні до Цивільного кодексу України (ст.ст.55-79). У Сімейному кодексі залишені лише норми про опіку та піклування над дітьми, які позбавлені батьківського піклування (ст.ст.243-251).

Отже, опіка та піклування – це правові форми захисту особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб.

Встановлення опіки і піклування здійснюється органами опіки і піклування і, в окремих випадках, судом. Перелік органів опіки і піклування передбачено п.1.3 і п.1.4 Правил опіки і піклування, які затвердженні Державним комітетом України у справах сім'ї і молоді, Міністерством освіти і науки України, Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством праці і соціальної політики України 25 травня 1999 року. Згідно зазначених Правил опіка і піклування устанавлюються державною адміністрацією районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчими комітетами міських, сільських, селищних рад.

Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла 14 років (малолітня), а піклування – над дитиною у віці від 14 до 18 років (неповнолітня).

Опікуном чи піклувальником дитини може бути за її згодою тільки повнолітня дієздатна особа, переважно з близьких підопічному осіб. Опікуна та піклувальника завжди призначає орган опіки та піклування. Навіть тоді, коли опіка чи піклування встановлені судом.

Опікун (піклувальник) має право і зобов'язання виховувати підопічного, піклуватися про його здоров'я, захищати його права і інтереси. Обов'язки з опіки і піклування виконуються без оплати.

Не може бути опікуном, піклувальником особа, яка не досягла 18 років, недієздатна, позбавлена батьківських прав, зловживає спиртними напоями чи наркотичними засобами, а також особа, інтереси якої суперечать інтересам дитини.

Особа може бути звільнена від обов'язків опікуна або піклувальника дитини за особистою заявою, за заявою особи, над якою встановлено піклування та за заявою органу опіки та піклування у разі невиконання нею своїх обов'язків, у разі поміщення підопічного до навчального закладу або закладу охорони здоров'я.

Опіка припиняється:

- 1) після досягнення підопічним 14 років. У цьому разі опіка автоматично перетворюється у піклування;
- 2) у разі смерті підопічного;
- 3) у разі повернення підопічного на виховання батькам, на підставі рішення органу опіки та піклування;
- 4) у разі смерті опікуна.

Піклування припиняється:

- 1) після досягнення підопічним 18 років;
- 2) у разі смерті підопічного;
- 3) у разі смерті піклувальника;
- 4) у разі повернення підопічного на виховання батькам, на підставі рішення органу опіки та піклування;

5) у разі реєстрації шлюбу з підопічною особою.

Ст.252 СК України передбачає і таку форму правового захисту дітей як патронат.

Під патронатом розуміють передачу за договором дитини, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття, за плату.

Патронат є альтернативною формою забезпечення сімейним вихованням дитини, позбавленої батьківського піклування.

На відміну від опіки і піклування, що встановлюється органом опіки та піклування, а також судом у встановлених законом випадках, патронат встановлюється за договором про патронат, що укладаються між органом опіки і піклування та особою, яка дала згоду взяти дитину на виховання. Договір про патронат є різновидом сімейного договору. Сторонами договору є, з одного боку, орган опіки та піклування, а з другого – патронатний вихователь. Предметом договору є прийняття у свою сім'ю чужої дитини і забезпечення її сімейним вихованням. Кінцевим терміном дії договору є досягнення дитиною повноліття. Дитина, звичайно, може залишитися і після цього у сім'ї колишнього патронатного вихователя, але вже на іншій правовій підставі. Договір про патронат може бути укладений не обов'язково на весь період неповноліття дитини.

Договір про патронат не є перешкодою до усиновлення дитини. У свою чергу, усиновлення дитини є підставою для припинення цього договору.

На патронатного вихователя законодавством покладено коло обов'язків, а саме:

- 1) забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо;
- 2) створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку;
- 3) захищати дитину, її права та інтереси як опікун або піклувальник, без спеціальних на те повноважень.

Договір про патронат припиняється:

- 1) у разі відмови від нього вихователя або дитини, яка досягла 14 років;
- 2) за взаємною згодою сторін;
- 3) за рішенням суду в разі невиконання вихователем своїх обов'язків або якщо між ним і дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором;
- 4) у разі досягнення дитиною повноліття;
- 5) у разі появи матері, батька і повернення їм дитини;
- 6) у разі смерті патронатного вихователя.

Лекція 7. Основи трудового права України

План

1. Загальна характеристика трудового права України. Місце Кодексу законів про працю в системі трудового права України.
2. Колективний і трудовий договори: поняття, сторони, зміст і види. Підстави та порядок припинення трудового договору.
3. Робочий час і його види. Поняття і види часу відпочинку.
4. Особливості праці жінок та молоді.
5. Трудова дисципліна. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність.
6. Індивідуальні і колективні трудові спори.

1. Загальна характеристика трудового права України. Місце Кодексу законів про працю в системі трудового права України

Без праці не існувало і не може існувати жодне суспільство. Саме праці люди зобов'язані своїми великими відкриттями і науково-технічними досягненнями. Практично все, чим ми користуємося у повсякденному житті, є результатом трудової діяльності людей, продуктом їх цілеспрямованої праці. Таким чином, праця є свідомою вольовою діяльністю людей, спрямованою на створення матеріальних і духовних благ, а також надання послуг.

Одне із невід'ємних прав громадян незалежної демократичної держави є право на працю. Згідно зі ст.43 Конституції України кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Громадяни України реалізують конституційне право на працю за допомогою норм трудового права, які конкретизовані в Кодексі законів про працю, Законах України “Про зайнятість населення” від 1 березня 1991 року, “Про оплату праці” від 24 березня 1995 року, “Про охорону праці” від 14 жовтня 1992 року, “Про колективні договори і угоди” від 1 липня 1993 року, “Про відпустки” від 15 листопада 1996 року, “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15 вересня 1999 року, “Про організації роботодавців” від 24 травня 2001 року та інших нормативно-правових актах. Взагалі трудові відносини нині регулюються більш як 500 нормативно-правовими актами України, а також значною кількістю нормативних актів

прийнятих центральними та місцевими державними органами й органами місцевого самоврядування.

Усі правові норми, закріплені в цих нормативних актах, створюють єдину, за предметом правового регулювання, систему правових актів, яка й має назву трудового права.

Саме предмет правового регулювання є основною відзнакою будь-яких галузей права, він відповідає на запитання, які види суспільних відносин регулюються тією чи іншою групою правових норм.

Отже, трудове право – це самостійна галузь права України, що регулює трудові й тісно пов'язані з ними суспільні відносини.

Трудові відносини займають центральне місце в системі відносин, що становлять предмет трудового права. Будучи врегульованими нормами трудового права, вони набувають форми правових відносин.

Трудові правовідносини – це відносини між працівником та власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом, згідно з якими працівник зобов'язується виконувати певну роботу з дотриманням правил внутрішнього трудового розпорядку, а власник або уповноважений ним орган зобов'язується оплачувати його працю, забезпечувати належні, необхідні і безпечні умови для праці.

Трудові правовідносини, як і всі інші правовідносини, мають свою структуру, а саме:

- 1) **суб'єкти.** Ними є, з одного боку, працівник, з іншого – роботодавець;
- 2) **об'єкти.** Об'єктом трудових правовідносин є трудова діяльність і її результати (матеріальні і духовні цінності);
- 3) **зміст.** Зміст трудових правовідносин складають права і обов'язки працівника та права і обов'язки роботодавця.

Трудове право також регулює інші суспільні відносини, які тісно пов'язані з трудовими і вони стосуються:

- 1) працевлаштування;
- 2) професійної підготовки і підвищення кваліфікації працівників;
- 3) дисциплінарної відповідальності працівників;
- 4) матеріальної відповідальності працівників за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації;
- 5) контролю і нагляду за додержанням законодавства про працю;
- 6) відшкодування шкоди працівникові, якщо він ушкодив здоров'я при виконанні трудових обов'язків, та деякі інші.

Основними видами джерел трудового права є Конституція, Кодекс законів про працю та інші закони України, постанови Верховної Ради України, укази й розпорядження Президента України, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України. Особливим джерелом є

міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Так, Україною ратифіковано близько 50 конвенцій спеціалізованого органу ООН з питань праці – Міжнародної організації праці (МОП). Але найважливішу роль у регулюванні трудових відносин відіграє Кодекс законів про працю України (КЗпП), який є найзмістовнішим нормативно-правовим актом, що регулює трудові відносини працівників. КЗпП прийнято 10 грудня 1971 року і який набрав чинності 1 червня 1972 року. Поза сумнівом, він не відображає всі особливості розвитку історичних подій, що відбуваються в державі. Тому його понад 60 разів змінювали й доповнювали. За роки, що пройшли після його прийняття, він доповнений главами 3–А, 16–А, а також змінена назва глави 15. Змінені й доповнені майже усі статті Кодексу, а до окремих статей зміни вносилися по декілька разів.

Нині в Кодексі крім преамбули є 18 глав (265 статей), а саме:

Глава 1. Загальні положення.

Глава 2. Колективний договір.

Глава 3. Трудовий договір.

Глава 3-А. Забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників.

Глава 4. Робочий час.

Глава 5. Час відпочинку.

Глава 6. Нормування праці.

Глава 7. Оплата праці.

Глава 8. Гарантії і компенсації.

Глава 9. Гарантії при покладенні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації.

Глава 10. Трудова дисципліна.

Глава 11. Охорона праці.

Глава 12. Праця жінок.

Глава 13. Праця молоді.

Глава 14. Пільги для працівників, які поєднують роботу з навчанням.

Глава 15. Індивідуальні трудові спори.

Глава 16. Професійні спілки. Участь працівників в управлінні підприємствами, установами, організаціями.

Глава 16-А. Трудовий колектив.

Глава 17. Державне соціальне страхування.

Глава 18. Нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю.

У зв'язку з тим, що значна кількість законодавчих актів про працю залишається поза КЗпП можна зробити висновок, що чинний Кодекс є не зведенням усього законодавства про працю України, а лише зібранням найбільш важливих законодавчих норм, що мають визначальне значення в правовому регулюванні праці.

2. Колективний і трудовий договори: поняття, сторони, зміст і види. Підстави та порядок припинення трудового договору

Особливістю трудового права є те, що в ньому одним із джерел правових норм, поряд із законами і підзаконними актами, виступає колективний договір та колективна угода.

Порядок укладення колективного договору та колективної угоди, їх зміст, строк чинності, контроль за виконанням визначається главою II КЗпП і Законом України “Про колективні договори і угоди” від 1 липня 1993 року.

На жаль, чинне законодавство не дає визначення понять “колективний договір” і “колективна угода”. Але аналіз правових норм, що регулюють відносини, пов’язані із застосуванням цього правового інституту, дає можливість визначити колективний договір, як локальний правовий акт, що діє в межах організації, де він прийнятий, протягом встановленого строку.

Отже, колективний договір – це угода, що укладається між власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом і трудовим колективом на основі чинного законодавства з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів працівників та власника.

Колективна угода являє собою строковий нормативний акт, який регулює такі самі відносини, що й колективний договір, але на державному, галузевому, регіональному рівнях на двосторонній основі.

Колективна угода може бути генеральною, галузевою, регіональною. Сторонами генеральної угоди виступають професійні спілки, які об’єдналися для ведення колективних переговорів і укладення генеральної угоди, та власники або уповноважені ними органи, які також об’єдналися для проведення даних переговорів та укладення генеральної угоди.

Сторонами угоди на галузевому рівні є власники, об’єднання власників або інші представницькі організації роботодавців та галузеві об’єднання профспілок.

Угода на регіональному рівні укладається між місцевими органами виконавчої влади чи регіональними об’єднаннями підприємств, якщо вони створені й мають відповідні повноваження, і об’єднаннями профспілок чи іншими уповноваженими трудовими колективами органами.

Колективний договір укладається на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності та господарювання, які використовують найману працю й мають права юридичної особи. Колективний договір може також укладатися в структурних підрозділах виробництва в межах компетенції цих підрозділів.

Колективний договір укладається на підставі чинного законодавства і реєструється місцевими органами виконавчої влади.

Колективний договір укладається між власником або уповноваженим ним органом, з однієї сторони, й однією або кількома профспілками чи іншими уповноваженими на представництво трудовим колективом органами з іншої, а у разі відсутності таких органів – представниками трудящих, обраними й уповноваженими трудовим колективом.

Укладанню колективного договору передують колективні переговори. Будь-яка із сторін не раніше, як за три місяці до закінчення строку дії колективного договору, або у строки, визначені цими документами, письмово повідомляє іншу сторону про початок переговорів, яка протягом семи днів повинна розпочати переговори. Початок ведення переговорів з питань розробки, укладання або внесення змін до колективного договору визначається сторонами й оформляється відповідним протоколом. Для ведення переговорів і підготовки проекту колективного договору створюється робоча комісія з представників сторін. Робоча комісія готує проект колективного договору з урахуванням пропозицій, які надійшли від працівників, що оформлюється відповідним протоколом.

Проект колективного договору обговорюється у трудовому колективі та виноситься на розгляд загальних зборів трудового колективу. Після схвалення проекту колективного договору він підписується уповноваженими представниками сторін не пізніше як через п'ять днів з моменту його схвалення, якщо інше не встановлене зборами трудового колективу.

Зміст колективного договору визначається сторонами в межах їхньої компетенції. У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін (працівників і роботодавця) щодо:

- 1) змін в організації виробництва і праці;
- 2) забезпечення продуктивної зайнятості;
- 3) нормування та оплати праці, встановлення форми, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій тощо);
- 4) встановлення гарантій, компенсацій, пільг;
- 5) участь трудового колективу у формуванні, розподілі та використанні прибутку підприємства (якщо це передбачено статутом);
- 6) режиму роботи, тривалості робочого часу та відпочинку;
- 7) умов і охорони праці;
- 8) забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення та відпочинку працівників;

- 9) гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій трудящих;
- 10) умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці.

На новоствореному підприємстві колективний договір укладається за ініціативою однієї із сторін у тримісячний строк після реєстрації підприємства, якщо законодавством передбачено реєстрацію, або після рішення про заснування підприємства, якщо його реєстрації не передбачено.

Усіх працюючих, а також щойно прийнятих на підприємство працівників власник або уповноважений ним орган повинен ознайомити з колективним договором.

Колективний договір набирає чинності від дня підписання його сторонами або від дня, зазначеного в ньому, і діє до часу укладення нового договору або перегляду чинного, якщо інше не передбачено договором.

У разі реорганізації підприємства колективний договір зберігає чинність протягом строку, на який його укладено, або може бути переглянутий за згодою сторін.

У разі зміни власника підприємства чинність колективного договору зберігається протягом строку його дії, але не більше одного року. У цей період сторони повинні розпочати переговори про укладення нового чи зміну або доповнення чинного колективного договору.

У разі ліквідації підприємства колективний договір діє протягом усього строку проведення ліквідації.

Положення колективного договору поширюються на всіх працівників підприємства, незалежно від того, чи є вони членами профспілки, та є обов'язковими як для власника або уповноваженого ним органу, так і для працівників підприємства.

Зміни і доповнення до колективного договору, протягом строку його дії можуть вноситися тільки за взаємною згодою сторін в порядку, визначеному колективним договором.

Контроль за виконанням колективного договору здійснюється безпосередньо сторонами, які його уклали, або уповноваженими ними представниками.

Щорічно в строки, передбачені колективним договором, сторони, що підписали, звітують про його виконання.

Якщо власник або уповноважений ним орган порушив умови колективного договору, профспілки що його уклали, мають право надсилати власнику або уповноваженому ним органу подання про усунення цих порушень, яке розглядається у тижневий строк. У разі відмови усунути порушення або недосягнення згоди у зазначений строк профспілки мають право оскаржити неправомірні дії або бездіяльність посадових осіб до суду.

Як вже зазначалось право на працю є основним конституційним правом громадян України і вони реалізують це право різними шляхами. У переважній більшості трудові відносини виникають на підставі особливого юридичного факту – трудового договору.

Трудовий договір – головний інститут трудового права. Як правовий інститут він характеризується сукупністю правових норм, які регулюють порядок виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин, і є організаційно-правовою формою застосування праці громадян.

Поняття трудового договору сформульовано в ч.1 ст.21 КЗпП.

Трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов’язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням правилам внутрішнього трудового розпорядку, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа, зобов’язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбаченні законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Трудовий договір є результатом взаємного волевиявлення працівника і власника підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом. Без взаємної волі сторін трудовий договір укласти не можна.

Закон дозволяє працівникові укладати трудовий договір на одному або одночасно на декількох підприємствах, установах, організаціях, якщо інше не передбачено законодавством, колективним договором або угодою сторін.

Трудовий договір працівника необхідно відрізнити від колективного договору, який укладається між всім трудовим колективом і власником. Трудовий договір між працівником і власником має індивідуальний, двосторонній характер. Він укладається на підставі трудового законодавства і колективного договору.

Трудовий договір потрібно відрізнити також від цивільно-правових договорів, і зокрема, договору підяду. Головне в цьому відмежуванні полягає у тому, що об’єктом цивільного договору є конкретна річ, майновий результат праці, і особа виконує певну роботу за власними правилами, у той час як об’єктом трудового договору є сам процес праці робітника за певної спеціальністю чи класифікацією з обов’язковим підпорядкуванням правилам внутрішнього трудового розпорядку.

Сторонами (або учасниками) трудового договору є:

- з однієї сторони – фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства), які у законодавстві визначаються поняттям “працівник”. Суб’єктом трудового договору може бути працівник,

який має трудову правоздатність і дієздатність (правосуб'єктність), тобто здатність мати і набувати певні права та нести юридичні зобов'язання. Визначальним для виникнення правосуб'єктності фізичних осіб є вік. За загальним правилом, учасником трудових правовідносин може бути особа, яка досягла 16-річного віку (ст.188 КЗпП). Як виняток, за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, трудовий договір можуть укласти особи, що досягли 15 років. Законодавство також допускає, що за згодою одного з батьків, у вільний від навчання час на роботу можуть прийматися учні після досягнення ними 14-річного віку;

- з другої сторони – **юридична особа** (власник підприємства чи організації, керівник державної організації, підприємства або державного органу, уповноважена власником особа, яка має право укладати трудові договори), **а також фізична особа, тобто інший громадянин (роботодавець).**

Зміст трудового договору складають умови, за якими досягнуто згоди між працівником і роботодавцем. Умови поділяються на дві групи:

- 1) **необхідні (обов'язкові) умови**, без яких трудовий договір неможливий. Це такі умови – місце роботи, трудова функція (тобто певна робота, яку виконуватиме працівник), дата початку роботи, оплата праці;
- 2) **додаткові (факультативні) умови**. Ця група умов стає обов'язковою тільки при включенні їх до трудового договору. Інакше кажучи, трудовий договір може бути укладений і без додаткових умов. До додаткових умов відносяться: визначення строку випробування під час прийняття на роботу, суміщення професій, інші соціально-побутові пільги (житло, дитячий садок, організація громадського харчування і т. ін.).

Наприклад, строк випробування під час прийняття на роботу встановлюється для вивчення професійних якостей працівника, його можливостей щодо виконання певних функціональних обов'язків. Строк випробування не може перевищувати трьох місяців, а в окремих випадках, за погодженням з відповідним комітетом профспілки, шести місяців (це стосується державних службовців, а також керівників). Строк випробування робітників не може перевищувати одного місяця. Окремим категоріям працівників строк випробування не встановлюється. Це правило застосовується до громадян, які не досягли 18-річного віку; молодих спеціалістів, що закінчили вищі навчальні заклади і в установленому порядку направлені на роботу; осіб переведених з іншого місця роботи, та інших категорій працівників. Якщо в приказі (розпорядженні) про прийняття на

роботу працівника не було обумовлено випробування та його строку, то вважається, що працівника прийнято на роботу без випробування.

Умови трудового договору не можуть погіршувати становище працівника в порівнянні з чинним законодавством. У протилежному разі такий договір визнається недійсним.

Забороняється укладання трудового договору з особою, якій за медичним висновком конкретна робота протипоказана за станом здоров'я.

Види трудових договорів розрізняють в залежності від строку укладання. Відповідно до ст.23 КЗпП **трудоий договір може бути:**

- 1) безстроковим, що укладається на невизначений строк;
- 2) строковий, тобто укладеним на визначений строк, встановлений за погодженням сторін;
- 3) укладеним на час виконання певної роботи.

У тих випадках, коли в трудовому договорі строк її дії не обумовлюється, вважається, що він укладений на невизначений строк.

Строковий трудовий договір перетворюється в безстроковий, якщо після закінчення раніше обумовленого строку трудові відносини продовжуються і ні власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган, ні працівник не проявили ініціативи для їх припинення.

Трудові договори на певний строк укладається у випадках, якщо трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру наступної роботи, або умов її виконання, або інтересів працівника, та в інших випадках, передбачених законодавством.

Працівники, які уклали трудові договори на строк до двох або до чотирьох місяців для заміщення тимчасово відсутнього працівника, за яким зберігається місце роботи, вважаються тимчасовими.

Працівники, прийняті на роботу, яка через природні та кліматичні умови виконується не цілий рік, а протягом визначеного періоду (сезону), який не перевищує шести місяців, вважаються сезонними.

Укладення трудового договору оформляється наказом або розпорядженням власника чи уповноваженого ним органу про зарахування працівника на роботу. Наказ оголошується працівнику під розписку.

Трудовий договір може бути укладений в усній або письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим у таких випадках:

- 1) при організованому наборі робітників;
- 2) з приводу роботи в районах з особливими природними географічними та геологічними умовами праці;
- 3) при укладенні трудового договору з неповнолітніми;
- 4) при укладенні контракту;

- 5) у випадках, коли працівник наполягає на письмовій формі договору;
- 6) при укладанні трудового договору з фізичною особою;
- 7) в інших випадках, передбачених законодавством.

У разі укладання трудового договору між працівником та фізичною особою, фізична особа повинна у тижневий строк з моменту фактичного допущення працівника до роботи зареєструвати укладений у письмовій формі трудовий договір в центрі зайнятості за місцем свого проживання у порядку, визначеному Міністерством праці і соціальної політики України.

Для укладення трудового договору працівник зобов'язаний подати такі документи:

- 1) заяву про прийняття на роботу (для укладання трудового договору в письмовій формі, наприклад контракту, подання заяви не потрібно);
- 2) паспорт або інший документ, що посвідчує особу (свідоцтво про народження);
- 3) трудову книжку (якщо вона є);
- 4) військовий білет чи приписне свідоцтво (для військовозобов'язаних).

Окрім цього власник або уповноважений ним орган може запросити працівника надати інші документи, подання яких передбачене законодавством, а саме:

- 1) документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), якщо виконання роботи потребує певної кваліфікації або освіти;
- 2) характеристику і документи про обрання на посаду, яка заміщується за конкурсом;
- 3) направлення на роботу (для молодих спеціалістів);
- 4) довідку про стан здоров'я (для осіб, які ще не досягли 18-річного віку чи осіб, які приймаються на роботу із шкідливими умовами праці тощо);
- 5) довідку про звільнення (для осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі);
- 6) характеристику, якщо робота пов'язана з виконанням функцій матеріально відповідальної особи, розпорядженням грошовими або іншими цінностями.

Під час укладення трудового договору забороняється вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомостей про їхню партійну і національну належність, походження, прописку та документи, видання яких не передбачено законодавством.

До початку роботи власник або уповноважений ним орган зобов'язані:

- 1) роз'яснити працівнику його права та обов'язки;
- 2) ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором;
- 3) визначити працівнику робоче місце, забезпечити його необхідними для роботи засобами;
- 4) провести інструктаж з техніки безпеки, виробничої санітарії, протипожежної охорони.

Основним документом про трудову діяльність працівника є трудова книжка. Трудові книжки ведуться на всіх працівників, які працюють на підприємстві, в установі, організації усіх форм власності або у фізичної особи понад п'ять днів. Трудові книжки осіб, які працюють за сумісництвом, ведуться тільки за основним місцем роботи. Працівникам, що стають на роботу вперше, трудова книжка оформляється не пізніше п'яти днів після прийняття їх на роботу.

До трудової книжки заносяться відомості про роботу, заохочення та нагороди за успіхи в роботі на підприємстві, в установі, організації; відомості про стягнення до неї не заносяться.

У ч.3 ст.21 КЗпП зазначено, що **особливою формою трудового договору є контракт**, у якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін, умови матеріального забезпечення й організація праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі й дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України.

Трудовий контракт є різновидом трудового договору між працівником і роботодавцем, за яким працівник зобов'язується виконувати роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією або на певній посаді з підпорядкуванням правилам внутрішнього трудового розпорядку, а роботодавець зобов'язується сплачувати працівникові заробітну плату й забезпечувати умови праці, передбачені законодавством про працю, колективним договором та угодою сторін.

Порядок укладення контракту передбачає:

- 1) він укладається у письмовій формі у двох примірниках;
- 2) набуває чинності з моменту його підписання або з дати визначеної сторонами у контракті;
- 3) контракт є підставою для видання наказу або розпорядження про прийняття на роботу і тому інших документів, наприклад заяви, не потрібно.

Зміст контракту складають:

- 1) обсяг роботи;
- 2) вимоги до якості роботи та строків виконання;
- 3) строк дії контракту;
- 4) права, обов'язки та взаємна відповідальність сторін;
- 5) умови оплати й організації праці;
- 6) підстави для припинення дії контракту;
- 7) особливі умови праці;
- 8) додаткові пільги та компенсації;
- 9) режим робочого часу та відпочинку;
- 10) передбачені зобов'язання сторін про компенсацію шкоди, заподіяної працівникові в разі дострокового розірвання контракту.

Чим же відрізняється контракт від звичайного трудового договору?

По-перше, це обов'язкова письмова форма. В той час трудовий договір може укладатися як в письмовій, так і в усній формі.

По-друге, контракт укладається лише у випадках, прямо передбачених законами України, а трудовий договір не має таких обмежень.

По-третє, контракт може бути тільки тимчасовим, тобто це строковий договір. Трудовий же договір укладається на певний строк, безстроково, чи на час виконання певної роботи.

По-четверте, можливість передбачити в контракті додаткові (не передбачені чинним законодавством) обов'язки та права, як працівника, так і власника.

Важливою рисою трудових договорів є їх сталість, в чому зацікавлені обидві сторони трудових відносин. Але сталість трудового договору не означає, що трудові відносини не можуть припинитись. І тому одним із елементів організації трудової діяльності фізичних осіб є встановлений порядок припинення трудових відносин.

У нормативних актах, що регламентують розірвання трудових зв'язків працівників із підприємствами, установами, організаціями уживається різна термінологія: “припинення трудового договору”, “звільнення працівника”, “звільнення з посади”. Поняття “припинення трудового договору” є найбільш загальним, тобто родовим поняттям, яке охоплює усі випадки припинення трудових відносин.

Припинення трудового договору – це закінчення його дії незалежно від причин та підстав. Дотримання вимог законодавства у питаннях припинення трудового договору є важливою юридичною гарантією здійснення громадянами їх конституційного права на працю.

Трудове законодавство України передбачає різні підстави припинення трудового договору.

Підстави припинення трудового договору – це юридичні факти, що припиняють договірні правовідносини працівника і роботодавця.

Усі підстави припинення трудового договору встановлені ст. 36 КЗпП. Умовно їх можна поділити на три групи:

1) припинення трудового договору з урахуванням волі його сторін. До цієї групи належать такі підстави:

— угода сторін (п.1 ст.36 КЗпП). За цією підставою може бути припинений будь-який трудовий договір у будь-який час. Головне в тому, що волевиявлення сторін з приводу припинення трудового зв'язку було взаємним. При ньому немає значення, яка із сторін трудових правовідносин проявила ініціативу;

— закінчення строку (п.2 ст.36 КЗпП). Проте треба мати на увазі таке: якщо після закінчення строку трудового договору трудові відносини фактично продовжуються і жодна із сторін не вимагала його припинення, то вважається, що дія трудового договору продовжується на тих самих умовах, але вже на невизначений строк;

— переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду (п.5 ст.36 КЗпП);

— відмова працівника від переведення на іншу роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці (п.6 ст.36 КЗпП);

— підстави, передбачені контрактом (п.8 ст.36 КЗпП);

2) припинення трудового договору з ініціативи працівника (ст.ст.38, 39 КЗпП) чи власника або уповноваженого ним органу (ст.ст.40, 41 КЗпП);

3) припинення трудового договору з ініціативи третіх осіб (пп.3, 4, 7 ст.36 КЗпП). Ними виступають уповноважені державні органи і посадові особи, що не є стороною трудового договору. Можливість припинення трудового договору з ініціативи третіх осіб передбачена також ст.ст.37, 45, 199 КЗпП (призов або вступ працівника на військову службу; на вимогу профспілкового комітету; коли набрав чинності судовий вирок тощо).

Найбільш поширеною на практиці є друга група.

Законодавство про працю України забезпечує право вільного вибору місця роботи, роду занять, а також безперешкодного переходу на будь-яку іншу роботу. Тому працюючим надається можливість розірвати трудовий договір за своєю ініціативою, що досить часто називають звільненням за власним бажанням. Відповідно до ст.38 КЗпП працівник має право розірвати безстроковий трудовий договір, письмово попередивши про це власника або

уповноважений ним орган за два тижні. При цьому працівник не зобов'язаний надавати будь-які пояснення щодо свого рішення.

Власник або уповноважений ним орган повинен розірвати трудовий договір у строк, запропонований працівником у разі, коли заява працівника про звільнення з роботи за власним бажанням зумовлена неможливістю продовжувати роботу. Така неможливість зумовлена такими причинами:

- 1) переїзд на нове місце проживання;
- 2) переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість;
- 3) вступ до навчального закладу;
- 4) неможливість проживання у даній місцевості, підтверджена медичним висновком;
- 5) вагітність;
- 6) догляд за дитиною до досягнення нею 14-річного віку або дитиною-інвалідом;
- 7) догляд за хворим членом родини відповідно до медичного висновку або інвалідом I групи;
- 8) вихід на пенсію;
- 9) прийом на роботу за конкурсом;
- 10) з інших поважних причин.

Якщо працівник після закінчення строку попередження про звільнення не залишив роботу і не вимагає розірвання трудового договору, власник або уповноважений ним орган не вправі звільнити його за поданою раніше заявою, крім випадків, коли на його місце запрошено іншого працівника і якому, відповідно до закону, не може бути відмовлено в укладанні трудового договору.

Працівник має право також у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо власник або уповноважений ним орган не виконує законодавство про працю, умови колективного чи трудового договору.

Після закінчення терміну попередження власника або уповноваженого ним органу про припинення трудового договору працівник може залишити роботу, а власник чи уповноважений ним орган повинен здійснити з ним розрахунок і видати трудову книжку.

Водночас для деякої категорії працівників законодавством введено обмеження щодо припинення трудового договору в певний період за власним бажанням. Такі обмеження поширюються на молодих спеціалістів протягом терміну, визначеного в направленні на роботу або договором, а також для осіб, засуджених до виправних робіт без позбавлення волі (на період відбування ним покарання).

Щодо строкових трудових договорів, то відповідно до чинного законодавства вони не можуть бути розірваними за ініціативою працівника, крім деяких випадків.

Згідно зі ст.39 КЗпП строковий трудовий договір з ініціативи працівника може бути розірвано достроково в разі хвороби працівника або його інвалідності, які перешкоджають виконання роботи за договором, порушення власником або уповноваженим ним органу законодавства про працю, колективного чи трудового договору та у випадках передбачених ч.1 ст.38 КЗпП.

Трудовим законодавством встановлено вичерпний перелік підстав звільнення працівників з ініціативи власника або уповноваженого ним органу. Це одна з найважливіших гарантій захисту працівників від необгрунтованих звільнень.

Підстави, за якими власник або уповноважений ним орган можуть звільнити працівника, закріплені в ст.ст.40, 41 КЗпП і діляться на основні та додаткові.

До основних підстав належать:

- 1) зміни в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідація, реорганізація, банкрутство або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників. При цьому працівник, з яким розірвано трудовий договір з зазначених підстав, протягом одного року має право на укладення трудового договору у разі поворотного прийняття на роботу, якщо власник або уповноважений ним орган проводить прийняття на роботу працівників аналогічної кваліфікації;
- 2) виявлення невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі за станом здоров'я або внаслідок недостатньої кваліфікації;
- 3) систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного стягнення чи громадського впливу;
- 4) прогул (в тому числі відсутність на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;
- 5) нез'явлення на роботу протягом більш ніж чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності й пологам, але при цьому за працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посади) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

- 6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;
- 7) поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;
- 8) вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника, встановленого за вироком суду, що набрав чинності, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

Не допускається звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу в період його тимчасової непрацездатності (за винятком нез'явлення на роботу протягом чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності), а також у період перебування працівника у відпустці. Це правило не поширюється на випадок повної ліквідації підприємства, установи, організації.

Додатковими підставами розірвання трудового договору з ініціативи власника є:

- 1) одноразове грубе порушення трудових обов'язків керівними працівниками підприємств усіх форм власності та їх заступниками, головними бухгалтерами та їх заступниками, а також службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання, і службовими особами державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами;
- 2) скоєння винних дій керівником підприємства, установи, організації внаслідок чого заробітна плата виплачується несвоєчасно або в розмірах, нижчих від встановленого законом розміру мінімальної заробітної плати;
- 3) скоєння винних дій працівником, який безпосередньо обслуговує грошові чи товарні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку власника або уповноваженого ним органу;
- 4) вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, несумісного з продовженням роботи;
- 5) якщо працівника визнано таким, що не витримав випробування (у випадках, коли працівника прийнято на роботу з іспитовим строком випробування);
- 6) якщо працівника зараховано з порушенням спеціальних правил прийняття на роботу (наприклад, коли особа зараховується на посаду, яку їй заборонено обіймати протягом певного терміну за вироком суду).

Окрім указаних підстав правовідносини деяких категорій працівників можуть припинятися і з інших підстав. Наприклад, ст.30 Закону України “Про державну службу” визначено підстави, згідно яких може припинятись державна служба.

У разі звільнення працівника внаслідок змін в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації чи перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату, працівника про наступне вивільнення персонально попереджують не пізніше ніж за два місяці.

За таких умов вивільнення переважне право на залишення на роботі надається працівникам з більш високою кваліфікацією і продуктивністю праці.

При рівних умовах продуктивності праці та кваліфікації перевага в залишенні на роботі надається:

- 1) сімейним – при наявності двох і більше утриманців;
- 2) особам, в сім’ї яких немає інших працівників з самостійним заробітком;
- 3) працівникам з тривалим безперервним стажем роботи на даному підприємстві, установі, організації;
- 4) працівникам, які навчаються у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах без відриву від виробництва;
- 5) учасникам бойових дій, інвалідам війни та особам, на яких поширюється чинність Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”;
- 6) авторам винаходів, корисних моделей, промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій;
- 7) працівникам, які дістали на цьому підприємстві, установі, організації трудове каліцтво або професійне захворювання;
- 8) особам з числа депортованих з України, протягом п’яти років, з часу їх повернення на постійне місце проживання в Україну;
- 9) працівникам з числа колишніх військовослужбовців строкової служби та осіб, які проходили альтернативну (невійськову) службу, – протягом двох років з дня звільнення їх зі служби.

Одночасно з попередженням про звільнення внаслідок змін в організації виробництва і праці власник або уповноважений ним орган пропонує працівникові іншу роботу на тому же підприємстві, в установі, організації. У разі відсутності роботи за відповідною професією чи спеціальністю або в разі відмови працівника від переведення на іншу роботу власник або уповноважений ним орган зобов’язаний довести до відома державної служби зайнятості про наступне вивільнення працівника із

зазначенням його професії, спеціальності, кваліфікації та розміру оплати праці.

Розірвання трудового договору з ініціативи власника може бути проведено, як правило, лише за попередньою згодою профспілкового органу.

При припиненні трудового договору, у передбачених законом випадках, працівникові виплачується вихідна допомога у розмірі від одного та більше середніх місячних заробітків. Наприклад, у разі призову або вступу на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу – не менше двохмісячного середнього заробітку; внаслідок порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, колективного чи трудового договору – у розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше тримісячного середнього заробітку.

Власник або уповноважений ним орган повинен у день звільнення видати працівникові належно оформлену трудову книжку і здійснити розрахунок. У разі звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу він зобов'язаний також у день звільнення видати йому копію наказу про звільнення з роботи. В інших випадках звільнення копія наказу видається на вимогу працівника.

3. Робочий час і його види. Поняття і види часу відпочинку

Піклування про здоров'я людини, її культурний і фізичний розвиток є важливою функцією держави. Частково вона реалізується за допомогою норм трудового права, обмеженням робочого часу, встановленням часу відпочинку, нормативів щодо охорони праці тощо.

Визначена трудовим законодавством регламентація норм робочого часу має важливе значення для його раціонального використання. Вживані в КЗпП поняття “робочий час”, “робочий день”, “робочий тиждень”, “робоча зміна” розкривають різні сторони робочого часу і є його нормативами.

Робочим часом вважається час, протягом якого працівник повинен виконувати свої трудові обов'язки або іншу доручену йому роботу згідно з діючим законодавством про працю, правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним і трудовим договорами.

Поряд із загальним поняттям робочого часу в законодавстві здійснюється його розмежування на окремі види, а саме:

- 1) нормальний робочий час;
- 2) скорочений робочий час;
- 3) неповний робочий час;

- 4) ненормований робочий час;
- 5) надурочний робочий час;
- 6) нічний робочий час.

Згідно ст.50 КЗпП **нормальна тривалість робочого часу** працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень. Це є загальна норма, яка не залежить від кількості робочих днів на тиждень і поширюється вона на всіх працівників незалежно від того, чи працюють вони постійно, тимчасово, сезонно на підприємствах різних форм власності, а також незалежно від режиму робочого часу та виду робочого тижня. Отже, щоденна робота за п'ятиденного робочого тижня не повинна перевищувати 8, а шестиденного – 7 годин. Підприємства, установи та організації, укладаючи колективний договір, можуть установлювати меншу норму тривалості робочого часу.

Скорочений робочий час передбачений законодавством для деяких категорій працівників. Ці межі, встановлені законом, носять обов'язковий характер і не можуть бути змінені умовами колективного чи трудового договорів. Скорочення робочого часу не відбивається на розмірі оплати праці – вона є такою ж, як і при нормальній тривалості робочого часу.

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється: для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень; для працівників віком від 15 до 16 років (учнів від 14 до 15 років, які працюють у період канікул) – 24 години на тиждень; для учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, робочий час не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу (24; 36 годин) для осіб відповідного віку; для працівників, зайнятих на роботах із шкідливими умовами праці – не більше як 36 годин на тиждень.

Скорочений робочий час встановлюється для професорсько-викладацького складу та вчителів навчальних закладів, медичних працівників та деяких інших категорій працівників, чия праця пов'язана із значним інтелектуальним і нервовим напруженням.

Скорочена тривалість робочого часу може встановлюватись за рахунок власних коштів на підприємствах, установах і організаціях для жінок, які мають дітей віком до 14 років або дитину-інваліда.

Неповний робочий час встановлюється відповідно до ст.56 КЗпП за угодою між працівником і власником або уповноваженим ним органом. Така угода може бути досягнута при прийнятті на роботу чи в процесі виконання працівником трудових обов'язків. За неповного робочого дня можливе зменшення як тривалості робочого дня, так і кількості днів робочого тижня. Власник або уповноважений ним орган зобов'язаний встановити неповний робочий час на прохання вагітної жінки, жінки, що має дитину до 14 років, дитину-інваліда або здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до

медичного висновку. При неповному робочому часі оплата праці проводиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку.

Мінімальна або максимальна тривалість неповного робочого часу законодавством не визначена. Тому норма робочого часу і період роботи протягом доби чи тижня визначаються тільки за згодою між працівником і власником або уповноваженим ним органом. При цьому тривалість робочого дня, як правило, не може бути меншою 4 годин, а робочого тижня – меншою 20 годин при п'яти і 24 годин при шестиденному тижні. У трудовій книжці, відповідно до інструкції про порядок її ведення, режим і норма робочого часу не зазначається.

Для окремих категорій працівників за характером праці допускається відхилення від обумовленого режиму робочого часу, тому їх робочий час називається **ненормованим робочим часом**. Цей вид робочого часу, як правило, допускає роботу без спеціального дозволу понад нормальний робочий день і тиждень, за що ці працівники користуються додатковою відпусткою тривалістю до 7 календарних днів. Проте законодавство допускає випадки, коли за роботу в умовах ненормованого робочого дня окремим працівникам може проводитись доплата.

Оскільки ненормований робочий день є винятком із загальних правил регулювання робочого часу, то він установлюється для обмеженого кола працівників. До таких працівників відносяться, як правило, адміністративний, управлінський, технічний, господарський персонал, працівники правоохоронних органів та інших державних установ. Юридичною підставою для віднесення працівника до категорії осіб з ненормованим робочим днем на підприємствах є списки посад, робіт та професій, визначених колективним договором.

Надурочний робочий час – це робота, яка виконується працівниками понад нормальний робочий день і тиждень. Такі роботи, як правило, заборонені законодавством. Власник або уповноважений ним орган може застосовувати їх у виняткових випадках і лише з дозволу профспілкового комітету. Перелік підстав залучення до надурочних робіт, установлений ст.62 КЗпП, є вичерпним. Це означає, що власник або уповноважений ним орган не має права проводити надурочні роботи в інших, навіть поважних, з їх точки зору, випадках. Проведення таких робіт є незаконними.

Загальна кількість надурочних робіт для кожного працівника не може перевищувати чотирьох годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік. Власник або уповноважений ним орган повинні вести облік надурочних робіт кожного працівника.

До надурочних робіт заборонено залучати вагітних жінок; жінок, що мають дітей до трьох років; неповнолітніх; осіб, що навчаються в середніх

загальноосвітніх школах чи професійно-технічних училищах без відриву від виробництва.

Можуть залучатися до надурочних робіт жінки, які мають дітей від 3 до 14 років або дитину-інваліда лише за їх згодою, а також інваліди за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям.

Робота в надурочний час компенсується тільки підвищеною оплатою. Компенсація надурочних робіт шляхом надання відгулу не допускається. Не вважається надурочною робота, яка виконується працівниками у режимі ненормованого або неповного робочого дня; робота за сумісництвом тощо.

Нічним робочим часом вважається час з 10 години вечора до 6 години ранку (ст.54 КЗпП). При роботі в нічний час встановлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину. Проте це правило не поширюється на працівників, для яких уже передбачено скорочення робочого часу. Тривалість нічної роботи зрівнюється з денною в тих випадках, коли це необхідно за умовами виробництва, зокрема на безперервних виробництвах, а також на змінних роботах при 6-денному робочому тижні з одним вихідним днем.

Трудовим законодавством забороняється залучення до роботи в нічний час:

- 1) вагітних жінок;
- 2) жінок, які мають дітей до 3 років;
- 3) неповнолітніх працівників;
- 4) інших категорій працівників, передбачених законодавством.

Велике значення для відновлення здоров'я, фізичних та розумових здібностей працівників має час відпочинку. Право на відпочинок є одним із конституційних прав працівника. В ст.45 Конституції України закріплено, що кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Часом відпочинку вважається час, протягом якого працівники підлягають звільненню від виконання трудових обов'язків і можуть використовувати його на свій розсуд.

Як і робочий час, час відпочинку має кілька видів. **Чинним законодавством про працю передбаченні такі види часу відпочинку:**

1) **перерви в робочому дні.** Перерви для відпочинку і харчування надаються через 4 години після початку роботи і тривають не більше 2 годин. Мінімальна межа тривалості перерви в законі не визначена. Тому, як правило, правилами внутрішнього трудового розпорядку і графіками змінності тривалість перерви встановлюється від 30 хвилин до однієї години. Час перерви встановлюється правилами внутрішнього трудового розпорядку. Працівники використовують перерву за своїм розсудом. На цей час вони можуть відлучатися з місця роботи. Перерва не включається у робочий час. На тих роботах, де за умовами виробництва перерву встановити не можливо,

працівнику повинна надаватись інша можливість для харчування протягом робочого дня.

Для деяких категорій працівників нормативними актами встановлені спеціальні додаткові перерви, які надаються через короткий відтинок часу і включаються в робочий час (під час роботи на повітрі в холодну пору року; на вантажно-розвантажувальних роботах; секретарям-машиністкам; жінкам що мають дітей віком до півтора року, для годування дитини). На відміну від загальної перерви для відпочинку і харчування, що не включається в робочий час і тому не оплачується, спеціальні перерви входять у робочий час і підлягають оплаті.

2) **щоденний (міжзмінний) відпочинок.** Перерви між робочими змінами тривають з моменту закінчення роботи в попередній день і до початку наступного робочого дня. Тривалість щоденного відпочинку залежить від тривалості робочого дня та режиму роботи. Він повинен бути не менше подвійної тривалості робочого дня за винятком перерви в роботі. Наприклад, якщо робочий день складає 8 годин, а перерва в роботі – 1 годину, то тривалість щоденного міжзмінного відпочинку складає: 16-1=15 годин.

3) **щотижневий безперервний відпочинок (вихідні дні)** надається працівнику після закінчення трудового тижня. При цьому тривалість щотижневого безперервного відпочинку відповідно до ст.70 КЗпП повинна бути не менш як 42 години. При п'ятиденному робочому тижні працівникам надаються два вихідних дні на тиждень, а при шестиденному робочому тижні – один вихідний день. Загальним вихідним днем є неділя. Другий вихідний день при п'ятиденному робочому тижні, як правило, має надаватись підряд з загальним вихідним днем.

Робота у вихідні дні забороняється. Залучення окремих працівників до роботи у ці дні проводиться за письмовим наказом власника або уповноваженого ним органу з дозволу профспілкового комітету підприємства лише у виняткових випадках (для відвернення стихійного лиха, виробничої аварії або усунення їх наслідків тощо). Перелік підстав для залучення працівників до роботи у вихідні дні визначено законодавством, є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає.

Перенесення вихідного дня для всіх працівників підприємства з ініціативи власника або уповноваженого ним органу не допускається. Це можливо в окремих випадках і лише на підставі прийнятої спеціальної постанови Кабінету Міністрів України, зокрема з метою приєднання вихідного дня до святкового або неробочого дня.

Робота у вихідний день може компенсуватись, за згодою сторін, наданням іншого дня відпочинку або у грошовій формі в подвійному розмірі.

4) **святкові і неробочі дні** встановлюються законодавством України.

Святковими днями є:

- 1 січня – Новий рік;
- 7 січня – Різдво Христове;
- 8 березня – Міжнародний жіночий день;
- 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих;
- 9 травня – День Перемоги;
- 28 червня – День Конституції України;
- 24 серпня – День незалежності України.

Неробочими днями є релігійні свята:

- 7 січня – Різдво Христове;
- один день (неділя) – Пасха (Великдень);
- один день (неділя) – Трійця.

Різдво Христове одночасно є святковим і неробочим днем. По суті ж і неробочі дні, і святкові дні є тотожними з огляду на те, що у ці дні робота не проводиться.

За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні.

У випадках, коли святковий або неробочий день збігається з вихідним днем, вихідний день переноситься на наступний після святкового або неробочого.

У святкові і неробочі дні допускається лише робота, зупинення якої неможливе з виробничо-технічних умов або викликані необхідністю обслуговування населення (транспорт, зв'язок, лікарні тощо), а також невідкладні ремонтні та вантажно-розвантажувальні роботи.

Робота у святкові дні і неробочі дні оплачується в подвійному розмірі. За бажанням працівника, який працював у зазначені дні, йому може бути наданий інший день відпочинку (відгул). Таким відгул надається лише тим працівникам, робота яких у святковий чи неробочий день не включається до місячної норми робочого часу. Якщо ж вона проводилася у межах місячної норми, то відгул за таку роботу не надається.

5) **щорічні відпустки.** КЗпП та Закон України “Про відпустки” від 15 листопада 1996 року встановили такі види відпусток:

- щорічні відпустки;
- додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;
- творчі відпустки;
- соціальні відпустки;
- відпустки без збереження заробітної плати.

Законодавством, колективним договором, угодами та трудовими договорами можуть встановлюватися інші види відпусток.

Всі громадяни, зайняті суспільно-корисною працею, незалежно від форм власності і форм господарювання, які перебувають у трудових відносинах і підлягають державному соціальному страхуванню, мають право на одержання щорічної оплачуваної відпустки.

Щорічні відпустки – це встановлений законодавством безперервний відпочинок працівника із збереженням за ним місця роботи (посади) і заробітної плати.

Щорічні відпустки надаються громадянам, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи.

Тривалість відпусток незалежно від режимів та графіків роботи розраховується в календарних днях. Переведення тривалості щорічної відпустки із робочих в календарні дні проводиться шляхом множення тривалості відпустки в робочих днях на дріб 7/6.

Щорічні відпустки складаються з основної та додаткових відпусток.

Щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менш як 24 календарні дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладання трудового договору.

Особам віком до 18 років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день; інвалідам I і II груп – 30 днів, інвалідам III групи – 26 днів; керівним, педагогічним, науково-педагогічним працівникам освіти та науковим працівникам – до 56 днів, а також іншим категоріям працівників, перелік яких встановлено ст.6 Закону України “Про відпустки” та іншими законодавчими актами (наприклад, Законами України “Про міліцію”, “Про військовий обов’язок та військову службу”, “Про прокуратуру”, “Про статус суддів”, “Про статус народного депутата України”, “Про державну службу” тощо).

Сезонним, а також тимчасовим працівникам відпустка надається пропорційно до відпрацьованого ними часу.

Щорічна додаткова відпустка за роботу із шкідливими і важкими умовами праці тривалістю до 35 календарних днів надається працівникам, зайнятим на роботах, пов’язаних з негативним впливом на здоров’я шкідливих виробничих факторів.

Щорічна додаткова відпустка за особливий характер роботи надається окремим категоріям працівників, робота яких пов’язана з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням або виконується в особливих природних географічних і геологічних умовах та умовах підвищеного ризику для здоров’я – тривалістю до 35 календарних днів та

працівникам з ненормованим робочим днем – тривалістю до 7 календарних днів.

Щорічні додаткові відпустки за бажанням працівника можуть надаватись одночасно з щорічною основною відпусткою або окремо від неї. Загальна тривалість щорічної основної та додаткової відпусток не може перевищувати 59 календарних днів, а для працівників, зайнятих на підземних гірничих роботах – 69 календарних днів.

Право працівника на щорічну основну та додаткову відпустки повної тривалості у перший рік роботи настає, за деякими винятками, після закінчення шести місяців безперервної роботи на даному підприємстві.

Щорічну відпустку на прохання працівника може бути поділено на частини будь-якої тривалості за умови, що основна безперервна її частина становитиме не менше 14 календарних днів. Невикористану частину щорічної відпустки має бути надано працівнику, як правило, до кінця робочого року, але не пізніше 12 місяців після закінчення робочого року, за який надається відпустка.

Додаткові відпустки у зв'язку з навчанням надаються різним категоріям громадян, які здобувають освіту без відриву від виробництва.

Працівникам, які здобувають загальну середню освіту, надається додаткова оплачувана відпустка на період складання:

- випускних іспитів в основній школі – тривалістю 10 календарних днів;
- випускних іспитів у старшій школі – тривалістю 23 календарні дні;
- перевідних іспитів в основній та старшій школах – від 4 до 6 календарних днів без урахування вихідних;
- іспитів екстерном за основну школу – 21 календарний день;
- іспитів екстерном за старшу школу – 28 календарних днів.

Працівникам, які успішно навчаються на вечірніх відділеннях професійно-технічних закладів освіти, надається додаткова оплачувана відпустка для підготовки та складання іспитів загальною тривалістю 35 календарних днів протягом року.

Працівникам, які успішно навчаються у вищих закладах освіти з вечірньою та заочною формами навчання, надаються додаткові оплачувані відпустки на період:

- настановчих занять, виконання лабораторних робіт, складання заліків та іспитів для тих, хто навчається на першому та другому курсах у вищих закладах освіти 1 та 2 рівнів акредитації з вечірньою формою навчання – 10 календарних днів щорічно, 3 та 4 рівнів акредитації з вечірньою формою навчання – 20 календарних днів щорічно, незалежно від рівнів акредитації з заочною формою навчання – 30 календарних днів щорічно;

- для тих, хто навчається на третьому і наступних курсах додаткова оплачувана відпустка відповідно збільшується на 10 календарних днів щорічно;
- для складання державних іспитів незалежно від рівня акредитації вищого закладу освіти – 30 календарних днів;
- для підготовки та захисту дипломного проекту (роботи) студентам, які навчаються у вищих закладах освіти з вечірньою та заочною формою навчання 1 та 2 рівня акредитації – 2 місяці, 3 та 4 рівня акредитації – 4 місяці.

Працівникам, допущеним до складання вступних іспитів в аспірантуру з відривом або без відриву від виробництва, для підготовки та складання іспитів надається один раз на рік додаткова оплачувана відпустка з розрахунку 10 календарних днів на кожний іспит.

Працівникам, які навчаються без відриву від виробництва в аспірантурі та успішно виконують індивідуальний план підготовки, надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю 30 календарних днів та за їх бажанням протягом чотирьох років навчання – 1 вільний від роботи день на тиждень з оплатою його в розмірі 50 відсотків середньої заробітної плати працівника.

Творча відпустка надається працівникам для закінчення дисертаційних робіт, написання підручників та в інших випадках, передбачених законодавством.

Соціальні відпустки є особливим видом відпусток і вони надаються:

— у зв'язку з вагітністю та пологами жінкам на підставі медичного висновку тривалістю: до пологів – 70 календарних днів, після пологів – 56 календарних днів (у разі народження двох і більше дітей та у разі ускладнення пологів – 70 календарних днів), починаючи з дня пологів;

— для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку жінкам за їх бажанням після закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами;

— жінці, яка працює і має двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда. Така відпустка надається за її бажанням щорічно тривалістю 5 календарних днів без урахування вихідних.

Додаткові відпустки жінкам, які мають дітей, надаються понад щорічні відпустки.

Відпустки без збереження заробітної плати передбачені чинним законодавством. В одних випадках ці відпустки повинні надаватися в обов'язковому порядку, в інших – за згодою сторін.

В обов'язковому порядку відпустки без збереження заробітної плати надаються:

- матері або батьку, який виховує дитину без матері, що мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину - інваліда, – тривалістю до 14 календарних днів щорічно;

- чоловікові, жінка якого перебуває у передпологовій відпустці, – тривалістю до 14 календарних днів;
- ветеранам війни та особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, а також особам, на яких поширюється чинність Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”, – тривалістю до 14 календарних днів щорічно;
- ветеранам праці та особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, – тривалістю 21 календарний день щорічно;
- пенсіонерам за віком та інвалідам III групи – тривалістю до 30 календарних днів щорічно;
- інвалідам I і II груп – тривалістю до 60 календарних днів щорічно;
- особам, які одружуються; – тривалістю до 10 календарних днів;
- працівникам у разі смерті рідних по крові або по шлюбу (чоловіка або дружини, батьків, дитини, братів, сестер), – тривалістю до 7 календарних днів та інших рідних – тривалістю до 3 календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду до місця поховання та назад;
- в інших випадках, передбачених чинним законодавством.

Порядок оплати відпусток та відпустки без збереження заробітної плати регулює Закон України “Про відпустки” і Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 року №346. На час відпустки без збереження заробітної плати за працівником зберігається його місце роботи (посада).

4. Особливості праці жінок та молоді

Враховуючи фізіологічні, психологічні, вікові та інші особливості, правове регулювання трудових відносин жінок та молоді має певні відмінності щодо інших категорій працівників.

Особливості правового регулювання праці жінок та молоді відображені в окремих главах КЗпП (гл. XII “Праця жінок” і гл. XIII “Праця молоді”) і Закону України “Про охорону праці” від 14 жовтня 1992 року.

Встановлення більш сприятливих і легких умов праці для жінок пов’язане з фізіологічними особливостями жіночого організму і виконаннями жінками функції материнства.

Законодавством про працю заборонено:

- 1) застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на

- підземних роботах, крім деяких підземних робіт (нефізичних робіт або робіт по санітарному та побутовому обслуговуванню);
- 2) залучення жінок до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Граничні норми підймання і переміщення вантажів при чергуванні з іншою роботою – 10 кг, а при постійному – 7 кг. Сумарна вага переміщуваних вантажів протягом одного часу роботи не повинна перевищувати 350 кг при підйманні з робочої поверхні та 175 кг – з підлоги;
  - 3) залучення жінок до робіт у нічний час за винятком тих галузей народного господарства, де це викликається особливою необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід;
  - 4) залучення до робіт у нічний час, до надурочних робіт і робіт у вихідні дні, направлення у відрядження вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років;
  - 5) жінки, що мають дітей віком від 3 до 14 років або дітей-інвалідів, не можуть залучатись до надурочних робіт або направлятись у відрядження без їх згоди;
  - 6) вагітним жінкам відповідно до медичного висновку знижують норми виробітку, норми обслуговування або переводять їх на іншу роботу, яка є легшою і виключає вплив несприятливих виробничих факторів, із збереженням середнього заробітку за попередньою роботою;
  - 7) жінки, які мають дітей віком до трьох років, в разі неможливості виконання попередньої роботи переводяться на іншу роботу із збереженням середнього заробітку за попередньою роботою до досягнення дитиною віку трьох років;
  - 8) на підставі медичного висновку жінкам надається оплачувана відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі народження двох і більше дітей та у разі ускладнення пологів – 70) календарних днів після пологів, починаючи з дня пологів;
  - 9) у разі, якщо дитина потребує домашнього догляду, жінці в обов'язковому порядку надається відпустка без збереження заробітної плати тривалістю, визначеною у медичному висновку, але не більш як до досягнення дитиною шестирічного віку;
  - 10) за бажанням жінки у період перебування її у відпустці для догляду за дитиною вона може працювати на умовах неповного робочого часу або вдома. При цьому за нею зберігається право на одержання допомоги в період відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;

- 11) жінкам, які усиновили новороджених дітей безпосередньо з пологового будинку, надається відпустка з дня усиновлення тривалістю 56 календарних днів (70 календарних днів – при усиновленні двох і більше дітей) з виплатою державної допомоги у встановленому порядку;
- 12) жінці, яка працює і має двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда, за її бажанням щорічно надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю 5 календарних днів без урахування вихідних;
- 13) жінкам, що мають дітей віком до півтора року, надаються, крім загальної перерви для відпочинку і харчування, додаткові перерви для годування дитини. Ці перерви надаються не рідше ніж через три години тривалістю не менше 30 хвилин кожна. За наявності двох і більше грудних дітей тривалість перерви встановлюється не менше години. Перерви для годування дитини включаються в робочий час і оплачуються за середнім заробітком;
- 14) забороняється відмовляти жінкам у прийнятті на роботу і знижувати їм заробітну плату з мотивів, пов'язаних з вагітністю або наявністю дітей віком до 3 років, а одиноким матерям – з наявністю дитини віком до 14 років або дитини-інваліда.

Держава гарантує працездатній молоді рівне з іншими громадянами право на працю. Молодими громадянами вважаються громадяни України віком від 15 до 28 років. Вони займають проміжне становище між дитинством і зрілістю. Соціальне становище молоді дає можливість передбачити майбутнє суспільства. Тому проблемам молоді держава приділяє значну увагу, в тому числі й засобами регулювання її правового статусу. Особливі умови праці молоді встановлюються з метою забезпечити їй нормальний фізіологічний розвиток.

Згідно ст.ст.196,197 КЗпП і Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” в редакції від 23 березня 2000 року, держава для всіх підприємств і організацій встановлює броню прийому на роботу і професійне навчання молоді, а також гарантує надання їм першого робочого місця на строк не менше двох років, а молодим фахівцям, що закінчили державні навчальні заклади – не менше трьох років. Будь-які прями або непрямі обмеження прав і свобод молоді залежно від віку, крім передбачених законодавством, є протиправними і тягнуть за собою відповідальність, встановлену законами України.

На кожному підприємстві, в установі, організації має вестися спеціальний облік неповнолітніх працівників, які не досягли 18 років, із зазначенням дати їх народження (ст.189 КЗпП).

Згідно ст.187 КЗпП неповнолітні у правових правовідносинах порівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України.

Основними особливостями праці неповнолітніх є:

- 1) не допускається прийняття на роботу осіб молодше 16 років (крім окремих винятків);
- 2) прийом на роботу неповнолітніх здійснюється тільки після їх попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення ними 21 року, вони щороку підлягають обов'язковому медичному оглядові;
- 3) їм не встановлюється випробувальний строк при першому прийнятті на роботу;
- 4) їм забороняється залучати на важких роботах і на роботах з шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах;
- 5) їм забороняється залучати до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми;
- 6) їм забороняється залучати до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні;
- 7) для неповнолітніх встановлюється скорочений робочий день, а оплата праці проводиться як за повний робочий день;
- 8) для неповнолітніх встановлена така тривалість робочого часу: для працівників у віці від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень; для працівників у віці від 15 до 16 років – 24 години на тиждень; для працюючих у період канікул учнів у віці від 14 до 15 років – 24 години на тиждень.
- 9) щорічна основна відпустка для неповнолітніх тривалістю 31 календарний день надається в зручний для них час (як правило, літній), а у перший рік роботи відпустка надається за їх заявою до настання шестимісячного терміну безперервної роботи на даному підприємстві, в установі, організації;
- 10) звільнення неповнолітніх працівників з ініціативи власника або уповноваженого ним органу допускається, крім додержання загального порядку звільнення, тільки за згодою районної (міської) комісії в справах неповнолітніх;
- 11) звільнення неповнолітнього можливо не лише з власної ініціативи, але і з ініціативи батьків, усиновителів і піклувальників неповнолітнього, а також державних органів та посадових осіб, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю у випадку, коли виконання трудового договору з

неповнолітнім, у тому числі й строкового, загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

5. Трудова дисципліна. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність

Сучасне виробництво не можливо без високої організованості, взаємоузгодженості й чіткості в роботі. Без підкорення всіх учасників трудового процесу певному розпорядку, без дотримання встановленої дисципліни праці неможливо досягти тієї мети, для якої організовується спільний трудовий процес.

Найбільш загальним поняттям у законодавстві є дисципліна праці. Трудова дисципліна є необхідною умовою будь-якої суспільної праці незалежно від форми власності й галузевої залежності. Термін “трудова дисципліна” застосовується в широкому і вузькому розумінні. В першому випадку трудова дисципліна є синонімом дисципліни праці і включає в себе обов'язки сторін трудового договору.

Трудова дисципліна має зовнішній і внутрішній аспекти.

Зовнішній аспект означає підкорення працівника трудовому розпорядку, який включає в себе порядок взаємовідносин працівника і власника в процесі праці.

Під **внутрішнім аспектом** слід розуміти сукупність правил, що регламентують трудову функцію працівника, тобто сам процес праці.

Як **правова категорія** трудова дисципліна виступає в чотирьох аспектах.

- 1) Як один із основних принципів трудового права – забезпечення виконання обов'язку дотримуватися дисципліни праці. Забезпечувати дисципліну праці зобов'язані сторони трудових правовідносин.
- 2) Як інститут трудового права – система норм, що регулює внутрішній трудовий розпорядок, обов'язки сторін трудових правовідносин, встановлює заходи із заохочення за успіхи у праці та дисциплінарну відповідальність за порушення дисципліни праці.
- 3) Як елемент трудових правовідносин дисципліна праці проявляється в установленні відповідної поведінки конкретних працівників у трудовому колективі, в індивідуалізації трудових обов'язків у зв'язку з укладеним трудовим договором, контрактом, а також характеризується фактичною поведінкою сторін трудових

правовідносин, рівнем дотримання працівниками внутрішнього трудового розпорядку на підприємстві, де вони працюють.

- 4) Як фактична поведінка – рівень дотримання всіма учасниками виробничого процесу дисципліни праці, який може бути – низьким, середнім, високим.

Трудова дисципліна як правова категорія має двосторонній характер, оскільки включає в себе обов'язки як працівників, так і власника або уповноваженого ним органу.

Отже, трудова дисципліна – це встановлений нормами права порядок взаємовідносин учасників трудового процесу, що визначає точне виконання ними своїх трудових функцій.

Трудова дисципліна передбачає:

- 1) чесну і сумлінну працю;
- 2) своєчасне і точне виконання розпоряджень власника;
- 3) підвищення продуктивності праці;
- 4) виконання технологічної дисципліни;
- 5) додержання вимог охорони праці;
- 6) дотримання техніки безпеки та виробничої санітарії;
- 7) збереження та зміцнення власності підприємства;
- 8) поліпшення якості продукції.

Ст.139 КЗпП встановлені обов'язки працівників, які є загальними для всіх працівників підприємств, установ, організацій будь-якої форми власності. Перелік обов'язків, передбачений цією статтею не є вичерпним, а тому може конкретизуватись у правилах внутрішнього трудового розпорядку, статутах і положеннях про дисципліну праці, трудових договорах, при укладенні контракту.

Обов'язок – це міра необхідної поведінки, що встановлюється у відповідних нормативних актах. У залежності від виду поведінки розрізняють три види обов'язків: обов'язок активної поведінки; обов'язок пасивної поведінки; обов'язок сприймати певну міру примусу.

За своїм змістом обов'язки працівників можна поділити на три групи:

- 1) ті, що пов'язані з виконанням працівником своїх трудових функцій, покладених на нього умовами трудового договору, контракту;
- 2) ті, що впливають із наказів і розпоряджень власника або уповноваженого ним органу;
- 3) ті, що пов'язані із дотриманням чинного законодавства.

Трудова дисципліна забезпечується застосуванням передбачених законодавством спеціальних правових методів впливу на працівника:

- 1) **метод переконання і виховання** – заснований на вихованні у працівника свідомого ставлення до своїх трудових обов'язків, на формуванні у нього стійкого бажання сумлінно працювати;
- 2) **метод заохочення** – це певна форма суспільного визнання заслуг працівника у зв'язку з досягнутими ним успіхами в роботі. Застосування заходів заохочення є правом, а не обов'язком власника або уповноваженого ним органу. КЗпП не визначає навіть зразкового переліку заохочень, що може застосувати власник до працівників. Види заохочення передбачаються в правилах внутрішнього трудового розпорядку, статутах і положеннях про дисципліну праці, а також в окремих законах.

Заходи заохочення можуть розподілятися: за способом впливу на працівників – на моральні та матеріальні; за сферою дії – на загальні, що застосовуються до всіх працівників та спеціальні, що стосуються певних категорій працівників і службовців;

- 3) **метод примусу** полягає в застосуванні до порушників трудової дисципліни відповідних заходів матеріального і морального впливу, а також заходів дисциплінарного і громадського впливу всупереч їх волі. Сам факт невиконання працівником своїх обов'язків повинен бути зафіксований, дотриманий порядок розслідування, а також повинні бути витримані строки для застосування дисциплінарного стягнення.

Дисциплінарна відповідальність є одним з видів юридичної відповідальності й застосовується виключно до порушників трудової дисципліни. Тому підставою для її застосування є порушення трудової дисципліни.

Винне порушення дисципліни праці, невиконання або неналежне виконання працівником покладених на нього законодавством про працю, колективним і трудовим договорами трудових обов'язків є дисциплінарним проступком.

За здійснення дисциплінарного проступку роботодавець має право застосовувати визначені законодавством заходи дисциплінарного стягнення.

Дисциплінарне стягнення – це передбачений в нормативно – правовому акті захід примусового впливу, що застосовується органом, якому надано право прийняття на роботу, до працівника, який вчинив дисциплінарний проступок.

Ст.147 КЗпП передбачає два заходи стягнення за порушення трудової дисципліни: догана і звільнення.

Догана є дисциплінарним заходом особистого немайнового характеру.

Звільнення з роботи як дисциплінарне стягнення становить собою організаційний захід, пов'язаний з припиненням з працівником, що порушує трудову дисципліну, трудових правовідносин.

Застосування вищенаведених заходів стягнення є правом, а не обов'язком власника або уповноваженого ним органу.

Для окремих категорій працівників (працівники суду, прокуратури, міліції, державні службовці тощо) законодавством, статутами і положеннями про дисципліну встановлюються й інші види стягнень.

Законодавством про працю встановлено строго визначений порядок накладення і зняття дисциплінарних стягнень.

За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано тільки одне дисциплінарне стягнення. Перед накладенням стягнення власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмових пояснень. Дисциплінарне стягнення накладається не пізніше одного місяця з дня виявлення проступку, і не пізніше шести місяців з дня його вчинення.

Дисциплінарне стягнення оголошується в наказі (розпорядженні), в якому в обов'язковому порядку вказуються мотиви застосування стягнення і повідомляється працівникові під розписку протягом трьох робочих днів. Працівник має право оскаржити даний наказ до суду, комісії з трудових спорів або до вищестоящих органів.

Строк дії дисциплінарного стягнення – один рік. Протягом цього строку до працівника не застосовується заходи заохочення. Дисциплінарне стягнення до трудової книжки не заноситься. Ця заборона не поширюється на випадки звільнення за порушення трудової дисципліни, оскільки це становить припинення трудових відносин між сторонами, і в цьому випадку відповідно до законодавства про працю до трудової книжки записи про причини звільнення мають робитися у точній відповідності з формулюванням чинного законодавства і з посиланням на відповідну статтю і пункт закону.

Законодавством встановлено наступний порядок зняття дисциплінарного стягнення. Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. Дисциплінарне стягнення може бути зняте до закінчення одного року органом, що його застосував, якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і проявив себе як сумлінний працівник. Дострокове зняття дисциплінарного стягнення можливо як за власною ініціативою власника або уповноваженого ним органу, так і за

клопотанням трудового колективу чи його органу. Працівник також сам вправі звернутися з проханням про зняття з нього дисциплінарного стягнення.

Про дострокове зняття дисциплінарного стягнення видається наказ (розпорядження) власника або уповноваженого ним органу. Працівник, з якого достроково було знято дисциплінарне стягнення, вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.

Працівник, який завдав матеріальної шкоди підприємству, установі, організації несе матеріальну відповідальність незалежно від того, чи був він притягнутий до дисциплінарної відповідальності за діяння, якими завдано цю шкоду.

Матеріальна відповідальність працівників визначена ст.ст.130-138 КЗпП та деякими підзаконними актами. Чинне законодавство поєднує матеріальну відповідальність працівників із захистом інтересів кожного працівника. І тому не випадково глава IX КЗпП має назву “Гарантії при покладенні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації.” Ці гарантії полягають у тому, що відповідальність може настати тільки за пряму шкоду, в межах і порядку, передбачених законодавством, і, як правило, обмежуються певною частиною заробітку працівника.

Матеріальна відповідальність, на відміну від дисциплінарної, є двосторонньою, оскільки відповідальність несе не тільки працівник перед власником або уповноваженим ним органом, а й власник перед працівником за заподіяння шкоди його майну або здоров’ю.

Матеріальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що складається з обов’язку однієї сторони трудового договору відшкодувати збитки, заподіяні іншій стороні, протиправними і винними діями.

Притягнути працівника до матеріальної відповідальності можливо тільки за сукупністю таких умов (складу дисциплінарного проступку):

- 1) наявність прямої дійсної шкоди;
- 2) протиправна поведінка працівника;
- 3) причинний зв’язок між протиправною дією та заподіяною шкодою;
- 4) вина працівника в заподіяній шкоді.

Трудове законодавство передбачає два види матеріальної відповідальності працівника:

- 1) **обмежена матеріальна відповідальність**, яка включає в себе обов'язок працівника відшкодувати збитки в межах свого середнього місячного заробітку. Ця відповідальність настає у всіх випадках, крім тих, коли законодавством передбачена повна матеріальна відповідальність;
- 2) **повна матеріальна відповідальність**, яка включає в себе обов'язок працівника відшкодувати збитки в повному обсязі незалежно від розміру одержуваної ним заробітної плати.

Згідно ст.134 КЗпП повна матеріальна відповідальність застосовується у випадках, якщо:

- 1) між працівником і підприємством, установою, організацію укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за забезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей;
- 2) майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами;
- 3) шкоду завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;
- 4) шкоду завдано працівником, який був у нетверезому стані;
- 5) шкоди завдано недостачею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), а також інструментів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством працівникові в користування;
- 6) відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків;
- 7) шкоду завдано не при виконанні трудових обов'язків;
- 8) службова особа, винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу;
- 9) керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності, винний у несвочасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсації за порушення строків її виплати, і за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості поряд цим підприємством.

В окремих випадках, коли фактичний розмір шкоди значно перевищує номінальну вартість майна та інших цінностей ст.135 КЗпП передбачається підвищена матеріальна відповідальність працівника.

Покриття шкоди працівником проводиться добровільно чи за розпорядженням власника або уповноваженого ним органу шляхом відрахування із заробітної плати працівника, а також за рішенням суду.

Згідно з чинним законодавством, підприємство є суб'єктом матеріальної відповідальності у разі заподіяння шкоди працівникові й зобов'язане відшкодувати працівникові матеріальні збитки за наявності таких підстав:

- 1) незаконного звільнення, переведення чи відсторонення від роботи працівника;
- 2) неправильного формулювання запису в трудовій книжці під час звільнення працівника, що унеможливило б влаштування його на роботу;
- 3) затримки видачі трудової книжки або розрахунку при звільненні з роботи;
- 4) у разі ушкодження здоров'я працівника під час виконання ним трудових обов'язків;
- 5) псування, знищення чи крадіжки особистих речей працівника під час виконання ним трудових обов'язків.

У разі заподіяння потерпілому працівникові моральної шкоди вона також підлягає компенсації.

6. Індивідуальні й колективні трудові спори

При виконанні працівниками своїх трудових функцій між ними і власником або уповноваженим ним органом можуть виникати певні суперечності чи різного роду непорозуміння. Здебільшого вони носять індивідуальний характер, але непорозуміння можуть виникати й між групою трудящих, трудовим колективом підприємства та його власником.

Існують два види розбіжностей між суб'єктами трудових правовідносин: індивідуальні й колективні.

Індивідуальні трудові спори – це неврегульовані розбіжності між працівником і власником або уповноваженим ним органом з питань, пов'язаних із застосуванням норм трудового законодавства, правил внутрішнього трудового розпорядку, колективних і трудових договорів, про які заявлено в орган, уповноважений розглядати трудові спори та приймати обов'язкові для сторін рішення.

Розгляд індивідуальних трудових спорів регламентовано главою XV КЗпП та Цивільно-процесуальним кодексом.

Згідно ст.221 КЗпП трудові спори розглядаються двома органами:

- 1) комісіями з трудових спорів (КТС);
- 2) районними (міськими) судами.

КТС обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з чисельністю працюючих не менш як 15 чоловік. Порядок обрання, чисельність, склад і строк повноважень комісії визначаються зборами. При цьому кількість робітників у складі комісії повинна бути не менше половини її складу. КТС має печатку встановленого зразку.

Працівник може звернутися до КТС у тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у спорах про виплату належної йому заробітної плати – без обмеження будь-яким строком. Якщо цей строк пропущено з поважних причин, КТС може його поновити. Усі заяви, що надходять до КТС, підлягають обов'язковій реєстрації.

КТС зобов'язана розглянути трудовий спір у десятиденний строк з дня подання заяви працівником, у його присутності, а також представників власника або уповноваженого ним органу. Розгляд спору при відсутності працівника допускається лише за його письмовою заявою. За бажанням працівника під час розгляду спору від його імені може виступати представник профспілкового органу або інша особа, в тому числі адвокат.

Засідання КТС вважається правомочним, якщо на ньому були присутні не менше двох третин обраних до її складу членів. На засіданні КТС ведеться протокол, який підписується головою або його заступником і секретарем. З кожного спору КТС приймає рішення більшістю голосів її членів, присутніх на засіданні. Копії рішення комісії у триденний строк вручаються працівникові, власникові або уповноваженому ним органу.

У разі незгоди з рішенням КТС працівник чи власник або уповноважений ним орган можуть оскаржити її рішення до суду в десятиденний строк з дня вручення їм виписки з протоколу засідання комісії чи його копії.

Рішення КТС підлягає виконанню власником або уповноваженим ним органом у триденний строк після закінчення десяти днів, передбачених на його оскарження до суду. У випадку невиконання власником або уповноваженим ним органом рішення КТС у встановлений строк, працівникові видається посвідчення, що має силу виконавчого листа, на підставі якого судовий виконавець виконує рішення КТС у примусовому порядку.

Другою інстанцією з розгляду трудових спорів є районні (міські) суди, які розглядають спори за заявою працівника чи власника або уповноваженого

ним органу, коли вони не згодні з рішенням КТС, а також прокурора, якщо він вважає, що рішення КТС суперечить чинному законодавству.

Безпосередньо в районних (міських) судах розглядаються трудові спори за заявами:

- 1) працівників підприємств, установ, організації, де КТС не обираються;
- 2) працівників про поновлення на роботі незалежно від підстав припинення трудового договору, зміну дати і формулювання причин звільнення, оплати за час вимушеного прогулу або виконання нижчеоплачуваної роботи;
- 3) керівника, головного бухгалтера підприємства, установи, організації, їхніх заступників, керівних працівників, які обираються, затверджуються або призначаються на посади органами державної влади й управління, а також громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян, з питань звільнення, зміни дати і формулювання причини звільнення, переведення на іншу роботу, оплати за час вимушеного прогулу і накладання дисциплінарних стягнень;
- 4) власника або уповноваженого ним органу про відшкодування працівниками матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації;
- 5) працівників у питанні застосування законодавства про працю, яке відповідно до чинного законодавства попередньо було вирішено власником або уповноваженим ним органом і профспілковим органом підприємства, установи, організації в межах наданих їм прав.

Безпосередньо в районних (міських) судах розглядаються також спори про відмову у прийнятті на роботу:

- 1) працівників, запрошених на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації;
- 2) молодих спеціалістів, які закінчили вищий навчальний заклад і в установленому порядку направлені на роботу на дане підприємство, в установу, організацію;
- 3) вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років або дитину-інваліда, а одиноких матерів – за наявності дитини віком до 14 років;
- 4) виборних працівників після закінчення строку повноважень;
- 5) працівників, яким надано право поворотного прийняття на роботу;
- 6) інших осіб, з якими власник або уповноважений ним орган відповідно до чинного законодавства зобов'язаний укласти трудовий договір.

Працівник може звернутися з заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до районного (міського) суду в тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, у справах про звільнення – в місячний строк з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки, а у спорах про стягнення належної йому заробітної плати – без обмеження будь-яким строком.

Для звернення власника або уповноваженого ним органу до суду в питаннях стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, встановлюється строк в один рік з дня виявлення заподіяної працівником шкоди.

Враховуючи ту обставину, що відповідно до Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, працівник має право звертатися до суду за вирішенням трудового спору, не звертаючись до комісії з трудових спорів.

На відміну від спорів про застосування чинного законодавства, які зараз офіційно називають індивідуальними, спори про встановлення або зміну умов праці по суті є колективними спорами.

Законом України від 18 лютого 1992 року при зміні глави XV КЗпП була вилучена ст.242, яка була єдиною нормою, що встановлювала порядок розгляду спорів з приводу встановлення або зміни умов праці. І тому нині КЗпП не передбачає порядок розгляду даних спорів.

Порядок розгляду колективних трудових спорів регулюється Законом України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” від 3 березня 1998 року, який визначає правові й організаційні засади функціонування системи заходів по вирішенню цієї категорії трудових спорів і спрямований на здійснення взаємодії соціально-трудова відносин у процесі врегулювання розбіжностей, що виникають між ними.

Вимоги трудового колективу з питань застосування чинного законодавства про працю, укладення і виконання умов колективних договорів і угод в частині встановлення нових і зміни існуючих соціально-економічних умов праці та побуту формулюється і затверджуються на загальних зборах чи конференції членів трудового колективу або формуються шляхом збирання підписів. Вимоги вважаються чинними за наявності не менше половини підписів членів трудового колективу підприємства. Дані вимоги оформляються відповідним протоколом і направляються власнику підприємства або уповноваженому ним органу, який зобов'язаний їх розглянути та повідомити у письмовій формі представників трудового колективу про своє рішення у триденний строк з дня одержання вимог.

В разі коли орган, який представляє інтереси найманих працівників або профспілки, одержав від власника або уповноваженого ним органу повідомлення про повну або часткову відмову в задоволенні колективної

вимоги і прийняв рішення про незгоду з рішенням власника або уповноваженого ним органу або коли строки розгляду вимог закінчилися, а відповіді від власника не надійшло **виникає колективний трудовий спір (конфлікт)**.

Про виникнення даного спору уповноважений представницький орган найманих працівників або профспілки, зобов'язаний у триденний строк письмово проінформувати власника або уповноважений ним орган, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування за місцем знаходження підприємства, а також Національну службу посередництва і примирення.

Розгляд колективного трудового спору здійснюється **примирною комісією**, яка складається з однакової кількості представників сторін і утворюється на виробничому рівні – у триденний, на галузевому чи територіальному рівні – у п'ятиденний, на національному рівні – у десятиденний строк з моменту виникнення даного спору.

Колективні трудові спори розглядаються виробничою примирною комісією у п'ятиденний, галузевою та територіальною примирними комісіями – у десятиденний, примирною комісією на національному рівні – у п'ятнадцятиденний строк з моменту утворення комісії. За згодою сторін ці строки можуть бути подовженні.

Рішення примирної комісії оформляється протоколом. Воно має для сторін обов'язкову силу і виконується у порядку і строки, встановлені цим рішенням. Після прийняття рішення щодо вирішення колективного трудового спору примирна комісія припиняє свою роботу.

Розгляд колективного трудового спору у разі неприйняття примирною комісією рішення у зазначені вище строки здійснюється **трудоим арбітражем**, який утворюється за ініціативою однієї із сторін або незалежного посередника у триденний строк і складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб (народні депутати, представники органів державної влади, органів місцевого самоврядування).

Рішення трудовим арбітражем повинно бути прийняте у десятиденний строк з дня його створення. За рішенням більшості членів трудового арбітражу цей строк може бути подовжений до двадцяти днів. Рішення по трудовому спору приймається більшістю голосів трудового арбітражу, яке оформляється протоколом і підписується усіма його членами. Дане рішення є обов'язковим для виконання.

Жодна із сторін колективного трудового спору не може ухилитися від участі в примирній процедурі. Після додержання передбачених примирних процедур сторони колективного трудового спору мають право звернутися за сприянням у вирішенні цього спору до **Національної служби посередництва і примирення**, яка утворюється Президентом України і має свої відділення в Автономній Республіці Крим та усіх областях.

Національна служба посередництва і примирення після розгляду всіх матеріалів у десятиденний строк надсилає сторонам свої рекомендації.

Коли примирні процедури не привели до вирішення колективного трудового спору, то як крайній засіб вирішення цього спору може бути застосований **страйк**, що передбачено ст.44 Конституції України.

Страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи найманими працівниками. Воно проявляється у невиході на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків та іншому способі припинення роботи з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Лекція 8. Основи адміністративного права України

План

1. Поняття, предмет, метод і структура адміністративного права України.
2. Джерела адміністративного права. Характеристика Кодексу України про адміністративні правопорушення.
3. Поняття і сутність державного управління та його співвідношення з виконавчою владою.
4. Адміністративно-правові норми та відносини. Суб'єкти адміністративних правовідносин.
5. Адміністративне деліктне право.

1. Поняття, предмет, метод і структура адміністративного права України

Адміністративне право займає особливе місце в механізмі правового регулювання, оскільки виступає необхідним і важливим інструментом управління соціальними процесами у суспільстві. Немає такої галузі державного чи громадського життя, яке б не регулювалося адміністративним правом. Його норми регулюють діяльність структур виконавчої влади всіх рівнів, місцевого самоврядування, державних і недержавних підприємств, установ, організацій. Їхній вплив постійно відчувають на собі конкретні люди.

Отже, адміністративне право України – це самостійна галузь права, система правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері державно-управлінської діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів.

Адміністративне право має свій предмет і метод правового регулювання. **Предметом адміністративного правового регулювання є суспільні відносини, що виникають, змінюються і припиняються у сфері державного управління.** Особливостями відносин, що складають предмет адміністративного права є такі:

- 1) вони виникають в результаті державної владно-управлінської діяльності;
- 2) суб'єктом таких відносин є виконавчо-розпорядчий орган;
- 3) їх виникнення, зміна чи припинення є результатом свідомої, вольової, цілеспрямованої діяльності;
- 4) вони захищені правовими засобами, в тому числі й примусовими.

Поряд з предметом, важливу роль у здійсненні адміністративним правом регулятивної функції відіграє метод регулювання суспільних відносин або метод адміністративного права. **Метод адміністративного права – це засоби, способи та прийоми, з допомогою яких здійснюється правовий вплив на предмет адміністративного права.**

Регулювання відносин у сфері державного управління проводиться за допомогою адміністративно-правового методу. **Адміністративно-правовий метод – це сукупність прийомів впливу, що містяться в адміністративно-правових нормах, за допомогою яких встановлюється юридично владне і юридично підвладне становище сторін у правовідносинах.**

Зміст адміністративно-правового методу регулювання складається з трьох компонентів:

- 1) **приписи** – покладання прямого юридичного зобов'язання чинити ті чи інші дії за умов, передбачених правовою нормою;
- 2) **заборони** – покладання прямих юридичних обов'язків не чинити тих чи інших дій за умов, передбачених правовою нормою;
- 3) **дозволи** – юридичний дозвіл чинити ті чи інші дії або утриматися від їх вчинення за своїм бажанням за умов, передбачених правовою нормою.

Отже, наявність власного предмета й методу правового регулювання дає змогу відокремлювати адміністративне право від інших галузей права.

Структура адміністративного права – це внутрішня будова галузі. Існує щонайменше два варіанта визначення структурних складових адміністративного права.

По-перше, структурні складові виділяють за таким критерієм, як масштабність дії норми. У даному випадку в адміністративному праві виділяють:

- 1) **загальну частину**, яка розкриває поняття адміністративного права; зміст адміністративно-правових норм і відносини; адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративного права; сутність методів і норм управління; склад адміністративного правопорушення і сутність відповідальності за його вчинення; зміст адміністративного процесу;
- 2) **особливу частину**, яка розкриває сутність і зміст регулюючого впливу на економіку, соціально-культурну, адміністративно-політичну та міжгалузеву сфери;
- 3) **спеціальну частину**, яка регулює адміністративно-правову діяльність суб'єктів управління (наприклад, адміністративна діяльність органів внутрішніх справ, органів митного контролю та інші).

По-друге, структурні складові розрізняють за таким критерієм, як правова природа норм. У цьому разі в адміністративному праві виділяють такі правові інститути:

- 1) інститут державної служби;
- 2) інститут адміністративної відповідальності;
- 3) інститут місцевого самоврядування;
- 4) інститут адміністративної деліктології;
- 5) адміністративно-процесуальний інститут;
- 6) дозвільний інститут;
- 7) інститут ліцензування та інші.

2. Джерела адміністративного права. Характеристика Кодексу України про адміністративні правопорушення

Під джерелом адміністративного права розуміють зовнішню форму вираження його норм. **Джерела адміністративного права України – це нормативно-правові акти, що містять адміністративно-правові норми.** Існують різні критерії для класифікації нормативно-правових актів, що являють собою джерела адміністративного права. За юридичною силою найдоцільнішою є така класифікація:

- 1) Конституція України (Основний Закон);
- 2) законодавчі акти України (органічні закони, кодекси, звичайні закони);
- 3) постанови Верховної Ради України;
- 4) укази і розпорядження Президента України;
- 5) нормативні акти органів виконавчої влади:
  - постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України;
  - накази і інструкції керівників центральних органів виконавчої влади;
  - акти урядових органів управління;
  - розпорядження місцевих державних адміністрацій (їх голів);
- 6) нормативні акти місцевих рад, їх виконавчих органів;
- 7) нормативні накази керівників державних підприємств, об'єднань, органів і установ;
- 8) міжурядові угоди України з іншими державами і міжнародно-правові акти, ратифіковані та визнані державою;
- 9) акти судових органів.

Усі джерела адміністративного права пов'язані між собою; усі вони основані на нормах Конституції та законів України, що мають юридичну

чинність; нормативні акти вищих органів слугують юридичною базою для нормативних актів органів нижчого підпорядкування; нормативні акти вищих органів мають більшу юридичну силу і масштаб дії порівняно з актами, що приймаються суб'єктами нижчого підпорядкування.

Важливим джерелом адміністративного права є **Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП)**, який було прийнято 7 грудня 1984 року і введено в дію 1 червня 1985 року. У ньому зосереджені норми, що регулюють і охороняють матеріальні і процесуальні суспільні відносини у сфері адміністративних правопорушень і адміністративної відповідальності.

Структура КУпАП складається з 5 розділів:

Розділ I. „Загальні положення” містять завдання та систему законодавства про адміністративні правопорушення, компетенцію і повноваження державних органів і органів місцевого самоврядування щодо вирішення питань про адміністративні порушення, їх запобігання, виявлення та усунення причин і умов, що сприяють їх вчиненню, чинність законодавства та забезпечення режиму законності при провадженні у справах про адміністративні правопорушення.

Розділ II. „Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність” складається із Загальної та Особливої частин. У Загальній частині закріплюється поняття адміністративного правопорушення, окремі елементи об'єктивних і суб'єктивних ознак складу адміністративного проступку, поняття і види адміністративних стягнень і загальні правила їх накладання.

В Особливій частині закріплюються види адміністративних проступків у різних галузях і визначенні стягнення за їх здійснення, а саме:

- 1) охорони праці й здоров'я населення;
- 2) ті, що посягають на власність;
- 3) охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури;
- 4) в промисловості, будівництві та у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів;
- 5) у сільському господарстві, порушення ветеринарно-санітарних норм;
- 6) на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку;
- 7) в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою;
- 8) в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницькій діяльності;
- 9) в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації;

- 10) ті, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;
- 11) ті, що посягають на встановлений порядок управління.

Розділ III. „Органи, уповноважені розглядати справи про адміністративне правопорушення” містить перелік державних органів і їхніх посадових осіб, до компетенції яких належить розгляд справ про адміністративне правопорушення. До них належать адміністративні комісії при виконавчих комітетах органів місцевого самоврядування, виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад, комісії в справах неповнолітніх, районі (міські) суди (судді), органи внутрішніх справ, органи державних інспекцій та інші.

Розділ IV. „Провадження в справах про адміністративне правопорушення” містить завдання і принципи провадження в справах про адміністративні правопорушення, порядок складання протоколів, затримання правопорушників, їх особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів. Визначається коло осіб, які беруть участь у провадженні в справі про адміністративне правопорушення, порядок внесення на розгляд справ, оскарження і опротестування постанов відносно справ про адміністративне правопорушення.

Розділ V. „Виконання постанов про накладання адміністративних стягнень” закріплює основні положення та порядок провадження з виконання постанови про:

- 1) винесення попередження;
- 2) накладання штрафу;
- 3) оплатне вилучення предмета;
- 4) конфіскацію предмета, грошей;
- 5) позбавлення спеціального права;
- 6) застосування виправних робіт;
- 7) застосування адміністративного арешту;
- 8) відшкодування майнової шкоди.

Отже, чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення врегулює матеріально-правові та матеріально-процесуальні адміністративні деліктні правовідносини.

3. Поняття і сутність державного управління та його співвідношення з виконавчою владою

Необхідність у визначенні змісту понять і сутності категорії “управління” обумовлена природою адміністративного права, яке виступає регулятором саме управлінських відносин. Термін “адміністрація” у

перекладі з латинської означає “управління”. Тому словополучення „адміністративне право” цілком закономірно можна трактувати як „управлінське право”. Термін „управління” у буквальному розумінні – це діяльність з керівництва чимось. Управління слід розглядати як цілісну систему, яка складається із взаємодіючих компонентів. Головною ланкою і носієм усіх складових і ознак управління є управлінська система. **Управлінська система – це єдине ціле, що існує і розвивається внаслідок взаємодії його компонентів.**

До основних компонентів управлінської системи належать:

- 1) **суб’єкт управління**, тобто джерело управлінського впливу, той, хто управляє, виконує функції керівництва і впливає на об’єкт з метою переведення його у новий стан;
- 2) **об’єкт управління**, тобто те, на що спрямовано управлінський вплив суб’єкта, що функціонує під цим впливом;
- 3) **управлінський вплив**, тобто комплекс цілеспрямованих і організуючих команд, заходів, прийомів, методів, за допомогою яких здійснюється вплив на об’єкт і досягаються реальні зміни у ньому;
- 4) **зворотні зв’язки**, тобто інформація для суб’єкта щодо результативності управлінського впливу та змін в об’єкті.

Управлінський процес як багатоманітне явище здійснюється у природі (біологічне управління), техніці (технократичне управління) та суспільстві (соціальне управління). За змістом структурних елементів, управлінських взаємозв’язків та взаємозумовленостей найскладнішим визнається соціальне управління, тобто управління людьми та їх колективами. Одним з видів соціального управління є державне управління.

У широкому значенні державне управління розглядається як діяльність органів держави, що належать до усіх гілок влади та діяльність органів місцевого самоврядування по реалізації ними делегованих державою повноважень. Кожна з гілок державної влади (законодавча, виконавча, судова), зберігаючи загальні ознаки соціального й державного управління, має специфічні керівні структури, форми та методи, прийоми, способи й засоби керівного впливу на об’єкт управління.

Звідси можна виділити наступні **види державного управління:**

- 1) законодавче (закотворче);
- 2) виконавче-розпорядче (власне управлінське);
- 3) судове (правосудне);
- 4) контрольно-наглядове.

Причому в кожному із зазначених видів державного управління існує внутрішня та зовнішня сторони. Внутрішня сторона характеризується

управлінською діяльністю всередині системи, а зовнішня – спрямована на структурні елементи громадянського суспільства.

У вузькому значенні державне управління розглядається як підзаконна виконавчо-розпорядча діяльність органів державної виконавчої влади, яка спрямована на практичне виконання законів у процесі безпосереднього керівництва господарським, соціально-культурним та адміністративно-політичним будівництвом. Державне управління здійснюється спеціально уповноваженими на те виконавчо-розпорядчими органами держави (суб'єктами управління), до яких відносяться:

- 1) Кабінет Міністрів України;
- 2) міністерства, державні комітети, інші органи виконавчої влади зі спеціальним статусом;
- 3) місцеві державні адміністрації.

Державному управлінню властиві такі риси:

- 1) діяльність з реалізації завдань і функцій держави;
- 2) воно здійснюється спеціально створеними для цього державними органами й посадовими особами;
- 3) останні діють за дорученням держави, від її імені і мають державно-владні повноваження;
- 4) форми та методи роботи управлінських органів регламентуються нормативно-правовими актами.

Отже, під державним управлінням слід розуміти специфічну діяльність держави, що виявляється у функціонуванні низки уповноважених структур (органів) з реалізації виконавчо-розпорядчих функцій, що безперервно, планомірно, владно і в рамках правових установлень впливають на суспільну систему з метою її вдосконалення відповідно до публічних інтересів.

Організація державної влади в Україні згідно зі ст. 6 Конституції здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Всі ці види влади повинні співробітничати між собою і доповнювати одна одну, залишаючись при цьому певною мірою незалежними, а також мати можливість впливати одна на одну.

Влада у найзагальнішому розумінні – це здатність і можливість здійснювати свою волю, підкоряти їй, спонукати людей та їх колективи до певних дій і певної поведінки. Реалізація влади відбувається шляхом панування або за допомогою відповідних владних команд, цілеспрямованого вольового впливу, тобто через управління.

Таким чином, суб'єкти управління через волю впливають на поведінку, а через поведінку – на суспільні відносини та соціальні процеси. Звідси випливає, що управління є способом (формою) реалізації (вияву) влади.

Виконавча влада є органічною складовою державної влади і її основними функціями є:

- 1) регулювання зв'язків між структурними утвореннями;
- 2) перетворення політичних проблем на організаційно-правові завдання, плани, програми;
- 3) практична реалізація законів у загальнодержавному масштабі.

Виконавчою владою охоплюється найширша сфера відносини у державі. По-перше, це відносини як з кожним окремим громадянином, так і з громадянським суспільством у цілому, а також з громадськими організаціями, політичними партіями, професійними спілками. Виконавча влада у цих відносинах має переважно правозастосовний і забезпечувальний характер. Її завдання полягає у забезпеченні вільного розвитку громадянського суспільства в межах приписів представницької влади. По-друге, це економіка, соціально-культурна й адміністративно-політична сфера. Усі вони у той чи інший спосіб організаційно оформлені та виражені. Це відносини між різними суб'єктами у межах самої виконавчої влади. При цьому найповніше використовуються усі можливості останньої, її виконавчо-розпорядчий характер. По-третє, це відносини з органами представницької та судової гілок влади, а також з прокуратурою, діяльність якої доповнює діяльність усіх гілок влади. Будучи підвладною, виконавча влада забезпечує життєдіяльність організаційних структур Верховної Ради України, судових і прокурорських органів.

Отже, виконавча влада – це здатність держави за допомогою управлінської діяльності реалізувати веління законодавчої влади.

Оскільки виконавча влада, як і будь-який інший вияв владних повноважень, відзначається здатністю підкоряти інших своїй волі і є специфічною складовою влади взагалі, а державне управління – це невід'ємна частина управлінської діяльності в цілому, співвідношення між ними впливає із співвідношення між владою і управлінням.

Активне використання законодавцем терміна „орган виконавчої влади” зумовлює необхідність розглянути питання про співвідношення понять „орган виконавчої влади” і „орган державного управління”. Під останнім, як правило, розуміють структуру, яка реалізує управлінські функції держави. Звідси випливає, що органи виконавчої влади водночас є й органами державного управління. Проте не всі органи державного управління є органами виконавчої влади. Нині найбільш чітким критерієм їх розмежування є нормативне закріплення за останніми статусу органів виконавчої влади. Так, міністерства, комітети, місцеві державні адміністрації у відповідних документах визначені як органи виконавчої влади. Однак цього не можна сказати про адміністрації державних підприємств, установ, організацій. Вони є лише органами державного управління.

На підставі викладеного можна стверджувати, що органом виконавчої влади є орган державного управління, офіційно визнаний органом виконавчої влади.

4. Адміністративно-правові норми та відносини. Суб'єкти адміністративних правовідносин

Адміністративне право, як і будь-яка інша галузь права, становить комплекс юридичних норм, які регулюють (встановлюють, змінюють, припиняють) правові відносини. **Адміністративно-правова норма – це обов'язкове правило поведінки, що встановлене і охороняється державою, метою якого є регулювання суспільних відносин, що виникають, змінюються і припиняються у сфері публічного управління.** Норми адміністративного права конкретизують управлінську волю держави, перетворюють її на обов'язкове правило поведінки для керованих суб'єктів. Адміністративно-правові норми мають відповідні цілі та певні функції. **До цілей відносяться:**

- 1) **інформаційні**, досягненням яких забезпечується необхідний зв'язок суб'єкта і об'єкта управління. Норма ніби „говорить”, що вимагається від учасників управлінських відносин і тим самим інформує їх про належну і можливу поведінку;
- 2) **охоронні**, які спрямовані на забезпечення законності та дисципліни в державному управлінні. Через їх реалізацію забезпечується чітка робота виконавчо-розпорядчих органів, охорона суспільних відносин, честі, гідності і свобод громадян;
- 3) **заохочувальні**, які забезпечують творчу активність учасників адміністративно-правових відносин, розвиток їхньої ініціативи та самостійності у розв'язанні завдань державного управління;
- 4) **соціально-моральні**, які забезпечують формування у громадян, державних службовців, службовців органів місцевого самоврядування відповідної правосвідомості та ставлення до праці, громадського порядку, громадянської безпеки, правил співіснування.

До функцій адміністративно-правових норм належать:

- 1) забезпечення ефективної діяльності органів державного управління;
- 2) забезпечення честі, гідності, прав, свобод і здоров'я особи;
- 3) охорона системи суспільних відносин матеріальної та нематеріальної сфер;

- 4) виховна;
- 5) взаємодія з нормами інших галузей права;
- 6) взаємодія з неправовими соціальними нормами (норми моралі, релігійні, корпоративні норми, звичаї).

Така складність і багатофункціональність зумовлює наявність у нормах адміністративного права певної структури. **Структура адміністративно-правової норми – це її внутрішня будова, визначений порядок взаємозв'язку, взаємозумовленості та взаємозалежності складових частин норми.** Дана структура складається з трьох компонентів: гіпотези, диспозиції і санкції. Разом з тим норми адміністративного права як третій компонент можуть містити заохочення або зовсім його не мати.

Гіпотеза вказує на фактичні умови, за наявності яких слід керуватися цією нормою.

Диспозиція – це сформульоване у вигляді приписів, заборон, дозволів правило поведінки. Диспозиція часто формулюється у вигляді вказівок або опису діяння, що тягне за собою накладання стягнення.

Санкція вказує на зміст реагування держави у разі порушення тих чи інших правил, передбачених нормою. Слід зазначити, що не всі норми містять санкції. Так, норми, що регулюють управлінську діяльність, виходять з того, що взаємовідносини між вище-стоячими і нижчими адміністративно-управлінськими працівниками будуються на засадах дисциплінарної влади. Санкції у цьому випадку містяться у нормах загального характеру, що належать інституту державної служби.

Заохочення як елемент правової норми – це публічне визначення заслуг юридичної або фізичної особи за виконання адміністративно-правових чи громадських обов'язків. Такі заслуги формулюються, як правило, в диспозиції норми. Підставою для заохочення є визначені нормою права дії (поведінка), що стимулюються державою.

У зв'язку з тим, що адміністративно-правові норми різняться за своєю регулюючою спрямованістю, своїм юридичним змістом, їх класифікують за видами.

За спрямованістю змісту:

- 1) такі, що закріплюють порядок утворення і правовий стан суб'єктів;
- 2) такі, що визначають форми і методи управлінської діяльності;
- 3) такі, що встановлюють порядок проходження державної служби, права та обов'язки державних службовців;
- 4) такі, що визначають способи і порядок забезпечення законності в державному управлінні;
- 5) такі, що регулюють управління окремими галузями, державними функціями і територіями;

- б) норми, що встановлюють права та обов'язки громадян у сфері виконавчої та розпорядчої діяльності держави, в тому числі адміністративну відповідальність за порушення громадянами своїх обов'язків.

За адресами або суб'єктами призначення:

- 1) адресовані органам державно-виконавчої влади;
- 2) іншим державним виконавчо-розпорядчим органам;
- 3) державним службовцям;
- 4) державним підприємствам, установам, організаціям;
- 5) недержавним об'єднанням, підприємствам, закладам;
- 6) громадянам.

За формою припису:

- 1) **зобов'язуючі (приписуючі)** – ці норми зобов'язують вчинювати певні дії при виникненні передбачених ними умов;
- 2) **заборонні** – ці норми забороняють вчинення тих чи інших дій за умов, що ними визначені;
- 3) **уповноважуючі (дозвільні, диспозитивні)** – ці норми уповноважують чи дозволяють адресату діяти в межах вимог норм за своїм розсудом, проте, підкоряючись правовому режиму, що нею встановлений;
- 4) **стимулюючі (заохочувальні)** – це норми, що забезпечують за допомогою засобів матеріального або морального впливу належну поведінку учасників управлінських відносин або заохочують до діяльності, що задовольняє громадські чи державні інтереси;
- 5) **рекомендаційні** – це норми які не мають юридично-обов'язкового характеру.

За галузевою належністю:

- 1) **матеріальні** – юридично закріплюють комплекс прав та обов'язків, а також відповідальність учасників управлінських відносин;
- 2) **процесуальні** – регламентують динаміку державного управління і пов'язані з ним управлінські відносини.

За межею дії:

- 1) **у просторі** – дія норми передбачає відповідну територію, на яку поширюється її юридична сила;
- 2) **у часі** – дія норми може обмежуватися (строкові норми) або не обмежуватися (безстрокові норми) будь-якими строками.

За ступенем загальності:

- 1) **загальні** – мають загальне значення;
- 2) **міжгалузеві** – регулюють одну функцію в усіх галузях;
- 3) **галузеві** – регулюють відносини у межах однієї галузі;

- 4) **місцеві** – норми місцевих органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування.

За повнотою викладених велінь:

- 1) визначенні;
- 2) бланкетні (відсильні).

За юридичною силою:

- 1) викладені в законах;
- 2) викладені в указах;
- 3) викладені в постановах;
- 4) викладені в рішеннях;
- 5) викладені в наказах тощо.

Адміністративно-правова норма містить абстрактну конструкцію адміністративно-правових відносин, сутність якої полягає в тому, що норма від імені держави визначає належну поведінку кожного зі своїх адресатів. З моменту вступу такої норми в силу відносини між сторонами будуються у межах її приписів. Якщо до моменту прийняття норми адміністративно-правових зв'язків між ними не існувало, то вони формуються. Якщо ж такі зв'язки існували, то вони, по-перше, упорядковуються, як того вимагає норма, по-друге, набувають характеру юридичних зв'язків, які і будуть адміністративно-правовими відносинами.

Адміністративні правовідносини – це суспільні відносини, які регулюються нормами адміністративного права шляхом впливу на поведінку суб'єктів у сфері державного управління, що приводить до виникнення між такими суб'єктами правових зв'язків державно-владного характеру.

Основні ознаки адміністративних правовідносин:

- 1) вони виникають на основі адміністративно-правових норм;
- 2) характеризуються наявністю сторін, що іменуються суб'єктами адміністративного права;
- 3) за змістом включають в себе адміністративні права владного характеру і юридичні обов'язки;
- 4) є видом суспільних відносин державних органів, фізичних або юридичних осіб, організацій і спільностей;
- 5) здійснення суб'єктивних прав або додержання юридичних обов'язків у правовідносинах контролюється і забезпечується державою.

Існує кілька критеріїв класифікації адміністративних правовідносин:

- 1) залежно від кількості суб'єктів – прості та складні;
- 2) залежно від дії у часі – довготривалі та короткотривалі;

- 3) за змістом поведінки зобов'язаної сторони – пасивні та активні дії чи бездіяльність;
- 4) залежно від функціонального призначення – регулятивні та охоронні;
- 5) за галузевою належністю – матеріальні та процесуальні;
- 6) за сферами управління окремими галузями – соціально-культурні, адміністративно-політичні, економічні та інші.

Адміністративні правовідносини виникають, змінюються і припиняються за настанням конкретних життєвих обставин, що передбачені гіпотезою адміністративно-правової норми і які прийнято називати юридичними фактами.

Залежно від підстав розглядають різні **види юридичних фактів:**

- 1) за юридичними наслідками – правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі;
- 2) залежно від форми її прояву – позитивні та негативні;
- 3) за характером дії – одноразові та безперервної дії;
- 4) за характером дій – активні та пасивні;
- 5) за галузевою ознакою – матеріальні та процесуальні;
- 6) за розподілом прав та обов'язків – односторонні та багатосторонні;
- 7) за функціями у механізмі правового регулювання – регулятивні та охоронні;
- 8) залежно від кількості суб'єктів – прості та складні;
- 9) залежно від наявності зв'язку факту з волею суб'єкта – юридичні дії та події. Юридичні дії, у свою чергу поділяються на правомірні та неправомірні.

Отже, юридичні факти мають велике теоретичне і практичне значення для адміністративних правовідносин.

Структуру адміністративних правовідносин складають – суб'єкти, об'єкти, зміст правовідносин.

Суб'єктами адміністративних правовідносин називають державні органи, фізичних та юридичних осіб, які наділяються адміністративно-правовими нормами певним обсягом повноважень у сфері державного управління.

Необхідно розрізняти поняття „суб'єкт адміністративного права” і „суб'єкт адміністративних правовідносин”, які близькі, але не тотожні. Суб'єкт адміністративного права у конкретному випадку може не бути учасником правовідносин, в той час як суб'єкт адміністративних правовідносин фактичний учасник правових зв'язків у сфері управління, тобто він обов'язково в них бере участь.

Для того щоб суб'єкт адміністративного права став суб'єктом адміністративних правовідносин, необхідні такі три умови:

- 1) наявність адміністративно-правової норми, що передбачає адміністративні права та обов'язки. Адміністративно-правові норми містяться в джерелах адміністративного права;
- 2) наявність адміністративної правосуб'єктності, тобто володіння адміністративною правоздатністю та адміністративною дієздатністю. Адміністративна правоздатність – це здатність суб'єкта мати права і обов'язки у сфері державного управління. Адміністративна правоздатність фізичної особи виникає з моменту народження і припиняється її смертю, юридичної особи – з моменту державної реєстрації і припиняється з моменту її ліквідації. Адміністративна дієздатність – це здатність суб'єкта своїми діями реалізувати надані йому права і виконувати покладені на нього обов'язки у сфері державного управління. Складовою дієздатності є адміністративна деліктоздатність, тобто здатність суб'єкта нести за порушення адміністративно-правових норм юридичну відповідність;
- 3) наявність адміністративного юридичного факту.

До суб'єктів адміністративних правовідносин слід віднести:

1) **Президента України**, який згідно ст.102 Конституції України є главою держави і виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету і територіальної цілісності, додержання Конституції, прав і свобод людини;

2) **органи виконавчої влади**, які є основними (після Президента України) функціонально-галузевими носіями виконавчої влади в державі та поділяються на вищі, центральні, місцеві, спеціальні (наприклад, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, міліція);

3) **державних службовців**, які будучи співробітниками державного органу, перебувають на службі у держави і виконують її завдання та функції. Саме вони є останньою ланкою державного управлінського механізму, через яку реалізується виконавча влада, втілюються в життя державні вимоги та управлінські рішення. Загальні положення діяльності і статус державного службовця передбачені Законом України „Про державну службу” від 16 грудня 1993 року. Посади державних службовців класифікуються за категоріями та рангами. Кожній із 7 категорій відповідає 3 ранги. Проведення єдиної державної політики у сфері державної служби здійснює Головне управління державної служби при Кабінеті Міністрів України (Головдержслужба), яке є центральним органом державно-виконавчої влади;

4) **громадян України**, які виступають як приватні особи, тобто реалізують свої особисті, загальногромадянські права та обов'язки у сфері

державного управління. В адміністративно-правовій науці прийнято виділяти три групи прав громадян:

- соціально-економічні (право на працю, освіту);
- політичні права і свободи (право на свободу релігії, зібрань, мітингів);
- особисті права і свободи (задоволення особистих потреб).

В обов'язках громадян, які виникають у зв'язку з юридичними фактами, закріплюється нормами права необхідне, належне їх ставлення до:

- держави та її апарату;
- суспільства та його членів;
- власних інтересів.

За своїм змістом адміністративно-правові обов'язки поділяються на два види:

- обов'язок здійснювати певні дії (отримувати паспорт);
- обов'язок утримуватися від певних дій, які розцінюються як правопорушення (не порушувати громадський порядок);

5) **іноземців та осіб без громадянства**, за якими згідно ст.26 Конституції закріплюються ті самі права і свободи, що й за громадянами України, крім винятків, установлених самою Конституцією, законами України і міжнародними угодами;

6) **об'єднання громадян**. Ч.1 ст.36 Конституції передбачено, що громадяни України для здійснення і захисту своїх прав і свобод, а також задоволення політичних, економічних, культурних та інших інтересів мають право на об'єднання в політичні партії та громадянські організації, до останньої якої ч. 3 цієї самої статті Конституції відносить і професійні спілки. Діяльність політичних партій та об'єднань громадян регламентуються Законами України „Про об'єднання громадян” від 16 червня 1992 року, „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15 вересня 1999 року, „Про політичні партії в Україні” від 5 квітня 2001 року. Адміністративно-правовий статус цих формувань відрізняється від адміністративно-правового статусу державних структур тим, що у відносинах з іншими суб'єктами права і між собою вони виступають виключно від власного імені, не маючи державно-владних повноважень.

Чинне законодавство передбачає, що держава забезпечує додержання їх прав і законних інтересів, а втручання державних органів та службових осіб у діяльність об'єднання громадян, як і втручання об'єднань громадян у діяльність державних органів, не допускається, крім випадків, передбачених законом;

7) **органи самоорганізації громадян**, які входять до системи місцевого самоврядування. До них належать:

- громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні комітети;

- батьківські комітети в школах;
- різноманітні громадські ради при установах культури і охорони здоров'я;
- ради громадськості мікрорайонів;
- ради громадськості пунктів охорони порядку;
- товариські суди;
- народні дружини тощо.

5. Адміністративно-деліктне право

Адміністративно-деліктне право включає в себе розуміння адміністративного правопорушення та його склад і адміністративної відповідальності. Згідно ст.9 КУпАП **адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.**

Ознаками адміністративного правопорушення є:

- 1) **суспільна небезпечність діяння**, тобто адміністративні правопорушення посягають на конкретні правовідносини, що охороняються адміністративним законом і спричиняють їм шкоду, а водночас і шкоду правопорядку;
- 2) **протиправність**, тобто правопорушення характеризується як дія чи бездіяльність, заборонена адміністративним законодавством. Відсутність протиправності свідчить про відсутність адміністративного правопорушення;
- 3) **винність**, тобто наявність у особи відповідного власного психічного ставлення до свого діяння і його наслідків. Вина існує у формах умислу і необережності. Відсутність вини виключає наявність адміністративного проступку;
- 4) **караність**, тобто за вчинення конкретного порушення настає адміністративна відповідальність, що полягає у покладенні на винного у вчиненні адміністративного проступку певного виду й міри адміністративного стягнення.

Адміністративне правопорушення слід відрізнити від злочину та дисциплінарного проступку.

Основними ознаками, за якими здійснюються розмежування адміністративних правопорушень і злочинів є такі:

- **перша ознака.** Включення складу правопорушення або в Кодекс України про адміністративні правопорушення, або в Кримінальний кодекс. Підставою для включення складу в той чи інший кодекс є ступінь суспільної небезпеки (ст.9 КУпАП, ст.ст.1, 11 КК);
- **друга ознака.** Склад будь-якого злочину може бути встановлений тільки законом, а склад адміністративного проступку – як законами, так і підзаконними актами;
- **третья ознака.** Джерело кримінальної відповідальності єдине – це Кримінальний кодекс України, а джерел адміністративної відповідальності безліч – це Кодекс України про адміністративні правопорушення та інші закони;
- **четверта ознака.** За вчинення злочинів передбачені покарання, вичерпний перелік яких міститься у ст.51 КК, а за здійснення адміністративних правопорушень передбачені стягнення, перелік яких містить ст.24 КУпАП і який не є вичерпним;
- **п'ята ознака.** Адміністративне стягнення застосовується з метою виховання правопорушника, а покарання – це насамперед кара за вчинення злочину;
- **шоста ознака.** Кримінальні справи розглядаються тільки судами, і тільки суд визначає і призначає те чи інше покарання за злочин, а адміністративні справи розглядають більш як 40 суб'єктів (органи держави та місцевого самоврядування);
- **сьома ознака.** Законодавством встановлено пріоритет кримінальної відповідальності перед адміністративною відповідальністю, тобто адміністративна відповідальність настає лише у тому разі, якщо діяння не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Незважаючи на те, що адміністративні та дисциплінарні правопорушення значно схожі між собою, однак це різні правові явища. Суть відмінностей між ними полягає у такому:

- **по-перше,** адміністративний проступок – це порушення загальнообов'язкових правил, які діють у межах всієї держави, а дисциплінарний проступок – це порушення трудової дисципліни, яка діє у межах конкретної організаційної структури;
- **по-друге,** в законодавстві про адміністративні порушення дається визначення адміністративного правопорушення, описуються його конкретні склади, в той час визначення дисциплінарного проступку міститься тільки в науковій літературі і його опису конкретних

складів в законодавстві немає (за рідкісним винятком, наприклад, прогул ч.4 ст.40 КЗпП);

- **по-третє**, якщо головними ознаками суб'єкта адміністративного проступку є вік, осудність, винність, то головною ознакою суб'єкта дисциплінарного проступку є належність до конкретного трудового колективу;
- **по-четверте**, якщо суб'єктом розгляду справ про адміністративні правопорушення є носії функціональної влади і між ним і правопорушником немає стійких організаційних зв'язків, то суб'єктом розгляду дисциплінарних справ є керівник колективу, в якому працює правопорушник і між ними обов'язково існують стійкі організаційні зв'язки („начальник-підлеглий”).

Адміністративне правопорушення має свою юридичну модель (склад).

Склад адміністративного правопорушення – це встановлена адміністративним законодавством сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, за наявності яких діяння вважається адміністративним правопорушенням.

Склади адміністративних правопорушень поділяються на види залежно від:

- 1) ступеня суспільної небезпеки – на основні і кваліфіковані;
- 2) характеру шкоди – на матеріальні і формальні;
- 3) суб'єкта проступку – на особисті і службові (посадові);
- 4) структури – на однозначні й альтернативні;
- 5) особливості конструкції – на описові і бланкетні (відсылні).

Структура складу адміністративного правопорушення включає:

- 1) **об'єкт адміністративного правопорушення** – це те, на що спрямовано посягання. Об'єктом адміністративного правопорушення є суспільні відносини, які виникають у сфері адміністративно-організаційної діяльності та порядку управління, і які охороняються адміністративними санкціями. Об'єктом правопорушення можуть бути права і свободи людини, її здоров'я, честь і гідність тощо;
- 2) **об'єктивна сторона адміністративного правопорушення** – це сукупність зовнішніх ознак суспільно небезпечного посягання на об'єкт, що включає саме протиправне діяння (дія чи бездіяльність), його наслідки, причинний зв'язок між діянням та наслідками, місце, час, обстановку, обставини, спосіб скоєння адміністративного правопорушення;
- 3) **суб'єкт адміністративного правопорушення** – це осудна особа, яка досягла 16-річного віку і вчинила описаний у законі склад адміністративного проступку. У КУпАП не вживається термін

„фізична особа”, а використовується тільки термін „особа”. Але незважаючи на це, чинний КУпАП однозначно визнає суб'єктом проступку виключно фізичну особу. Про це, зокрема, свідчать його ознаки, закріплені нормативно. Серед суб'єктів особливо виділяють посадових осіб, які несуть відповідальність не тільки за порушення певних правил своїми діями, але і за незабезпечення їх виконання іншими особами, насамперед підлеглими;

- 4) **суб'єктивна сторона адміністративного правопорушення** полягає у психічному ставленні суб'єкта до вчиненого антигромадського діяння. Основною ознакою суб'єктивної сторони складу є вина, яка виступає у формі умислу або необережності. Мета та мотив є факультативними (необов'язковими) ознаками суб'єктивної сторони.

Об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу адміністративного правопорушення передбачені у відповідних статтях КУпАП. За вчинення адміністративного правопорушення, тобто виконання складу проступку, законодавством передбачена адміністративна відповідальність. На жаль, КУпАП не містить визначення адміністративної відповідальності, обмежуючись вказівкою на те, що її мірою є адміністративне стягнення, що застосовується з метою перевиховання правопорушника і запобігання правопорушенням. На підставі існуючих у правовій науці дефініцій даної категорії можна зробити висновок, що **адміністративна відповідальність – це примусове застосування правомочним суб'єктом до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, заходів адміністративного впливу, які виконані правопорушником.**

Адміністративна відповідальність настає з досягненням 16-річного віку (ст.12 КУпАП). Не підлягають адміністративній відповідальності особи, які діяли:

- 1) у стані крайньої необхідності;
- 2) у стані необхідної оборони;
- 3) у стані неосудності.

Щодо особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, застосовується примусовий захід, що полягає в осуді її поведінки, обмежені особистих благ, матеріальних та інших правових інтересів. Ст.23 КУпАП визначає, що **адміністративне стягнення – це захід відповідальності, що застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.**

Види адміністративних стягнень закріплені у ст.24 КУпАП. До них належать:

- 1) **попередження** – виноситься в письмовій формі;
- 2) **штраф** – грошове стягнення на користь держави;
- 3) **оплатне вилучення предмета**, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення – за рішенням суду примусово вилучений предмет підлягає наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власнику з відрахуванням витрат по реалізації даного предмета;
- 4) **конфіскація предмета**, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення – за рішенням суду примусова безоплатна передача цього предмета у власність держави. Конфісковано може бути лише предмет, який є у приватній власності порушника, якщо інше не передбачено законами України;
- 5) **позбавлення спеціального права**, наданого даному громадянину – на строк до трьох років за грубе або систематичне порушення порядку користування правом керування транспортними засобами та правом полювання;
- 6) **виправні роботи** – на строк до двох місяців з відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, з утриманням до 20% її заробітку в доход держави;
- 7) **адміністративний арешт** – призначається тільки судом у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до 15 діб;
- 8) **видворення за межі України** – за рішенням органів внутрішніх справ або Служби безпеки України іноземних громадян і осіб без громадянства.

Адміністративне стягнення може бути накладено не пізніше як через два місяці з дня вчинення правопорушення, а при триваючому правопорушенні – через два місяці з дня його виявлення. Ст.213 КУпАП встановлює органи (посадові особи), які уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення. До них належать:

- 1) адміністративні комісії при виконавчих комітетах сільських, селищних, міських рад;
- 2) виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад;
- 3) райони, міські суди (судді);
- 4) органи внутрішніх справ, органи державних інспекцій та інші уповноважені органи (їхні посадові особи).

Підставою для порушення справи про адміністративне правопорушення є протокол, який складається уповноваженою особою, підписується нею та порушником, а при наявності потерпілих та свідків – також і ними. Протокол направляється органу чи посадовій особі, що розглядає справу про адміністративне правопорушення.

Справа про адміністративне правопорушення розглядається, як правило, за місцем його вчинення у 15-денний строк з дня одержання протоколу. Справа розглядається відкрито у присутності особи, яка притягається до адміністративної відповідальності. По справі видається постанова, яка оголошується одразу після закінчення розгляду справи, а її копія протягом трьох днів надсилається особі, щодо якої винесено постанову. Постанова у справі про адміністративне правопорушення може бути оскаржена в суді, рішення якого є кінцеве. Законодавством встановлено також порядок виконання постанов.

Лекція 9. Основи кримінального права України

План

1. Основні поняття і система кримінального права України.
Характеристика Кримінального кодексу України.
2. Поняття, ознаки, види та склад злочину.
3. Кримінальна відповідальність. Види кримінальних покарань.
4. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

1. Основні поняття і система кримінального права України. Характеристика Кримінального кодексу України

Поняття „кримінальне право” прийнято розглядати у двох значеннях, а саме:

- 1) кримінальне право як галузь права, що знаходить свій вияв у цілісному і єдиному законодавчому акті – Кримінальному кодексі України;
- 2) кримінальне право як галузь юридичної науки, що знаходить свій вияв у механізмі регулювання кримінально-правових відносин; вивченні вітчизняного кримінального закону і судової практики; теорії і історії кримінального права; науковому аналізі кримінально-правових норм, судових прецедентів та кримінального права зарубіжних країн.

Кримінальне право має такі характерні риси:

- 1) являє собою систему (сукупність) юридичних норм, встановлених у суспільстві. Норми кримінального права – це узагальнені правила поведінки, які є загальнообов’язковими до виконання. Ці норми здебільшого виступають як норми – заборони. Вони забороняють певні вчинки людей, а саме злочинні дії або злочинну бездіяльність, під загрозою застосування за їх вчинення особливих примусових заходів – кримінального покарання;
- 2) його норми встановлюються лише вищим органом законодавчої влади – Верховною Радою України і закріплюються у відповідних законах. Ніякі інші державні органи або посадові особи (навіть Президент України) не правомочні видавати норми кримінального права. Тим самим це право відрізняється від інших галузей права (наприклад, норми цивільного права можуть встановлюватися урядом країни, а норми адміністративного права – навіть й

органами місцевого самоврядування). Отже, кримінальне право знаходить свій вираз тільки в кримінальних законах. Це так зване позитивне або чинне право;

- 3) має свій предмет і метод правового регулювання. Ч.2 ст.1 Кримінального кодексу України (далі – КК України) визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Злочин і покарання – дві головні інституції, що визначаються нормами кримінального права. Саме відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину і застосуванням за це певних покарань, і становлять **предмет кримінального права**. Застосування покарання до конкретної особи, яка вчинила злочин, є **методом правового регулювання відносин**, що виникають у зв'язку із вчиненням цього злочину.

Отже, можна відзначити, що кримінальне право має такі ознаки, як загальнообов'язкову нормативність, формальну визначеність і державну забезпеченість, а також властиві тільки йому предмет і метод правового регулювання.

Таким чином, **кримінальне право як галузь права – це система, сукупність юридичних норм, прийнятих Верховною Радою України, що встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.**

Кримінальне право виконує певні завдання та здійснює свої функції.

Завдання кримінального права:

- 1) охорона суспільного ладу України, його політичної та економічної систем, захист державного суверенітету від злочинних посягань;
- 2) забезпечення захисту життя, здоров'я, честі й гідності громадян, їх конституційних прав і свобод;
- 3) захист власності, громадського порядку, довілля;
- 4) викорення порушень правопорядку і, перш за все, злочинів;
- 5) забезпечення миру і безпеки людства;
- 6) усунення причин, що породжують злочини.

Функції кримінального права:

1) **охоронна**. Воно охороняє властивими йому заходами суспільні відносини від злочинних посягань, що регулюються іншими галузями права. Наприклад, норми цивільного права регулюють відносини, що складаються у сфері власності, а у кримінальному праві встановлюються санкції за злочини проти власності.

Дана функція чітко виражена у ст.1 КК України, де сказано, що „Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського

порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам”;

2) **регулятивна**. Проявляється в тому, що норми кримінального права, забороняючи вчинювати суспільно небезпечні дії (бездіяльність), у той же час вимагають певної правомірної поведінки.

Більшість громадян виконують заборони кримінального закону тому, що він відповідає їх уявленням про належну, правомірну поведінку, а деякі тільки тому, що побоюються відповідальності та покарання. Тим самим регулятивна функція кримінально-правових норм відображається у попередженні злочинів, їх недопущенні свідомими громадянами.

Деякі норми кримінального права прямо належать до регулятивних. Це, наприклад, норма про необхідну оборону, що виключає відповідальність при правомірному захисті від злочинного посягання (ст.36 КК України), погашення і зняття судимості (ст.ст.89-91 КК України).

Кримінальному праву як галузі права притаманні певні принципи, а саме:

- 1) **принцип законності** означає, що немає злочину – немає покарання без вказівки на те у законі. Тобто „ніхто не може відповідати за діяння, які на час вчинення не визнавалися законом як правопорушення” (ч.2 ст.58 Конституції України). Зміст цього принципу розкривається також у ч.2 ст.4 КК України;
- 2) **принцип рівності громадян перед законом** означає, що особи, які вчинили злочин, рівні перед законом і підлягають кримінальній відповідальності незалежно від статті, національності, походження, майнового стану, займаної посади, віросповідання, переконання тощо;
- 3) **принцип особистої відповідальності за наявності вини особи** означає, що „юридична відповідальність особи має індивідуальний характер” (ч.2 ст.61 Конституції України) і можлива лише при встановленні в діянні конкретної особи вини у формі умислу чи необережності (ст.ст.23-25 КК України);
- 4) **принцип невідворотності кримінальної відповідальності** означає, що кожна особа, повинна нести кримінальну відповідальність і вона не може бути покарана за один і той же злочин двічі (ч.3 ст. 2 КК України);
- 5) **принцип гуманізму** означає, що кримінальний закон заперечує жорстокі, болісні та тілесні покарання, не має на меті помститися особі, яка вчинила злочин, заподіяти їй фізичні страждання. Гуманізм кримінального права полягає і в тому, що особа, яка вчинила злочин невеликої тяжкості, може бути звільнена від

кримінальної відповідальності з передачею її на поруки (ч.1 ст.47 КК України);

- 6) **принцип справедливості (індивідуалізації) відповідальності** означає, що покарання, яке застосовує суд до особи злочинця, має бути у межах закону, конкретним та індивідуальним з урахуванням тяжкості вчиненого злочину;
- 7) **принцип економії кримінальної репресії** означає, що законодавець із загальної маси протиправних діянь до сфери кримінально караних відносить лиш ті з них, які мають високий ступень суспільної небезпеки, грубо порушують публічні або приватні права та інтереси, завдають таким правам та інтересам істотної шкоди або створюють реальну можливість заподіяння такої шкоди.

Кримінальне право знаходить своє відображення в законодавстві України про кримінальну відповідальність, що являє собою єдину нормативну систему – Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права.

Основним джерелом кримінального права є Кримінальний кодекс України, який складається із кримінальних законів, що викладені у вигляді норми.

Кримінальний кодекс України був прийнятий 5 квітня 2001 року, що набрав чинності 1 вересня 2001 року і складається з двох частин – Загальної та Особливої, які поділяються на розділи і статті. Багато статей КК поділяються на частини, які виділені в окремий абзац. У деяких випадках статті або частини статей КК поділяються на пункти, що мають цифрове позначення (наприклад, ч 2. ст.115 „Умисне вбивство” містить 13 пунктів).

Загальна і Особлива частини КК пов’язані між собою і утворюють нерозривну системну єдність, яка найбільш помітна при застосуванні окремих статей. Не можна застосовувати кримінально-правову норму, що міститься в Особливій частині КК, не звернувшись при цьому до Загальної частини.

Загальна частина Кримінального кодексу складається з 15 розділів, у яких зосереджені норми, що встановлюють принципи і загальні положення кримінального права, відображають завдання КК та межі його дії, чинність закону у часі й просторі, підстави кримінальної відповідальності, поняття злочину і покарання, види кримінальних покарань, загальні засади призначення покарань і звільнення від них, особливості кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх й таке інше.

Особлива частина Кримінального кодексу складається з 20 розділів, у яких зосереджені норми, що вказують, які конкретно суспільно небезпечні

діяння є злочинами і які заходи кримінального покарання можуть бути застосовані до осіб, що їх вчинили. Кожен розділ Особливої частини присвячений певній групі злочинів. Критерієм такого поділу є родовий об'єкт, тобто однорідні соціальні блага, цінності, суспільні відносини, на які посягає злочин. Наприклад, розділ II містить склад злочинів проти життя та здоров'я особи.

У зв'язку з тим, що абсолютна більшість норм Особливої частини встановлює кримінальну відповідальність за окремі види злочинів, їх структура характеризується однорідністю і складається, як правило, із двох елементів – диспозиції і санкції.

Диспозицією називається частина норми Особливої частини, в якій визначається зміст злочинного діяння.

Для описування ознак складу конкретного злочину законодавець використовує один із чотирьох видів диспозицій:

- 1) **проста диспозиція** називає лише склад злочину і не розкриває його змісту (ст.119 КК України „Вбивство через необережність”);
- 2) **описова диспозиція** називає склад конкретного злочину і розкриває його зміст, тобто дає його визначення (ч.1 ст.185 КК України „Крадіжка чужого майна”);
- 3) **бланкетна диспозиція** називає лише сам склад злочину, а для визначення ознак такого злочину відсилає до норм інших галузей права або інших підзаконних актів (ст.271 КК України „Порушення вимог законодавства про охорону праці”);
- 4) **відсылна диспозиція** називає ознаки певного складу злочину найчастіше у першій частині статті або називає лише сам склад злочину, а ознаки, що обтяжують такий злочин, вказує в наступній частині статті або відсилає до іншої статті (ст.115 КК України „Умисне вбивство”).

За вчинений злочин у законі залежно від його суспільної небезпечності встановлено санкцію. **Санкцією називається частина статті Особливої частини, яка визначає вид і розмір покарання за злочин, зазначений в диспозиції.**

За видом і розміром покарання можна встановити, якої тяжкості злочин вчинено – особливо тяжкий чи середньої або невеликої тяжкості. У КК України застосовуються відносно-визначені та альтернативні санкції.

Відносно-визначеною є санкція, яка має один вид покарання і вказує його нижчу та вищу межі. Розрізняють два види даної санкції:

- 1) з нижчою (мінімумом) і вищою (максимумом) межами покарання (на строк „від” і „до”). У цьому разі в законі передбачені нижча та вища межі певного покарання;

- 2) з максимумом покарання (на строк „до”). У цьому разі в законі визначається тільки вища межа покарання, більше за яку суд не може призначити покарання.

Альтернативною є санкція, в якій міститься вказівка на два або кілька видів основних покарань, з яких суд обирає лише одне.

Значна частина санкцій у діючому КК України є альтернативними.

2. Поняття, ознаки, види та склад злочину

Поняття злочину є одним з центральних у кримінальному праві. Всі інші його інститути так чи інакше обертаються навколо нього, розкриваючи зміст окремих елементів, що характеризують його, окремих сторін тощо.

Відповідно до ч.1 ст.11 КК України **злочином визнається суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину**.

Даною статтею визначено **два види злочинного діяння**: 1) **злочинна дія** – це активна небезпечна поведінка людини, яка заборонена законом; 2) **злочинна бездіяльність** – це пасивна форма небезпечної поведінки людини, яка виявляється в утриманні від вчинення дії, яку людина могла і зобов'язана була вчинити на вимогу закону.

Для того щоб конкретне діяння було визначено злочином, воно повинно містити комплекс відповідних ознак, які відрізняють його від інших діянь. КК України чітко називає ознаки, які притаманні поняттю „злочин”.

Характерними ознаками злочину є:

- 1) **суспільна небезпечність**. Означає, що дія чи бездіяльність завдає шкоду чи створює загрозу завдання шкоди об'єктам, що охороняються кримінальним законом;
- 2) **протиправність**. Означає, що злочином є лише те діяння, яке прямо передбачене кримінальним законом. Під протиправністю розуміється порушення особою конкретної кримінально-правової норми;
- 3) **винність**. Означає, що діяння вважається злочином тільки тоді, коли в діях особи є вина у формі умислу чи необережності;
- 4) **караність**. Означає, що злочином є тільки те діяння, за яке кримінальним законом передбачений певний вид і розмір покарання.

Діяння не може вважатися злочином, якщо воно не має хоча б однієї з цих ознак. З іншого боку не є злочином діяння, яке формально має всі ознаки злочину, але не становить суспільної небезпеки.

Злочини різняться між собою за внутрішньою і за зовнішньою ознаками. У Загальній частині КК України в основу поділу злочинів на певні категорії покладено два критерії: 1) характер і ступень суспільної небезпечності злочинного діяння; 2) вид покарання (позбавлення волі) і розмір його санкцій, передбачених законом.

За цими критеріями злочини поділяються на чотири категорії (ст.12 КК України):

- 1) **злочини невеликої тяжкості** – за які передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більш двох років, або інше, більш м'яке покарання;
- 2) **злочини середньої тяжкості** – за які передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більш п'яти років;
- 3) **тяжкі злочини** – за які передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більш десяти років;
- 4) **особливо тяжкі злочини** – за які передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

У кожній науці завжди є щось особливе, що є серцевиною цієї науки. В кримінальному праві – це склад злочину. Але слід зазначити, що це поняття є науковою дефініцією, абстракцією і немає нормативного характеру. У КК України міститься 702 склади злочинів, які необхідно відмежовувати від реального злочину, від вчинку.

Як же співвідносяться поняття „злочин” та „склад злочину”? „Злочин” – це поняття явища, яке визначається, передусім, з позиції соціально-політичних і кримінально-правових, а „склад злочину” – це вчення про це явище виключно з кримінально-правових позицій. Таким чином співвідношення понять „злочин” і „склад злочину” це співвідношення явища та вчення про це явище.

Значення складу злочину полягає в тому, що він дає можливість єдиного підходу до розуміння змісту злочину, його конструкції, єдиного застосування кримінального закону.

Отже, склад злочину – це сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, що визначають конкретне суспільно небезпечне діяння як злочинне.

Кожному конкретному складу злочину притаманні певні елементи: об'єкт злочину і об'єктивна сторона злочину (їх сукупність називають об'єктивними ознаками складу), суб'єкт і суб'єктивна сторона злочину (їх сукупність називають суб'єктивними ознаками складу). У своїй єдності об'єктивні і суб'єктивні ознаки й утворюють склад злочину.

Об'єкт злочину – це суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом і на що посягає злочин. Ст.1 КК України містить

перелік об'єктів, які перебувають під кримінально-правовою охороною: права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок і громадська безпека, довкілля, конституційний устрій Україні, мир і безпека людства.

Саме об'єкт дозволяє розкрити соціальну сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також відмежуванню його від суміжних суспільно небезпечних посягань. Об'єкт відіграє істотну роль і для визначення самого поняття злочину, значною мірою впливає на зміст об'єктивних і суб'єктивних ознак, є вихідним при кваліфікації злочинів.

Об'єктивна сторона злочину – це зовнішня сторона злочину, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення злочину.

Але не всі зазначені ознаки об'єктивної сторони входять до кожного складу злочину, а тому не всі вони мають значення для кваліфікації. У теорії кримінального права вищезазначені ознаки поділяються на обов'язкові та факультативні.

До обов'язкових ознак належать діяння у формі дії або бездіяльності. Ці ознаки вказуються в диспозиції статті Особливої частини КК або впливає з її змісту і мають бути встановлені при кваліфікації злочину.

До факультативних ознак належать час, місце, спосіб вчинення злочину, використані знаряддя та засоби вчинення злочину. Ці ознаки для одних складів злочину є обов'язковими, якщо зазначені у диспозиції конкретної статті або її частини, для інших – необов'язковими, оскільки вони не вказані у диспозиції статті і не впливають на кваліфікацію злочину.

Об'єктивна сторона кожного складу конкретного злочину майже завжди різна. Тому вона є головним критерієм розмежування окремих конкретних злочинів. Виявлення усіх ознак об'єктивної сторони складу злочину сприяє встановленню вини особи у вчиненому нею злочині.

Суб'єкт злочину – це фізична осудна особа у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, яка вчинила злочин, при цьому усвідомлювала суспільну небезпеку свого діяння та керувала ним.

У КК України приписи щодо суб'єкта злочину об'єднані в IV розділі „Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)” і в якому використано два види суб'єкта злочину: загальний і спеціальний, а також дано визначення кожного з цих видів і зазначено ознаки, які характерні для кожного із них.

Отже, згідно ст.18 КК України суб'єкт злочину як елемент складу злочину характеризується трьома обов'язковими ознаками:

- 1) **фізична особа** – тобто суб'єктом злочину може бути тільки людина. Юридичні особи не можуть бути суб'єктами злочину;
- 2) **осудна особа** – тобто здатність особи під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Питання про осудність особи виникає тільки у зв'язку з вчиненням нею злочину;
- 3) **особа, яка досягає до моменту вчинення злочину встановленого кримінальним законом віку**. У ч.1 ст.22 КК України прямо зазначено, що „кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років”. Цей вік називають загальним віком кримінальної відповідальності. За окремі злочини, вичерпний перелік яких наведений в ч.2 ст.22 КК України (умисні вбивства, бандитизм, зґвалтування, крадіжка, розбій, грабіж тощо) відповідальність настає з 14 років.

Суб'єктивна сторона злочину – це внутрішня сторона злочину, яка охоплює психічну діяльність особи до суспільно небезпечного діяння, котре нею вчиняється, і до його наслідків.

Суб'єктивна сторона має **обов'язкові та факультативні ознаки**.

До обов'язкових ознак суб'єктивної сторони відноситься **вина**. Вина особи – це основна, обов'язкова ознака будь-якого складу злочину, вона визначає саму наявність суб'єктивної сторони і значної мірою її зміст. Згідно з ст.23 КК України вина – це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, виражене у **формі умислу або необережності**.

Ст.24 КК України поділяє умисел на два види:

- 1) **прямий умисел** – це коли особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання;
- 2) **непрямий умисел** – це коли особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Ст.25 КК України поділяє необережність на два види:

- 1) **злочинну самовпевненість** – це коли особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення;
- 2) **злочинну недбалість** – це коли особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Без наявності обов'язкових ознак взагалі немає складу злочину в діях людини і тому її не можна притягувати до відповідальності.

До факультативних ознак суб'єктивної сторони відносять **мотив та мету злочину**.

Мотив злочину – це внутрішнє спонукання особи до вчинення злочину. Мотив вказує на те, чим керувалась особа, вчиняючи злочин.

Мета злочину – це уявлення особи про бажаний результат, до якого вона прагне, вчиняючи злочин.

Факультативні ознаки суб'єктивної сторони враховується при кваліфікації злочину лише тоді, коли вони вказані у диспозиції відповідної норми кримінального права.

3. Кримінальна відповідальність. Види кримінальних покарань

У кримінальному законі неодноразово вживається термін „кримінальна відповідальність” (наприклад, ст.2 КК України називається „Підстава кримінальної відповідальності”, розділ II – „Закон про кримінальну відповідальність”, розділ IX – „Звільнення від кримінальної відповідальності”). При цьому КК ніде не розкриває поняття „кримінальна відповідальність”, немає єдиного розуміння щодо цього поняття і в науці кримінального права. Поняття кримінальної відповідальності є юридичним поняттям, яке характеризується тим, що:

- 1) органи правосуддя мають визнати особу винною у вчиненні злочину;
- 2) державна оцінка вчиненого злочину має вираження в осуді злочинця та його діяння в обвинувальному вирокі суду;
- 3) вид і міра обмежень особистого, майнового або іншого характеру обирається з урахуванням меж відповідальності за вчинений злочин;
- 4) реальне вчинення злочину, за який встановлена відповідальність у кримінальному законі.

З урахуванням викладеного можна зробити висновок, що **кримінальна відповідальність** – це один із видів юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до особи, що вчинила злочин, заходів державного примусу у формі обмеження особистого, майнового чи іншого характеру, що визначається обвинувальним вироком суду.

Таким чином, кримінальна відповідальність є наслідком скоєного злочину. Відповідно до ч.1 ст.2 КК України, підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину. З цього моменту між особою, яка вчинила злочин, і державою в особі органів, на які покладені обов'язки здійснювати боротьбу із злочинністю, виникають специфічні кримінальні правовідносини.

Кримінальні правовідносини знаходять свою реалізацію в кримінальному процесі, яка здійснюється в такій послідовності:

- 1) порушення кримінальної справи;
- 2) притягнення особи як обвинуваченого;
- 3) складання обвинувального висновку і направлення справи до суду;
- 4) постановлення обвинувального вироку з призначенням покарання та вступ його в законну силу;
- 5) виконання покарання;
- 6) наслідки відбування покарання – судимість;
- 7) погашення чи зняття судимості.

Моментом настання кримінальної відповідальності є момент вступу вироку в законну силу обвинувального вироку суду. Цей висновок базується на ст.62 Конституції України яка визначає, що „особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду”. Також згідно ч. 1 ст.61 Конституції ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Таким чином, **кримінальна відповідальність** – це об'єктивне право держави реагувати на вчинений злочин. Кримінальна відповідальність тісно пов'язана з такими принципами права, як гуманізм та індивідуалізація відповідальності. Ці принципи втілено в нормах кримінального закону, зокрема в розділі IX „Звільнення від кримінальної відповідальності” та деяких статтях Особливої частини КК.

Звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених законом, здійснюється виключно судом (ч.2 ст.44 КК України). Кримінальний закон передбачає певні підстави та умови, при наявності яких особа, що вчинила злочин, в одному випадку звільняється, в іншому – може бути звільнена від кримінальної відповідальності.

Чинне кримінальне законодавство передбачає такі **види звільнення від кримінальної відповідальності**:

- 1) у зв'язку з добровільною відмовою від доведення злочину до кінця (ст.17 КК України);
- 2) у зв'язку з дійовим каяттям (ст.45 КК України);
- 3) у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст.46 КК України);
- 4) у зв'язку з передачею особи на поруки (ст.47 КК України);
- 5) у зв'язку із зміною обстановки (ст.48 КК України);
- 6) у зв'язку із закінченням строків давності (ст.49 КК України);
- 7) у зв'язку із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст.97 КК України);
- 8) спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності передбачені нормами Особливої частини КК України (ч.2 ст.111, ч.2 ст.114, ч.3 ст.175, ч.4 ст.212, ч.2 ст.255, ч.5 ст.258, ч.6 ст.260, ч.3 ст.263, ч.4 ст.289, ч.4 ст.307, ч.4 ст.309, ч.4 ст.311, ч.3 ст.369);
- 9) у зв'язку з актами амністії та помилування (ст.ст.85-87 КК України).

Порядок звільнення від кримінальної відповідальності визначається Кримінально-процесуальним кодексом України (ст.ст. 7, 7¹, 7², 8, 9, 10, 11¹).

Отже, звільнення від кримінальної відповідальності – це акт гуманності держави, який в особі суду відмовляється за наявності законних підстав та певних умов від державного осуду особи, яка вчинила злочин, а також від покладання на неї обмежень особистого, майнового або іншого характеру, встановлених законом за вчинення цього злочину.

Кримінальну відповідальність не слід ототожнювати з покаранням. Кримінальна відповідальність – це обов'язок особи, яка винна у вчиненні злочину, зазнавати заходів державного впливу (покарання). Покарання – це одна із форм (стадій) реалізації кримінальної відповідальності, і підставою для його застосування є факт набрання обвинувальним вироком законної сили. Отже, поняття „кримінальної відповідальності” ширше за поняття „покарання”.

Слід наголосити, що сам термін „покарання” притаманний виключно кримінальному праву, тоді як інші галузі системи права для визначення санкцій, які застосовуються за порушення приписів норм, використовують інші терміни.

Покарання виникає одночасно із виникненням злочину і пов'язане з ним нерозривними узами, які обумовлюють практичну неможливість існування одного без іншого.

Загальне визначення покарання дано в ч.1 ст.50 КК України, за якою „покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за

вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого”.

У боротьбі із злочинністю держава передбачає комплекс заходів, серед яких певне місце посідає і покарання. Воно є необхідним засобом охорони суспільства від злочинних посягань. Але покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами (ч.2 ст.50 КК України).

Історія боротьби зі злочинністю в багатьох країнах світу незалежно від їх суспільного ладу свідчить про те, що жорстокість покарання ніколи не приводила до бажаного результату. А навпаки жорстокість покарання робить засудженого ще більш жорстоким, породжує в його свідомості почуття образи, неповаги до суспільства, держави та її законів. Тому значення покарання визначається не його жорсткістю, а справедливістю, невідворотністю, своєчасністю і неминучістю його застосування за кожний вчинений злочин. Необхідно відмітити, що у чинному КК ця позиція знайшла своє чітке вираження, тобто здійснена значна гуманізація покарання. Виключно смертну кару, позбавлення волі за злочини невеликої тяжкості, у багатьох санкціях значно знижені його межі, а також передбачені нові гуманні види покарань (громадські роботи, арешт, обмеження волі), значно розширені можливості застосування штрафу та інших покарань, не пов'язаних з позбавленням волі.

Передбаченні чинним кримінальним законодавством окремі види покарань утворюють певну систему. У ст.51 КК України визначено систему покарань та дано перелік видів покарань, який є вичерпним і не підлягає широкому тлумаченню.

Під системою покарань прийнято розуміти встановлений кримінальним законом і обов'язковий для суду вичерпний перелік видів покарань, розташованих у певному порядку за ступенем їх тяжкості (суворості).

Усі покарання можуть бути кваліфіковані за певними ознаками, закріпленими у кримінальному законі:

- 1) за порядком призначення покарання;
- 2) за суб'єктом, до якого застосовується покарання;
- 3) за строком призначення покарання.

Із означених класифікацій лише перша (за порядком призначення покарання) є нормативною, а дві інші є результатом теоретичних доробок вчених.

За порядком призначення покарання всі 12 видів покарань, які визначені ст.51 КК України поділяються на три групи:

- 1) основні покарання;
- 2) додаткові покарання;

3) покарання, що можуть призначатися і як основні, і як додаткові.

Основні покарання – це ті покарання, що призначаються у вироку лише як самостійні покарання і не можуть бути приєднані до інших покарань.

До цієї групи належать наступні види покарань:

- 1) **громадські роботи (ст.56 КК України)** – встановлюються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більш як чотири години на день;
- 2) **виправні роботи (ст.57 КК України)** – встановлюються на строк від шести місяців до двох років з обов'язковим відрахуванням у доход держави від 10 до 20% із суми заробітку засудженого;
- 3) **службові обмеження для військовослужбовців (ст.58 КК України)** – встановлюються на строк від шести місяців до двох років з відрахуванням у доход держави від 10 до 20% грошового забезпечення засудженого;
- 4) **арешт (ст.60 КК України)** – встановлюються на строк від одного до шести місяців;
- 5) **обмеження волі (ст.61 КК України)** – встановлюється на строк від одного до п'яти років з утриманням особи в кримінально – виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства під наглядом і з обов'язковим залученням до праці;
- 6) **тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст.62 КК України)** – призначається військовослужбовцям строкової служби на строк від шести місяців до двох років;
- 7) **позбавлення волі на певний строк (ст.63 КК України)** – встановлюється на строк від одного до п'ятнадцяти років і відбувається в кримінально-виконавчих установах;
- 8) **довічне позбавлення волі (ст.64 КК України)** – встановлено Законом України від 22 лютого 2000 року „Про заміну смертної кари довічним позбавленням волі”. Актом помилування довічне позбавлення волі може бути замінено позбавленням волі на строк не менше 25 років (ст.87 КК України).

Додаткові покарання – це ті покарання, що призначаються разом з основними покараннями і самостійно застосовуватися не можуть.

До цієї групи належать наступні види покарань:

- 1) **позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст.54 КК України)** – призначається лише при засудженні особи за тяжкий чи особливо тяжкий злочин. Це покарання є безстроковим;
- 2) **конфіскація майна (ст.59 КК України)** – встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини.

До покарань, які можуть призначатися і як основні, і як додаткові належать наступні види покарань:

- 1) **штраф (ст.53 КК України)** – встановлюється у межах від 30 до 1000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян;
- 2) **позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст.55 КК України)** – призначається на строк від двох до п'яти років як основне і від одного до трьох років як додаткове покарання.

За суб'єктом, до якого застосовуються покарання, вони класифікуються на:

- 1) **загальні покарання** – застосовуються до будь-якої особи;
- 2) **спеціальні покарання** – призначаються лише певному колу засуджених.

За строком призначення покарання всі покарання поділяються на:

- 1) **строкові** – тобто такі покарання, які мають визначений строк їх застосування. До них належать: позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк;
- 2) **безстрокові** – тобто такі покарання, які не мають визначеного строку їх застосування. До них належать: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, довічне позбавлення волі.

Призначення покарання здійснюється судом за певними критеріями, які закріплені в ст.65 КК України. По-перше, покарання в межах, установлених у санкції статті Особливої частини КК; по-друге, суд повинен врахувати положення Загальної частини КК; по-третє, суд повинен особливо врахувати ступень тяжкості злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання.

У зв'язку з тим, що закон не може передбачити всіх особливостей конкретного випадку вчинення злочину, а двох однакових випадків не існує, то він надає суду певні повноваження щодо врахування конкретних обставин конкретного випадку для справедливого вирішення тієї чи іншої кримінальної справи, а також за наявності визначених у КК підстав звільнення від покарання та його відбування (розділ XII Загальної частини КК).

Звільнення від покарання застосовується виключно відносно осіб, які визнанні винними обвинувальним вироком суду і засуджені до відбування покарання.

Звільнення від відбування покарання застосовується судом, в порядку амністії (ст.86 КК України), яка оголошується законом України стосовно

певної категорії осіб, або помилування (ст.87 КК України), яке здійснюється Президентом України стосовно індивідуально визначеної особи.

4. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх

Одним із негативних соціальних явищ будь-якого громадського суспільства є злочинність неповнолітніх та молоді. У зв'язку із цим законодавець передбачив у Кримінальному кодексі спеціальний розділ (розділ XV – „Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх”), який визначає особливий правовий статус неповнолітніх.

По-перше, кримінальній відповідальності підлягають ті неповнолітні, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років.

По-друге, у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності не всі особи, що вчинили злочин, а лише ті, які вчинили найнебезпечніші злочини (наприклад: умисне вбивство, умисне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, зґвалтування, диверсію, захоплення заручників, крадіжку, грабїж, розбій, бандитизм, терористичний акт, хуліганство тощо).

Встановлюючи ці особливості, законодавець виходив з психологічної характеристики цього віку: нестійкості психічних процесів, відсутності достатнього життєвого досвіду, знань, навичок соціальної поведінки. Така психологічна незавершеність процесу формування особи призводить до нездатності певною мірою усвідомлювати фактичні ознаки і суспільну небезпечність такого складного соціального явища, як злочин, адекватно оцінювати свої вчинки.

Виходячи з цього п.3 ч.1 ст.66 КК України передбачає, що вчинення злочину неповнолітнім є обставиною, яка пом'якшує покарання. Ця норма відбиває стійку тенденцію пом'якшення відповідальності неповнолітніх порівняно з відповідальністю осіб, які вчинили злочин у повнолітньому віці.

Слід зауважити, що перелічені особливості в жодному випадку не стосуються фундаментальних засад кримінального права і тому неповнолітні несуть кримінальну відповідальність на тих самих засадах, що й дорослі злочинці. Але у випадку виникнення конкуренції норми Загальної частини КК з нормою XV розділу має застосовуватися норма зазначеного розділу як особлива (спеціальна) норма по відношенню до загальної кримінально-правової норми.

Особливим є порядок призначення покарання неповнолітнім. Суд, призначаючи покарання неповнолітньому, повинен враховувати умови його

життя і виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього.

До неповнолітніх, визнаних винними у скоєнні злочину, судом можуть бути застосовані такі **основні види покарань**:

- 1) **штраф (ст.99 КК України)** - встановлюється в межах до 500 неоподаткованих мінімумів доходів громадян і застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення;
- 2) **громадські роботи (ч.1 ст.100 КК України)** - призначається неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк від 30 до 120 годин і відбувається не більш двох годин на день;
- 3) **виправні роботи (ч.2 ст.100 КК України)** - призначаються неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк від двох місяців до одного року за місцем роботи з відрахуванням в дохід держави в межах від 5 до 10 % заробітку;
- 4) **арешт (ст.101 КК України)** – встановлюється неповнолітньому, який на момент постановлення вироку досяг 16-річного віку, в умовах ізоляції на строк від 15 до 45 діб;
- 5) **позбавлення волі на певний строк (ст.102 КК України)** – встановлюється на строк не більше 10 років, а за особливо тяжкий злочин на строк до 15 років.

При цьому позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості. Неповнолітні, засуджені до позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах.

У КК України передбачена можливість виправлення неповнолітнього без призначення покарання, це:

- 1) звільнення від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст.ст.97, 105 КК України);
- 2) звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання з випробуванням у зв'язку із закінченням строків давності (ст.ст.104, 106 КК України).

Умовами застосування таких заходів є: по-перше, вчинення неповнолітнім злочину вперше і по-друге, злочин має належати до категорії злочинів невеликої тяжкості (ч.2 ст.12 КК України).

До примусових заходів виховного характеру відносяться:

- 1) застереження;
- 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;

- 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного чи трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- 4) покладення на неповнолітнього, який досяг 15-літнього віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років.

В залежності від конкретних обставин скоєного злочину та особистості неповнолітнього суд може застосувати до нього одночасно декілька примусових заходів виховного характеру. Поряд з цими заходами кримінальний закон надає суду право призначити неповнолітньому вихователя. У разі ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру, ці заходи скасовуються судом і він притягується до кримінальної відповідальності.

Для неповнолітніх передбачені більш м'які умови звільнення від відбування покарання. Наприклад, до неповнолітнього, засудженого до позбавлення волі, може бути застосоване звільнення від відбування покарання з випробуванням (на строк від одного до двох років). Як правило, до них у першу чергу застосовується амністія, помилування, умовно-дострокове звільнення.

Список використаної та рекомендованої літератури

Нормативно-правові акти

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №30. – Ст.141.
2. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1990. - №31. – Ст.429.
3. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №38. – Ст.502.
4. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №53. – Ст.799.
5. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р.// Відомості Верховної Ради Української РСР – 1971. – Додаток до № 50. – Ст.375.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР . –Додаток до № 51. – Ст.1122
7. Закон УРСР “Про мови в Українській РСР” від 28 жовтня 1989 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1989. - №45. – Ст.631.
8. Закон України “Про власність” від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №20. – Ст.249.
9. Закон України “Про зайнятість населення” від 1 березня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №14. – Ст.171.
10. Закон України “Про свободу совісті і релігійних організацій” від 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №25. – Ст.283.
11. Закон України “Про арбітражний суд” від 4 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №36. – Ст.469.
12. Закон України “Про всеукраїнський і місцевий референдуми” від 3 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №33. – Ст.443.

13. Закон України “Про Президента України” від 5 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №33. – Ст.446.
14. Закон України “Про правонаступництво в Україні” від 12 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №46. – Ст.617.
15. Закон України “Про інформацію” від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. - №48. – Ст.651.
16. Закон України “Про прокуратуру” від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №53. – Ст.793.
17. Закон України “Про міліцію” від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. - №4. – Ст.21.
18. Закон України “Про службу безпеки України” від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. - №27. – Ст.382.
19. Закон України “Про об’єднання громадян” від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. - №34. – Ст.504.
20. Закон України “Про національні меншини в Україні” від 25 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. - №36. – Ст.529.
21. Закон України “Про охорону праці” від 14 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. - №49. – Ст.668.
22. Закон України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - №8. – Ст.56.
23. Закон України “Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - №9. – Ст.62.
24. Закон України “Про колективні договори і угоди” від 1 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - №36. – Ст.361.
25. Закон України “Про нотаріат” від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - №39. – Ст.383.
26. Закон України “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів” від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. - №11. – Ст.50.

27. Закон України “Про авторське право і суміжні права” в редакції від 11 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №43. – Ст.214.
28. Закон України “Про органи реєстрації актів громадянського стану” від 24 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. - №14. – Ст.78.
29. Закон України “Про державну податкову службу в Україні” від 24 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. - №15. – Ст.84.
30. Закон України “Про порядок виїзду з України і в’їзду до України громадян України” від 21 січня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. - №18. – Ст.101.
31. Закон України “Про правовий статус іноземців” від 4 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. - №23. – Ст.161.
32. Закон України “Про оплату праці” від 24 березня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. - №17. – Ст.121.
33. Закон України “Про комітети Верховної Ради України” від 4 квітня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. - №19. – Ст.134.
34. Закон України “Про звернення громадян “ від 2 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №47. – Ст.256.
35. Закон України “Про Конституційний суд України” від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №49. – Ст.272.
36. Закон України “Про відпустки” від 15 листопада 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. - №2. – Ст.4.
37. Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. - №24. – Ст.170.
38. Закон України “Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини” від 22 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. - №20. – Ст.99.
39. Закон України “Про вибори депутатів місцевих рад і сільських, селищних, міських голів” від 14 січня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. - №3-4. – Ст.15.

40. Закон України “Про Вищу раду юстиції” від 15 січня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. - №25. – Ст.146.
41. Закон України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” від 3 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. - №34.
42. Закон України “Про державну виконавчу службу” від 24 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. - №36-37. – Ст.243.
43. Закон України “Про вибори Президента України” від 5 березня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. - №14. – Ст. 81.
44. Закон України “Про місцеві державні адміністрації” від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. - №20-21. – Ст.190.
45. Закон України “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15 вересня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. - №45. – Ст.397.
46. Закон України “Про громадянство України” від 18 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №4. – Ст.65.
47. Закон України “Про статус народного депутата України” від 22 березня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №42. – Ст.212.
48. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №25-26. – Ст.131.
49. Закон України “Про політичні партії в Україні” від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №23. – Ст.118.
50. Закон України “Про охорону дитинства” від 26 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №30. – Ст.142.
51. Закон України “Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №48. – Ст.254.
52. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 18 жовтня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №51-52. – Ст.265.

53. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - №21-22. – Ст.135.
54. Закон України “Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - №27-28. – Ст.180.
55. Закон України “Про статус депутатів місцевих рад” від 11 липня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - №31.
56. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - №40–44. – Ст.356.
57. Указ Президента України “Про систему центральних органів виконавчої влади” від 15 грудня 1999 р. // Урядовий кур’єр. – 1999. – 17 грудня.
58. Постанова Кабінету Міністрів України “Про трудові книжки працівників” від 27 квітня 1993 р. // Збірник постанов Уряду України. – 1993. - №10. – Ст.197.

Спеціальна література

59. Авер’янов В.Б. Органи виконавчої влади в Україні. – К.: Ін Юре, 1997.
60. Адміністративна відповідальність в Україні: Навчальний посібник. / За ред. Ю.П. Битяка. – Х.: Консум, 2000.
61. Андрусак Т. Теорія держави і права. – Львів, 1997.
62. Ариванюк Т.О. та ін. Сімейне право України: Підручник. – К., 2002. - 304 с.
63. Балакірєва С.Р. Конституційне право України: Навчальний посібник. – К., 2003. – 210 с.
64. Бессмертный А.К. Судебные и правоохранительные органы. – Х., Консум, 2002.
65. Біленчук П.Д., Кравченко В.В., Підмогільний М.В. Місьцеве самоврядування. Муніципальне право. – К., 2000.

66. Біла Л.Р., Картузова І.О. Організація державної служби в Україні: Навчально-методичний посібник. – Одеса: Юридична література, 2000.
67. Болотіна Н.Б. Трудове право України: Підручник. – К.: Вікар, 2003.
68. Битяк Ю.П. Адміністративне право. – Х.: Консум, 2000.
69. Бондарєв Є.М., Бугай В.В. та ін. Цивільне та сімейне право України: Навчальний посібник / За ред. В.В. Васильченка. – Донецьк, 2003.
70. Васильєв А.С. Административное право Украины (общая часть): Учебное пособие. – Х.: Консум, 2001. – 280 с.
71. Венедиктов В.С. Трудове право України. Конспект лекцій. – Х.: Консум, 1998. – 140 с.
72. Голованець В.Ф. Конституційне право України: Конспект лекцій. – К., 2000. - 216 с.
73. Голосніченко І.П. Адміністративне право України. (основні категорії і поняття). – К., 1998.
74. Голосніченко І.П. Адміністративне право в Україні. – К., 1998.
75. Грошевий Ю.М., Марочкін І.Є. Органи судової влади в Україні. – К.: Ін Юре, 1997. – 20 с.
76. Державна та комунальна власність в Україні. – К., 2002.
77. Державне управління в Україні: Навчальний посібник / За заг. ред. В.Б. Авар'янова. – К., 1999.
78. Державна служба в Україні. – К., 2002.
79. Договір у цивільному і трудовому праві / За ред. Ю.С. Шемшученка, Я.М. Шевченко. – К., 2000.
80. Забарний Г.Г., Калюжний Р.А., Терещук О.В., Шкарупа В.К. Адміністративне право України. – К., 2001.
81. Загальна теорія держави і права. / За ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 312 с.

82. Зобов'язальне право. Теорія і практика: Навчальний посібник / За ред. О.В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 910 с.
83. Карпенко Д.О. Трудове право України: Курс лекцій – К., 1999. – 188 с.
84. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія права: Підручник. – К.: Кондор, 2002. – 353 с.
85. Кельман М.С. Теорія права: Навчальний посібник. – Тернопіль, 1998.
86. Керецман В.Ю., Семерак О.С. Правознавство: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2002. – 400 с.
87. Коваль Л.В. Адміністративне право України: Курс лекцій. – К.: Вентурі, 1998. – 208 с.
88. Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.
89. Конституційне право України: Підручник / За ред. В.Ф. Погорілка. – 3-є вид.: - К.: Наукова думка, 2002.
90. Конституційне право України. / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. – К., 1999.
91. Конституційне право України: Підручник / За ред. Ю.М. Тодика, В.С. Журавського. – К., 2002. – 544 с.
92. Костюченко О.А. Основи конституційного права України: Конспект лекцій. – К.: 1999. – 56 с.
93. Костюченко О.А. Конституційне право України: Навчально-методичний посібник. – К., 2001. – 116 с.
94. Котюк В.О. Основи держави і права: Навчальний посібник. Вид. 3-тє, доп. і перер. – К.: Вентурі, 2001. – 432 с.
95. Котюк В.О. Теорія права: Курс лекцій – К., 1996. – 208 с.
96. Кравченко В.В. Конституційне право України. – К.: Атіка, 2000. – 317 с.
97. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник. / За ред. В.А. Клименка, М.І. Мельника. – К.: Правові джерела, 2002.

98. Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Основні поняття та категорії права: Навчальний посібник. – К.: Істина, 2001. – 144 с.
99. Марочкін І.Є. та ін. Організація судових і правоохоронних органів: Навчальний посібник – Х.,2000. – 270 с.
100. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. – К.: А.С.К., 2001.
101. Медведчук В.В. Конституційний процес в Україні і організація державної влади і місцевого самоврядування. – К., 1996.
102. Мельник М.І., Хавронюк М.І. Суд та інші правоохоронні органи. Правоохоронна діяльність: закони і коментарі: Навчальний посібник. – К., Атіка, 2000. – 512 с.
103. Мельник М.І., Хавронюк М.І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2002.
104. Молдован В.В., Молдован А.В. Судоустрій України. – К., 2000.
105. Молдован В. В. Правоохоронні органи. Курс лекцій. – К., Юмана, 1998. – 160 с.
106. Муніципальне право України: Підручник / За ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. – К., 2001.
107. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К., 2002.
108. Олійник А. Ю. та ін. Теорія держави і права: Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.
109. Організація судових та правоохоронних органів / І.Є. Марочкін та ін. – Х.: Право, 2000. – 269 с.
110. Основи правознавства України: Навчальний посібник. / Ківалов С.В., Музиченко П. П., Крестовська Н.М., Крижанівський А.Ф. – Х., Одісей, 2003. – 336 с.
111. Основи держави і права: Навчальний посібник / За ред. В.В. Комарова. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2001. – 260 с.

112. Основи конституційного права України: Підручник / За ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 287с.
113. Підпригора О.А., Підпригора О.О. Право інтелектуальної власності України: Навчальний посібник. – К., 1998. – 336 с.
114. Погребной И.М. Теория права: Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. – Х., 2003. – 128 с.
115. Правознавство: Підручник / За ред. В.В. Копейчикова. – 7-е вид., стер. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 736 с.
116. Правознавство: Навчальний посібник / За заг. ред. П.В. Мельника. – Ірпінь, 2003. – 409 с.
117. Право власності в Україні / За ред. О.В. Дзери, Н.О. Кузнецової. – К., Академія ДПС України, 2000.
118. Приватна власність в Україні. – К., 2002.
119. Прокопенко В.І. Трудове право України: Підручник. Видання третє, пер. та доп. – Х.: Консум, 2002. – 528 с.
120. Рабинович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навчальний посібник. Вид. 5-е, зі змінами. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
121. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. – К.: Ін Юре, 2003. – 532 с.
122. Святоцький Д.О., Михеєнко М.М. Адвокатура України: Навчальний посібник – К.: Ін Юре, 1997. – 224 с.
123. Семерак О.С., Керецман В.Ю., Палінчак Н.М. Основи конституційного права України. – Ужгород, 2000.
124. Семерак О.С. Судові і правоохоронні органи України. Навчально-методичний посібник. – Ужгород, 2002.
125. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. – Х., Консум, 2001.
126. Стефанюк В.С. Судова система України та судова реформа. – К.: Юрінком Інтер, 2001.
127. Стефанчук Р.О. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві. – К., 2001.

128. Суд та інші правоохоронні органи. Правоохоронна діяльність. – К.: Атіка, 2000.
129. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України: Навчальний посібник. / В.С. Ковальський та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 320 с.
130. Судебные и правоохранительные органы Украины: Учебник. / Под ред. А.М. Бандурки. – Х.: Університет внутрішніх дел, 1999. – 350 с.
131. Судебные и правоохранительные органы Украины: Учебное пособие / А.С. Васильев, В.В. Иванов. – Х.: Одиссей, 2002.
132. Теорія держави і права: Навчальний посібник / За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.
133. Тимченко С.М. Судові та правоохоронні органи України: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 304 с.
134. Трофимова З.В. Теория государства и права. Учебное пособие. – Донецк, 2004. – 176 с.
135. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
136. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Нотаріат в Україні: Теорія і практика: Навчальний посібник. – К.: А.С.К., 2001. – 971 с.
137. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Спадкове право. – К., 2002.
138. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У двох томах / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – Т.1: Загальна частина. – 520 с., Т.2: Особлива частина. – К.: Ін Юре, 2003. – 408 с.
139. Шпиталенко Г.А. Шпиталенко Р.Б. Основи правознавства: Навчальний посібник / За заг. ред. І.П. Лаврінчук. – К., Каравела, 2004. – 376 с.
140. Шумський П.В. Прокуратура України: Навчальний посібник – К.: Вентурі, 1998. – 336 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Віктор Миколайович Кириченко

ПРАВОЗНАВСТВО

Курс лекцій

Керівник видавничих проектів – *Б.А.Сладкевич*
Друкується в авторській редакції
Дизайн обкладинки – *Б.В. Борисов*

Підписано до друку 04.12.2006. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 15.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA
Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006